

AKADEEMIA

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 2

Vestlus vabamüürlusest	Juri Lotman
Vestlusi vabamüürlastele	Gotthold Ephraim Lessing
Pragmatism ja filosoofia	Richard Rorty
Püha rist	Villem Ridala
Keskaja kriminaalõigusest	Jaan Sootak
Mis on poliitika?	Robert A. Dahl
Eesti kuuluvus Baltoskandiasse	Edgar Kant
Masside mäss	José Ortega y Gasset
Dokumente metsavendlustest	

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kunstiline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 14. II 1992 Tartu Trükikojas, Tartu, Olikooli 17/19. III. Trükiarv 5500. Tell. nr 446

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

4. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 2

- Vestlus vabamüürlusest valgustuse valguses
Juri Lotman 227
Küsinud Eduard Parhomenko
- Ernst ja Falk: Vestlusi vabamüürlastele
Gotthold Ephraim Lessing 242
Tõlkinud Krista Läänemets
- Pragmatism ja filosoofia. II
Richard Rorty 268
Tõlkinud Märt Väljataga
- Püha rist
Villem Ridala 303
- Kelle ees on kurjategija süüdi?: Keskaja krimi-
naalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust
Jaan Sootak 319
- Mis on poliitika?
Robert A. Dahl 337
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Eesti kuuluvus Baltoskandiasse
Edgar Kant 354
- Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliiku-
misest Eestis. V
. 397

Arvustus: Esimene sammuke rändamise teel. Ene Grauberg, Kiira Kivinurk. *Inimene, ühiskond, maailm: Filosoofia ajaloo õpetamiseks XII klassile*. Tallinn: Eesti Õppekirjanduse Keskus, 1990.

	<i>Eero Loone</i>	409
Editorial note. Summaries		415
От редакции. Резюме		419
Masside mäss. VII		
	<i>José Ortega y Gasset</i> ..	423
	<i>Tõlkinud Ruth Lias</i>	

VESTLUS VABAMÜÜRLUSEST VALGUSTUSE VALGUSES

Juri Lotman

Tõlkinud Eduard Parhomenko

1771. aastal sai Gotthold Ephraim Lessingist Hamburgis vabamüürlane. Kuidas seletada 18. sajandi prominentsete valgustajate osalust vabamüürluses?

Sõna “vabamüürlus” hõlmab mitut eri kultuurinähtust. Pole sugugi haruldane, et üks sõna hõlmab eri asju. Näiteks 18. sajandil oli niisuguseks üldiseks märksõnaks “valgustus”, *Aufklärung*. Keskajal nimetati valgustatuks pühakuid — neid, kes olid kogenud jumaliku intellekti valgust. Uusajal sõna säilis, kuid muutus tähendus. Midagi samalaadset juhtus näiteks 19. sajandi revolutsioonilises liikumises sõnaga “pühak”.

Niimoodi sünnib keeruline mäng. Eri asju tähistatakse ühe ja sama sõnaga. Seejuures sõna niisugune kasutus justkui ühendab need asjad. Nad tõesti lähenevad.

Sõnad on väga olulised ja sugugi mitte ohutud. Nad on ülimalt aktiivsed.

Niisiis valgustus. Vene keeles tähendab valgustus ühtlasi ka õpetatust. Valgustatud inimene — *просвещенный человек* — öeldakse näiteks ülikooli lõpetanud

Aluseks on lindistus 28. veebruaril 1991. a.

inimese kohta. Paljudes Euroopa keeltes on teisiti. Haridus on üks asi, valgustus aga midagi muud — see on valgustamine mõistuse või siis teaduse, kultuuri, jumaluse kaudu. Ja see on valgustus — osasaamine tõest —, aga mitte haridus.

Valgustus hõlmas kõike seda, millel oli tegemist tõega. 17. sajandi teise poole ja 18. sajandi Lääne-Euroopas, s.t Poolas ja Poolast lääne pool, tähendas valgustus mõistuse arengut. Valgustuse vastandiks oli eelarvamuste ajastu. Näis, et inimkond kannatab sellepärast, et ta pole valgustatud. Ja mitte hariduse mõttes, vaid eelarvamuste kammitsate tõttu. Sel põhjusel astub näiteks Rousseau üles koolihariduse vastu, olles samas aga valgustuse poolt. Rousseau on kõikvõimalike eelarvamuste vastu ning arvab, et tõeline valgustus lähtub inimese südamest, et inimene saab valgustuse looduse poolt kaasa.

Filosoofiliselt tähendas valgustus 18. sajandil liikumist tõe poole. See liikumine võis olla Jumala või looduse poolt inimesse kätketud. Niisugune oli Rousseau seisukoht. Või siis võis tõe olla antud kultuuris, asuda inimkonna arengutee alguses või olla selle arengu lõpptulemuseks. Tõe võis lähtuda kultuurist, teadmistest või siis kultuurivälisest ja -eelsest allikast — kuid igal juhul oli see valgus.

18. sajandil käsitati inimest kulgevana pimedusest valgusesse, nagu arvab Voltaire, või siis valgusest pimedusse, nii nagu Rousseau arvas. Igal juhul kujutati seda teekonda antiteetilisena valguse kujundeis.

Siin aga algab oluline erinevus. Ühelt poolt arvati, et inimene on juba loomult hea, positiivsete omaduste kandja. Siis tähendab liikumine tõe poole ühtlasi liikumist looduse-loomuse poole. Eeldatakse, et tõe on alguses antud, või siis mõeldakse nagu Voltaire, et inimene sünnib natuke ahvina ning seejärel peab ta saa-

ma inimeseks. Igal juhul kulgeb areng inimsuse suunas. Ning pole tarvis ei suunajat ega juhendajat. Inimese suunajaks on eelkõige tema enda loomus ning loomulikult teised, valgustatud inimesed.

Niisugune valgustuse käsitus eeldab ühiskonna avalikku mõjutamist. Tekkisid valgustatud inimeste ühendused, mis erinesid teistest ühendustest vaid selle poolest, et nende liikmed olid oma arvates end eelarvamustest vabastanud. Ma ei räägi siin mitte niivõrd tegelikusest kui ideaalist, teooriast. Minu ees on saksa valgustaja Christoph Martin Wielandi satiiriline romaan *Abderiidid: Üks ülimalt tõenäoline lugu* (Die Abderiten: Eine sehr wahrscheinliche Geschichte). Wieland on vabamüürluse vaenlane. Ta on skeptik. Ent temalegi on omane mõte riigi- ja rahvuspiiridest kõrgemal seisvast vennaskonnast. Niisuguse paleuse taustaks on killustatud Saksamaa, hiljutised tülid ja sõjad.

Abderiidid on lollide maailm. Kuid seal on ka tarku. Kuigi targad elavad üksteisest kaugel, saavad nad kokku vendadena. Nad mõistavad üksteist poolelt sõnalt. Nad on filosoofid. Wielandi maalitud pilt on nii mõneski suhtes vastandlik Rousseau arusaamadele. Tema arvates ainult lihtne inimene, loodusnimene on hea — igal juhul parem kui filosoof. Olgu siis pealegi lihtne inimene või hoopis filosoof Aasiast, seepärast sageli sküüt, või siis Ameerikast — ent läbivaks mõtteks on siin see, et nad kõik saavad kokku vendadena. Nad on eelarvamustest ja piiratusest vabad. Nende loomus tõmbab neid headuse poole. Seepärast polegi neil erilist tarvidust õppida. Neis pole vägivallakalduvust. Inimesel ei ole juba loomu poolest ei kihvu ega küüsi — ta pole kiskja.

Hädade põhjuseks on kas väär ühiskonnakorraldus, nagu arvab Rousseau, või eelarvamused, nagu arvab Voltaire; või siis härraste ja valitsejate rumalus, võib-olla ka keskaeg. Sünnib valgustuslik müüt keskajast. Mõeldi

välja kuri keskaeg ning vooruslikud metslased. Me kipume siiaaamani keskaega nägema valgustuse silmadega. Kuid ka keskaeg oli suur ajastu ning mõneti võib-olla isegi humaansem kui valgustusajastu.

Oli olemas ka teistsugune arusaam. Selle järgi pidi inimene samuti püüdlema tõe, teadmiste, külluse poole, ent seejuures nähti inimeses last, kes omal käel päralt ei jõua. Talle on hädasti tarvis suunajat ja juhatajat. Võetakse kasutusele mõiste "valgustatu", *Aufgeklärte*. See on inimene, kes pole lihtsalt valgustatud, vaid on saanud ka volitused teiste talutamiseks ja juhtimiseks. Siit pärineb üks vabamürlaste arusaam, mille on eriti selgelt sõnastanud Adam Weishaupt, kes pole küll ise vabamürlane — kuid mõte on jäänud samaks: *Teid talutab käsi, mida te ei näe*. Te olete rumal ja vaimupime. Kui teile öelda tõe, siis te kokkute tagasi. Või olete lihtsalt laisk ega asu teele, nii et teid on vaja talutada. Mina aga olen valgustatud ning saan olla teejuhiks.

Siit sünnib paljuastmelisuse idee.

Aufklärung võib tähendada ilma igasuguse saladuseta otseteed valgusesse. Kuid äsja kirjeldatud käsitlus eeldab ilmtingimata astmeid ning kindlasti ka saladust. Inimene saab teada vaid seda, mida antud aste talle võimaldab.

Võtame näiteks vene vabamürlase, roosiristlase Nikolai Novikovi. Haritud, paljukannatanud, omakaspüüdmatu inimene. Tema arvates on inimesi tarvis valgustada. Kuid valgustus peab olema kooskõlas mõistusega. Alustada tuleb lugemisõpetusest. Seejärel õpetada matemaatika, ajaloo, geograafia algteadmisi. Kui see etapp on läbi tehtud, on järgmiseks sammuks salateadused. Salateadused aga pole mõeldud igapähele. Kui lasta iga soovija salateaduste manu, siis sünnib must maagia, mis apelleerib mustadele jõududele.

18. sajandi valgustatud inimene on kristlane. Kuid

kristlus esineb siin mõneti nihestatud tähenduses, sest valgustusajastu inimene taotleb maapealset jumalariiki. Arusaam, et maa on loodud kannatuste tarvis, on vabamüürlastele kui valgustatud inimestele võõras. Ainult halb maailm saab olla loodud kannatuste tarvis.

Vabamüürlasi on muidugi erinevaid. Ent praegu vaatleme valgustusele lähedasemaid. Nendegi jaoks on humaansuse ja sotsiaalse õigluse ideed vaid astmed. Kuid neid astmeid pidi võib inimene jõuda sotsiaalsete probleemide lahenduseni. Pärast esmase hariduse, psühholoogilise ning religioosse kasvatus astmeid — tunnetata iseennast — algab müstika. Müstikal võib olla ka sotsiaalne suunitlus. Täheldatakse, näiteks Novikov on märkinud, et maailm kannatab sotsiaalselt, et teda on vaja parandada. Maailmas on rikkad ja vaesed — sellest tulevadki kõik hädad. Ning otsitakse abi salateadustest.

18. sajandil seostatakse sotsiaalseid küsimusi juba täiesti selgelt majandusega. *Fausti* teises osas leiutab Mefistofeles paberraha. Küsimus, mis on rikkus, miks võimutseb kuld, on väga terav. Selle küsimusega tegelevad nii filosoofid kui ka sulid Pariisis, Goethe Saksamaal, Novikov Venemaal.

Mis on rikkus? Kuld. Hakakem siis kulda tootma!

Kui must maagia toodab kulda rikastumise eesmärgil, tehes seda pealegi kuradi abiga, siis valge maagia sünteesib kulda ja rikkust inimeste utoopilise vendluse tarvis. Ning see on hea alkeemia.

Vabamüürlased lootsid alkeemia abil lahendada sotsiaalseid probleeme. Kui inimkond läheneb piirile, krahhile, nii nagu 18. sajandi lõpul või praegu, siis nähakse väga kaugele ja sügavale. Nii nagu meile avanevad uued piirid ja uued krahhid, niisamuti avanes neile rikkuse ja vaesuse kogu õud. Õud, millest nad püüdsid vabaneda lapsikul viisil. Kuid küsimus oli püstitatud. Ning püüd teostada võrdsuse idee oli vältimatu. Selle tulemuseks

oleks olnud ideaalne ühiskond, kus pole vaeseid, kus Jumala ja mõistuse käe all valitseb üleüldine võrdsus. Ja vabamüürlaste seisukohalt poleks sellisel juhul maa ja taeva vahel enam erinevust.

Muuseas, jätkem kõrvale see, mis nii levinud nähtustega sageli paratamatult kaasneb — kelmus, spekulatsioonid. Ka vabamüürlaste ideede manu sigines seda, mida nad ise nimetavad mustaks maagiaks. Seda, mis ahvatleb daame nagu mood ning mis on teerajajaks avantürismile, fanatismile jne. See on tegelikkus. Kuid ideede, programmide ja tegelikkuse vahel on alati lõhe. Kui rääkida vabamüürlaste programmistest taotlustest, siis siin oli justkui kaks suunda. Üks on seotud 18. sajandi demokraatlike ideedega ning ei kätke endas suletust ega kinnisust, teine aga taotleb seda ning suubub lõpuks saladusse ja müstikasse. Esimese paleuseks on aga valgustus ja võrdsus. Sõna "vabamüürlus" ühendab neid suundi. Ja minu arvates kuulub Gotthold Ephraim Lessing pigem esimesse, filosoofide, mitte aga teise, müstikute vabamüürlusesse. Mitte saladuse, vaid mõistuse kaudu nägid nad kulgevat inimkonna teed vendlusesse. Kuid neid kaht suunda ühendas veendumus, et inimkond on vaenu ja vaimupimeduse kammit-sais ning et on vaja vabaks pääseda neist kammitsaist valgustuse valgusesse. See valguse sümbol ehk ühendabki vabamüürlasi.

Te rääkisite vabamüürlaste võrdsuse ja vendluse taotlusest. Kuid kas vabamüürlaste loožid, range sisekorra ja hierarhiaga salajased kinnised organisatsioonid, hoopis ei süvendanud lõhet ühiskonnas inimeste vahel? Ja kas ei läinud Lessing looži astudes vastuollu iseendaga kui valgustajaga?

Minu arvates on küsimus õigesti püstitatud. Probleem on oluline. Ent siin on jälle kaks aspekti. Üheks

on pöördumine inimõistuse, teiseks aga inimestest kõrgemal seisva mõistuse poole. Esimesel on humaansem, valgustuslikum, teisel aga lõppkokkuvõttes müstiline tähendus. Ning kui saaks öelda, et esimese olemuses pole mingit salapära, oleks kõik väga selge ja lihtne.

Võtame näiteks Voltaire'i, kes on samuti vabamürlane. Kuid see asjaolu on täiesti formaalne. Nii, Voltaire'i kui ka vabamürluse vaenlase Christoph Martin Wielandi jaoks on sisuliselt oluline, et tekiks tarkade ühendus, mis on üle eelarvamustest, mis eraldavad üksteisest rahvaid. Rahvus on aga 18. sajandi jaoks eelarvamus, keeleline eraldatus — eelarvamus. Kõik inimesed peavad rääkima ühte keelt — loomulikult prantsuse keelt. Seda muidugi eelkõige prantslaste arvates.

Paraku pole see kõik nii lihtne. Voltaire võib muidugi pilada katseid eraldada üks rühm inimesi teisest ning arvata, et suletus on eelarvamus. Kuid saksa valgustaja olukord erineb mõneti Voltaire'i omast. Saksa valgustaja on tõrje- ja kaitseseisundis. Mitte asjata ei arvanud Wieland, et valgustaja on rumalate inimeste pidevate rünnakute ohver. Ta ei ründa, ta kaitseb ennast. Sellepärast vajab ta ka kaitsemüüri. On vaja eralduda võõrastest ning kaitsta end liidu või ühendusena. — Mõistus vajab kaitset rumalate eest. — Sünnib konspiratsiooni ja salastatuse idee. Selle aluseks on vabamürlaste arusaam, et mõistust omada on ohtlik ning seda tuleb varjata, sest et rumalad võivad kallale tulla ning lõhki kiskuda.

Samasugune arusaam on ka Gotthold Ephraim Lessingil. Temal ei tähenda saladus ja salapärasus vajadust talutada inimest sinna, kuhu ta ise ei oska minna. Lessing pole Weishaupt, kes tahab suunata ja talutada inimesi, rumalaid tallekesi, kellele tuleb iga järgmine samm ette ära seletada. Weishaupti meelest pole inimesed loomult head ega püüdle valgustuse poole. Sellepä-

rast peab neile natuke survet avaldama. Siit tulenebki ühelt poolt konspiratsioon, teisalt toetumine riigivõimule. Weishaupt näiteks saab Baieri valitsuse juhiks. Milleks talle see võim? Selleks et inimesi sundida heaks saama.

Vene vabamüürlaste ideoloogiks on Johann Georg Schwarz. Harukordselt aus ja omakasupüüdmatu inimene. Ta peab Moskva ülikoolis ja mujalgi loenguid vabamüürlusest. Ühel loengul ütles ta, et me oleme nagu sõnnikuga kokku määritud anum. Issand valab meisse puhta vee, mis meis aga muutub roojaseks. Järelikult on inimene patune. Ta on justkui fekaalide anum. Ning seepärast tuleb see roojane anum puhtaks pesta. Siin ilmneb põhimõtteline erinevus prantsuse valgustajatest, ka Wielandist, kelle arvates on inimene juba loomult "puhas anum".

Tekib vajadus organisatsiooni järele. Sest kui inimesed on õpilased, on vaja ka õpetajaid, veel enamgi — õpetajate nõukogu, valgustuse ministeeriumi. Mida valgustatum on inimene, seda kõrgemal ta seisab. Niisugune kujutelm on aluseks hierarhiale. Ja see, kes astub uuele astmele, ei tea veel järgmist. Kuid õpetaja teab, tema on valgustatum, ning talutab enda järel vähem valgustatuid aste-astmelt valguse poole.

See kõik aga loob masinavärgi, mis kätkeb endas ebademokraatlikke suundumusi. Niisuguse struktuuri võib täita lihtsalt karjerismiga. Nii juhtuski Preisimaal, kus mitmed roosiristlased tõusid kõrgetesse riigiametitesse. Sellel olid halvad tagajärjed.

Salastatuse ning konspiratsiooni idee kätkes eneses ohtu. Ta diskrediteeris vabamüürlust olulisel määral. Kuid teisalt sellega muidugi ka spekuleeriti. Ning sageli oli vabamüürlusevastasel laimul selgelt valgustusevastane iseloom.

Vabamüürlased ja Suur Prantsuse revolutsioon?

Suur Prantsuse revolutsioon tähendas vabamüürluse kriisi. Pole juhuslik, et vabamüürlus kadus Prantsusmaal 1791. või 1792. aastaks.

Kontrrevolutsioonilistes ringkondades levis seisukoht, et revolutsiooni tegid vabamüürlased, et Robespierre oli vabamüürlane. Sel pole aga mingit dokumentaalset alust.

Revolutsioon muidugi tühistas rahumeelse progressi idee. See muutus naeruväärseks ja jõuetuks. Usk progressi kahanes mõneti.

1789. aasta revolutsiooni rahvuslikest piiridest kõrgemal olemise ideaal asendati jakobiinide diktatuuri ajal põhimõttega "kahtlane välismaalane". Seesama juhtus Vene revolutsiooni ajal — internatsionalism asendus natsionalismiga. Need etapid on vältimatud. Kõik revolutsioonid teevad läbi niisuguse arengu. Alguses tõestatakse esile inimkonna universaalsus, seejärel rahvus ning pärast seda tuleb imperaator.

Seega Prantsuse revolutsioon justkui tühistas vabamüürluse. Kuid ta tegi veel nii mõndagi. Õigluse poole liikumise paleus läks üle pörandaalustesse organisatsioonidesse. Prantsuse revolutsioon niisuguseid organisatioone ei tundnud. Voltaire, Charles de Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau polnud pörandaalused ega saanudki seda olla. Pärast revolutsiooni aga tekkisid Euroopas kõikvõimalikud pörandaalused liikumised. Ning neil pole vabamüürlusega mingit pistmist. Salaorganisatsiooni keskaegne idee, mille valgustus oli ületanud, kerkis nüüd taas esile.

Need paleused ja ideed, mida me praegu siin vaatleme, pole meie jaoks mitte ainult ajalugu. Me kombime kogu aeg omaenda luid ja närve ning hoomame seda, mis ümbritseb meid praegu ning ka tulevikus, tõi küll,

kindlasti teistsuguses vormis. Ajalugu ei kordu täpselt. Kuid ta annab meile võtmed. Näiteks keel — öelda saab lõpmatult palju ja erinevat, kuid sõnad on piiratud ning grammatika ikka seesama. Nii ajalugugi kõnetab meid omaenda sõnadega. Ning vabamüürlaste sõnad on aktuaalsed meie ajastul. Ja seda nende humaanses ja positiivses tähenduses. Vabamüürlus kuulub ikkagi eelkõige nende liikumiste hulka, mis on kuulutanud vendlust ning pidanud vägivalda barbaarsuseks. Revolutsiooni-ajastu on aga vägivalda õigustamise ajastu. Vägivalla kaudu taotletakse headust. Me oleme läbi teinud kogu selle vägivalda tsükli ning jõudnud piirini.

Olukord on keeruline. Eri rahvad liiguvad eri teid mööda. Lääne rahvad näevad progressi rahvuse ületamise. Ent rahvad, kellelt vägivaldselt taheti võtta nende rahvus, asuvad teele, mis kulgeb rahvuse kaudu. Seepärast on võimatu leida ühtset vormelit kõigi tarvis. Ühiseks vormeliks saab olla vaid juba 18. sajandil esile tõstetud sallivus. Arusaam, et võõrast mõttest tuleb luugu pidada. Et üks mõte, üks kultuur eraldi võetuna ei sisalda kogu tõde. Ja see on taas vabamüürlaste idee, laiemalt ka kogu valgustuse oma.

Kaitstes olemuselt ülimalt demokraatlikku inimeste võrdsuse ideed, eeldas valgustus, et inimesed erinevad vaid rumaluse poolest. Valgustatud inimesed on aga võrdsed ja ühesugused. Siit pärineb veendumus, et enamusel on alati õigus. Kuid arusaam iga inimese omapä-rast, tema isikupära väärtustamine, annab õiguse vähe-musele. Ning tänapäeval on demokraatia mõõdupuuks saamas kõigi vähemuste tagatuse põhimõte. Iga isiksus on omapärade lõikepunkt. Igal eripäral on õigus eksis-tentsile. See idee on eos juba olemas ka vabamüürlastel. Kuid mitte ainult neil. See oli olemas juba keskajal. Kui meil, Euroopal ja maailmal on tulevikku, siis saab selle sisuks teise õigus olla teine. See demokraatia vormel,

mille järgi me kõik peame olema õigesti ühesugused, on ehk jäänud minevikku.

Gotthold Ephraim Lessing arvustab teravalt vabamüürlaste müstika- ja salateadusteharrastust. Mulle tundub, et tema vabamüürlusekäsitus jääb ühekülseks — ta ei taha mõista vabamüürlaste taotlust ühte põimida ja harmoneerida mõistuslikku ja ülemõistuslikku, valgust ja pimedust.

Osalt see puudutab seda, millest ma juba rääkisin. Ma ei ütleks, et Lessing ei mõista. Mõistmatus näib eeldavat, et kui inimene oleks targem, siis ta toimiks õigesti. Inimese mõistlikkus, tarkus, on üldjuhul kooskõlas tema ajastuga. Lessing oli mõistuseajastu inimene. Seepärast polnud salateadus tema jaoks valgustus, vaid hoopiski tagasipöördumine keskaega. Keskaeg oli aga temale enam-vähem sõimusõna.

Kuid keskajas ei tohi näha ainult tumedaid külgi. Peale kauge mineviku tuleb selles osata näha ka homset päeva. Me ei tohi lüüa käega paljudele probleemidele ning jääda 18. sajandi mehaanika ja füüsika seisukohtadele.

Me oleme palju edasi läinud, kuid sellel on ka omad kõrvalnähtused — näiteks müstika taassünd. Müstika, mis alati vallutab vaid poolikult valgustatud ühiskondi. Siia hulka ma arvaksin ka populaarteadusliku vahu, millel pole tegelikult teadusega midagi ühist.

Mõnes mõttes me oleme edasi läinud; ja mitte ainult oma efektiivsemate meetodite, vaid ka eesmärkide ja hoiakute mõttes. Pean silmas keeldude puudumist. Ses suhtes oleme vabamad kui valgustajad. Me ei häbene öelda, et ka keskaja mõtlemisel olid omad suured saavutused. Ning me ei õigusta ka oma mõtlemise eksikäike.

Kui seista mäel, võib näha kaugele. Ent seejuures ei pruugi teada, kuidas edasi minna. Praegu me olemegi

jõudnud mäele. Me näeme küllaltki kaugele. Kuid ei näe esimest kolme sammu. Me saame öelda, mis juhtub kümne aasta pärast, kuid ei tea, mis juhtub meiega homme. See-eest 18. sajandi argiinimene ei teadnud, mis tuleb saja aasta pärast, kuid mis juhtub homme, seda teadis ta üsna täpselt. Meie olukord on muutunud. Me võime kauget enam-vähem aimata, aga lähedasest ei tea midagi. Sellepärast on meil uus suhtumine niisugustesse asjadesse nagu teadus ja müstika. Meil on vaja need ümber hinnata, mõistusega läbi katsuda. Ning jõuda äratundmisele, mis siin on seotud tõega, mis teadmatuse või pettusega, mis tahtmisega rõhuda, mis sotsiaalse paratamatusega.

Me seisame praegu rinnutsi sotsiaalsete probleemidega. Ma ei tea, kuidas teised, kuid mina küll ei suuda otsustada, missugune peaks olema see järgmine õige samm. Ma kahtlen ja kõhklen. Käsiteldav Lessingi teos, sellega seostuv probleemide ring, ongi ses suhtes huvitav, et ta õpetab meile tõe paljusust, relatiivsust. Ühtlasi aga õpetab meid uskuma enesesse.

Kui olete laskunud mäetipult alla metsa, siis kaob silmist rännaku siht ja te ei tea enam, kuhupoole minna. Ja nüüd ei jää teil enam muud midagi üle kui usaldada oma mälu.

Me peaksime praegu toetuma kultuurimälule. Sest selget ja sirget teed edasi mina küll ei näe. See-eest ma aga tean, et Lessingiga on mul osalt üks ja seesama tee. Praegu me pöördume mineviku poole, sest me tahame meelde jätta, kust on tulnud ja kuhu ollakse teel.

Heinrich Heine oma teoses Religiooni ja filosoofia ajalooost Saksamaal (Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland) võrdleb Gotthold Ephraim Lessingit Martin Lutheriga...

Heinrich Heine oskas öelda täpselt ja teravmeelselt. Arvan, et antud juhul on tal õigus. Lessing tõepoolest justkui kordas uuel astmel Lutheri teed. Kordas juba üksnes lahenduse universaalsuse, absoluutsuse tähenduses. Absoluutsus on aga jõud, tõde, ka dogmaatilisus. Absoluutne tõde ei tunne kahtlusi. Kui ma ei eksi, siis selles seisnebki Lutheri jõud. Võtkem kas või tema: "Siin ma seisan, sest teisiti ma ei saa". Luther polnud kahtluste inimene. Hamleti mõtted olid talle täiesti võõrad. Nagu ka Lessingile. Lessing nägi samuti enda ees valgust. Ta teadis, mis on valgus, teadis, mis on pimedus. Kuid tema valgus ei paista meile enam nii selgelt ja heledalt. Meie... Mina näiteks olen tunduvalt enam relativist. Sellepärast niisugune Lutheri või Lessingi hele valgus kätkeb minu jaoks endas teistsuguste seisukohtade, vaadete kriitikat, hoiakut, et teistsugune seisukoht on ekslik. Meie ajastut... vähemalt mind huvitab alati, mida mõtleb teine inimene, mida mõtleb minu oponent.

Kuid valgustajate tolerantsusenõue?

Arvan, et tolerantsus on omasem minu hoiakule. Kuigi ka Lessing on tolerantne, salliv. Kuid siin on probleem. Lessing on enda arvates keskaegse arusaama vastu, mille järgi teistmoodi mõtlev inimene on ketser. Lessingi meelest on inimesel õigus teistmoodi mõelda. Kuid tõde saab tema meelest olla ikkagi ainult üks. Tõde ennast ei saa mitut moodi mõelda, kuigi teed tõe juurde võivad olla erinevad. Meie aga eeldame, et tõest saab erinevalt mõelda, et tõesid on palju. Seega me kanname tolerantsuse üle tõe enese valdkonda.

Lessing on üks humaansemaid... Minu jaoks on ta üks lähedasemaid inimesi saksa kultuuris. Kuid kõige selle juures on ta oma tões kindel. Teate, umbes nii, nagu Jeesus kord ütles: "Teie kõne olgu: Jah, jah, või: Ei, ei; aga mis üle selle on, see on kurjast" (Mt 5, 37). See on ka õige seisukoht: kui soovite, revolutsiooniline seisukoht.

Oma monograafias Karamzini loomine (Сотворение Карамзина) te põhjendate Nikolai Karamzini ärapõordumist vabamürlusest tema pettumusega salaorganisatsioonides, müstitsismis, salapärase tõe otsinguis. Samuti olevat ta lakanud uskumast moraaliõpetuse jõusse. Kas äkki pole sarnasust Lessingi ja Karamzini hoiakute vahel?

See on täiesti õige järeldus. Mul on hea meel, et te viitate minu raamatule. Nii Lessing kui Karamzin uskusid valgustusse. Nad olid veendunud, et kultuur — Lessingil — ja kunst — Karamzinil — valgustavad inimest paremini kui abstraktsed seadmused ja ideed. Taotluseks oli kasutada kultuuri ja kunsti *Aufklärung*'i vahendina, ent seejuures püüti vältida kultuuri ja kunsti muutumist kõlblusõpetuseks. Ühe 18. sajandi vene luuletaja võrdluse järgi on luule kui magusas glasuuris arstirohi. Mõte, et kunst on vaid magus koor, mille sees on aga tõde, oli nii Lessingile kui ka Karamzinile täiesti võõras. Kunst pole magus pete, mis viib tõe poole. Kunst ise on tõde. Selles mõttes on Lessingi ja Karamzini kõrvutamine õigustatud.

Kui teile, härra Juri Lotman, tehtaks praegu ettepanek astuda mõnda vabamürlaste organisatsiooni, kas te võtaksite selle ettepaneku vastu?

Kardan, et mitte.

Miks?

Selleks et sinna astuda, on vaja veidi rohkem uskuda, vähem kahelda ja teada. Vaadake, ma mitte ei tea ainult seda, kust see tee alguse sai, vaid ka seda, kuhu ta välja viib.

Ma üldse praegu eelistaksin hoiduda käimast ainult ühte teed. Tahaksin säilitada võimaluse neid valida.

Aga kui see ettepanek oleks tehtud 200 aastat tagasi ning praegu oleks 18. sajandi lõpp?

Raske öelda. Jumal teab! Võib-olla oleksin... Ei tea. Ma ütleksin järgmist... Kõigist 18. sajandi loovisikustest on mulle kõige lähedasem Mozart. Mozartil on üks vabamüürlik ooper. Kuid tal on ka teisi oopereid. Oluline ongi just see, et sealjuures jäi Mozart kunstiinimeseks. Kunst on suurem kui see, mida me temasse topime. Me saame *Võluflööti* nautida ja imetleda ka teadmata, et ta on vabamüürlik.

Teate, ma ei tahaks ealeski müüa oma hinge üheleegi doktriinile. Ja kui ma tõesti oleksin... siis oleks mu kangelane Mozart. Osalt ka Lessing... Kuid Mozart on kahtlemata avaram. Vaat nii.

ERNST JA FALK

Vestlusi vabamüürlastele

Gotthold Ephraim Lessing

Tõlkinud Krista Läänemets

Tema Hiilgusele *Hertsog Ferdinandile*¹

Kõrgeauline Hertsog.

Ka mina olen viibinud tõe lätetel ja ammutanud sealt. Kui sügavalt ma ammutanud olen, selle üle võib otsustada ainult see, kellelt ootan luba ammutada veelgi sügavamalt.²

Rahvas vaevleb juba kaua aega janu käes ja sureb janusse.

Teie Hiilguse alandlik teener

Ernst und Falk: Gespräche für Freimäurer. — *Lessings Werke.* (Schriften II.) Bd. III. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1967, S. 509–527.

Teksti on kommenteerinud Tarmo Mölder.

¹Braunschweigi hertsog Ferdinand oli "Vestluste" valmimise ajal Berliini Suure Maalooži "Kolm Gloobust" suurmeister ning kogu vabamüürluse juht Saksamaal. Ta oli üks esimesi peale Moses Mendelssohni ja teiste Lessingi sõprade, kes käsikirjaga tutvus. Ta koostas kommentaarid, mis pole aga säilinud.

²Selle "loa" kohta kirjutab Lessingile tema vend Karl Lessing oma kirjas 28. oktoobril 1778. a järgmist: "Kes saab anda loa tõe ammutamiseks?" Ning: "Kas ütleme siis selle kohta — tõmmata eesriie üles? — hoidku Jumal, ei! Puurida ta sõelaks, et teadmishimulise kujutlusvõime saaks mõelda ja mõelda: kui ta üles kerkib, oo, mida siis kõike küll seal näha ja kuulda saab."

KOLMANDA ISIKU EESSÕNA³

Kui järgnevad leheküljed ei sisalda vabamüürluse tõelist *ontoloogiat*, siis tahaksin ma küll väga teada saada, millises neist lugematutest kirjatöödest, millele vabamüürlus on ainet andnud, oleks paremini edasi antud tema *olemus*.

Kui aga igat liiki vabamüürlased heal meelel tunnistavad, et siin osutatud vaatekoht on ainus, millest nõdrale silmale ei näita end üksnes paljas pettekujutelm, vaid terved silmad märkavad reaalselt kuju, siis võiks tekkida ainult veel see küsimus, et miks ei ole seda juba ammu nii selgeil sõnul esitatud.

Sellele küsimusele võiks vastata mitmeti. Ometi on raske leida mõnd teist sellele sarnanevat küsimust kui need: miks on kristluses süstemaatilised õpperaamatud tekkinud nii hilja,⁴ miks ei ole kõik need paljud head kristlased iganes suutnud ega tahtnud demonstreerida oma usku kõigile arusaadaval viisil?

Eks oleks see ju kristluse jaoks olnud veel ikka liiga vara, kusjuures usk ise oleks sealjuures ehk võitnud üsna vähe, kui kristlastele ei oleks tulnud mõtet esitada see täiesti mõistusevastasel viisil.

Tehku igaüks siit ise omad järeldused.

ESIMENE VESTLUS

ERNST: Millest mõtled, sõber?

FALK: Ei millestki.

ERNST: Kuid sa oled nii vagusi.

FALK: Just sellepärast. Kes suudaks rõõmu tundes mõtelda? Ja mina tunnen rõõmu hommikuvärskusest.

³See "kolmas isik" on Lessing ise.

⁴Kristlust kokkuvõtivate süstemaatiliste esitusteni dogmaatikate-na jõuti 8. sajandil.

Vestlusi vabamüürlastele

ERNST: Sul on õigus, ja sa oleksid võinud küsida sama asja mult endalt.

FALK: Kui ma millestki mõtleksin, siis ma ka räägiksin sellest. Pole midagi paremat kui *mõtelda valjusti* sõbra seltsis.

ERNST: Kindel see.

FALK: Kui *sina* oled kaunist hommikust juba küllalt rõõmu tundnud ja *sulle* midagi pähe tuleb, siis räägi *sina*. Minu pea on tühi.

ERNST: Olgu nii! Mulle meenub, et olen tahtnud sult juba ammu midagi küsida.

FALK: Küsi siis ometi.

ERNST: Sõber, kas on tõsi, et oled vabamüürlane?

FALK: Nii küsib see, kes ise ei ole.

ERNST: Tõsi ta on. Aga anna mulle täpsem vastus. Oled sa vabamüürlane?

FALK: Usun, et olen.

ERNST: Nii vastab see, kes ei ole oma asjas päris kindel.

FALK: Oh ei! Olen oma asjas üsna kindel.

ERNST: Sest sa tead ju ometi, kas ja millal ja kus sind vastu võeti ning kes seda tegi.

FALK: Seda tean ma igal juhul, aga ehk see ei ütlekski sulle teab kui palju?

ERNST: Ei ütleks?

FALK: Kes ei võta vastu ja keda ei võeta vastu!

ERNST: Selgita!

FALK: Usun, et olen vabamüürlane,⁵ ja mitte niivõrd sellepärast, et olen vanemate vabamüürlaste poolt seasdukkus loozis vastu võetud, vaid sellepärast, et ma mõistan ja tunnetan, misasi ja misjaoks on vabamüürlus,

⁵Hoolimata loozisisest kasvatustööst ja kirjandusest olid ja on paljud vabamüürlased vaid vastuvõetu-seisuse poolest vabamüürlased. See on üks filosoofilise vabamüürluse põhiprobleeme selle tekkest 1717. aastast alates.

millal ja kus ta seda on olnud, kuidas ja mis teda edendab või takistab.

ERNST: Ja ometi väljendud sa nii kõhklevalt — *usun, et olen vabamüürlane!*

FALK: See väljendus on mulle nii külge harjunud. Mitte et mul veendumusest puudu jääks, vaid mulle lihtsalt ei meeldi kellelegi teisele tee peale ette astuda.

ERNST: Sa vastad mulle nagu vöörale.

FALK: Vööras või sõber!

ERNST: Sa oled vastu võetud, sa tead kõike...

FALK: Ka teised on vastu võetud ja usuvad, et teavad.

ERNST: Võiksid sa siis olla vastu võetud, teadmata seda, mida sa tead?

FALK: Kahjuks küll.

ERNST: Kuidas nii?

FALK: Sest paljud vastuvõtjate seastki ei tea; need vähesed aga, kes teavad, ei saa öelda.⁶

ERNST: Ja võiksid sa siis teada seda, mida sa tead, ilma et oleksid vastu võetud?

FALK: Miks mitte? Vabamüürlus ei ole meelevaldne ega tarbetu, vaid midagi paratamatut, mis põhineb inimese olemusel ja kodanlikul ühiskonnal. Järelikult peaks omaette mõtiskledes olema võimalik selleni jõuda sama hästi kui vöörast õpetust järgides.

ERNST: Vabamüürlus ei olegi meelevaldne? Kas ei leidu seal sõnu ja märke ja kombeid, mis kõik võiksid olla teistsugused, nii et järelikult on need meelevaldsed?

FALK: Neid muidugi on. Aga need sõnad ja need märgid ja need kombed ei ole vabamüürlus.

⁶Nn "öeldamatu" moodustab vabamüürluse saladuse, mida profaanid sajandite vältel on tagajärjetult püüdnud teada saada. Põhimõtteliselt on vabamüürluse saladuse võti ära öeldud nende vastuvõturituaali küsimuses "Kus kohas sind kõigepealt valmistati ette vabamüürlaseks?" ning vastuses "Minu südames."

Vestlusi vabamüürlastele

ERNST: Vabamüürlus ei ole tarbetu? Kuidas inimesed siis hakkama said, kui vabamüürlust veel ei olnud?

FALK: Vabamüürlus on alati olemas olnud.⁷

ERNST: Mille poolest on vabamüürlus aga paratamatu ja hädavajalik?

FALK: Nagu ma sulle juba mõista andsin — millegi niisuguse poolest, mida isegi need, kes seda teavad, öelda ei saa.

ERNST: Järelikult on see mõttetus.

FALK: Ära otsusta nii ülepeakaela.

ERNST: Millest ma aru saan, seda võin ma ka sõnades väljendada.

FALK: Mitte alati, ja sageli vähemasti mitte nii, et teised sellest sõnade kaudu just täpselt samasuguse ettekujutuse saaksid nagu minu oma.

ERNST: Kui mitte täpselt samasuguse, siis mingisuguse ikkagi.

FALK: Mingisugune ettekujutus oleks siin kasutu või ohtlik. Kasutu sel juhul, kui ta ei kätkeks endas piisavalt palju, ja ohtlik siis, kui ta sisaldaks pisut liiga palju.

ERNST: Kummaline! Kui isegi need vabamüürlased, kes teavad oma ordu saladust, ei saa seda sõnades edasi anda, kuidas nad siis ikkagi oma ordu laiendavad?

FALK: Tegudega.⁸ Nad lasevad väärt meestel ja noorukitel, keda peavad lähema läbikäimise vääriliseks, oma tegusid aimata, ära arvata — näha, kuivõrd need nähtavad on. Noile hakkab asi meeldima ja nad saavad korda samasuguseid tegusid.

⁷Vabamüürlaste arvates on inimese õilistamise ja täiustamise idee alati olemas olnud ning Jumal ise on vabamüürlane.

⁸Mõeldud on ekso- ja esoteerilisi tegusid. Viljakas mõte on samuti tegu.

ERNST: Teod? Vabamüürlaste teod? Mulle pole teada muud kui nende kõned ja laulud, aga needki on enamasti trükitud kujul kenamad kui mõeldult või öeldult.

FALK: See on paljude kõnede ja laulude ühine joon.

ERNST: Või tuleb mul nende tegude pähe võtta seda, millega nad neis kõnedes ja lauludes kiitlevad?

FALK: Aga kui see polegi ainult tühi kiitlemine?

ERNST: Ja millega nad siis kiitlevad? Puha asjadega, mida oodatakse igalt healt inimeselt, igalt korralikult kodanikult. Nad on nii sõbralikud, nii suured heategijad, nii kuulekad, nii väga tulvil isamaa-armastust!

FALK: Kas see siis polegi midagi?

ERNST: Ei ole — et end seepärast teistest inimestest paremaks pidada. Kas ei peaks igaüks selline olema?

FALK: Peaks!

ERNST: Kellel poleks siis ka väljaspool vabamüürlust ajendeid ja võimalust küllaga, et selline olla?

FALK: Aga siiski on vabamüürluses ja vabamüürluse tõttu üks ajend rohkem.

ERNST: Ära tule mulle rääkima hulgast ajenditest! Paremm, kui kogu olemasolev intensiivne jõud on pühendatud üheleainsale ajendile! Seesuguste ajendite rohkus on nagu rataste rohkus masinas. Mida enam rattaid, seda ebakindlam.

FALK: Selles osas ei saa ma sulle vastu vaielda.

ERNST: Ja milline ajend rohkem! Säärane, mis kõiki teisi pisendab, kahtlaseks muudab, ennast aga upitab kõige tugevamaks ja paremaks!

FALK: Sõber, ole õiglane! Liialdamine, nende vaimuvaeste kõnede ja laulude *quidproquo*⁹! Katsetus! Õpi poisi kätetöö!¹⁰

⁹ *quidproquo* tähendab ladina keeles 'virvarr'.

¹⁰ Lessing pidas vabamüürlaste laule ja kõnesid teisejärguliseks. Tema arvates olid need vajalikud vaid esimesel, s.t õpipoisi astmel.

ERNST: Selle kohta öeldakse: vend kõneleja¹¹ on lobasuu.

FALK: Selle kohta võib ainult ühte öelda: see, mida vend kõneleja vabamürlaste juures ülistab, ei ole küll nende teod. Sest lobasuu ei ole vend kõneleja küll mitte; ja teod räägivad ise enda eest.

ERNST: Jah, nüüd ma märkan, kuhu sa sihid. Kuidas nad mulle küll kohe pähe ei tulnud, need teod, need kõnekad teod! Peaaegu tahaksin neid nimetada karjuvateks. Vähe sellest, et vabamürlased üksteist toetavad, kõige tugevamal moel toetavad; sest see on omadus, mis paratamatult vajalik igale kambale. Mida kõike nad küll teevad kogu rahva heaks igas riigis, mille liikmed nad on!

FALK: Näiteks? Et ma ometi kuuleksin, kas sa oled õigel teel.

ERNST: Näiteks vabamürlased Stockholmis! Kas ei rajanud nad seal suure leidlaste varjupaiga?¹²

FALK: Kui Stockholmi vabamürlased ka mõnel teisel puhul agarust üles näidanud oleksid!

ERNST: Millisel teisel?

FALK: Mõnel muul puhul, ma mõtlen.

ERNST: Ja vabamürlased Dresdenis!¹³ Vaeseid noori tüdrukuid tööle panna, lasta neil niblata ja tikkida — et ainult varjupaik võiks väiksem olla.

¹¹Vabamürlased nimetasid üksteist "vennaks". "Meistri" kõrval on "kõneleja" üks tähtsamaid ameteid loožis. Muu hulgas oli tema ülesandeks pidada ettekandeid vabamürlikel, täpsemalt öeldes kõlbelistel teemadel.

¹²Asutati 1753. aastal printsess Sophie Albertine sündimise mälestuseks. Stockholmi vabamürlaste loožid lasid selleks puhuks mälestusmünte vermida.

¹³Elukalliduse järsu tõusu ajal 18. sajandi 70. aastatel kandisid Dresdeni vabamürlased hoolt Erzgebirge vaeste eest. 1772. aastal avasid nad Dresdenis vaestekodu.

FALK: Ernst! Sa mõistad ju, kui ma sulle meelde tule-
tan, mida su nimi tähendab.¹⁴

ERNST: Jätame siis pilamise. Ja Braunschweigi vaba-
müürlased! Vaestele võimekatele poistele joonistamist
õpetada!¹⁵

FALK: Miks mitte?

ERNST: Ja Berliini vabamüürlased? Need, kes toetavad
Basedow' filantropiini.¹⁶

FALK: Mis sa räägid? Vabamüürlased? Filantropiini?
Toetavad? Kes sulle selle mõtte pähe pani?

ERNST: Sellest pasundas ajaleht.¹⁷

FALK: Ajaleht! Siis tahaksin ma küll näha Basedow'
enda käega kirjutatud kviitungit. Ja peaksin kindel
olema, et kviitung ei ole välja antud mitte Berliini
vabamüürlastele, vaid vabamüürlastele *üleüldse*.

ERNST: Mida see tähendab? Kas sina siis ei kiida Ba-
sedow' asutust heaks?

FALK: Mina ja ei kiida heaks? Kes võiks olla selle suu-
rem pooldaja?

ERNST: Siis sa ju ei kadesta teda selle toetuse pärast?

FALK: Kadestada? Kes võiks talle rohkem kõike head
soovida kui mina?

ERNST: No siis ei saa ma sinust enam üldse aru.

¹⁴ *Ernst* tähendab saksa keeles 'tõsine'.

¹⁵ 1771. aastal rajas üks Braunschweigi loož matemaatika, ajaloo
ja joonistamise õpetamiseks kooli, kuhu alguses võeti vastu vaid 4, hil-
jem 12 kasvandikku.

¹⁶ Silmas peetakse 1774. aastal Dessaus valgustaja ja pedagoogika
reformija Johann Bernhard Basedow' kasvatusasutust "Inimsõbralik-
kuse ja heade teadmiste kool õppijate ja õpetajate jaoks". Kuigi kool
püsis vaid 1793. aastani, oli ta eeskujuks paljudele teistele samasugus-
tele ettevõtmistele.

¹⁷ *Schwäbische Magazin*, 5. Stück, 1777.

FALK: Seda ma usun. Selleks ei ole mul õigust. Sest ka vabamüürlased *üleüldse* võivad teha midagi niisugust, mida nad ei tee *kui* vabamüürlased.

ERNST: Ja peab see käima ka kõigi teiste nende heade tegude kohta?

FALK: Võib-olla! Võib-olla, et kõik need head teod, mida sa mulle nimetasid, on ainult nende teod *ad extra*, et lühiduse mõttes kasutada skolastilist väljendit.

ERNST: Mida sa sellega mõtled?

FALK: Ainult nende teod, mis rahvale silma torkavad — ainult teod, mida nad selleks sooritavad, et need rahvale silma torkaksid.

ERNST: Et nautida lugupidamist ja sallivust?¹⁸

FALK: Võib küll olla.

ERNST: Aga millised on siis nende tõelised teod? Sa vaikid?

FALK: Kui ma poleks sulle juba vastanud? Nende tõelised teod on nende saladus.

ERNST: Ha-haa! Nii et ka neid ei saa sõnadega seletada?

FALK: Ega ei saa küll! Ainult niipalju saan ja tohin ma sulle öelda, et vabamüürlaste tõelised teod on nii suured, nii kaugele tulevikku suunatud, et võib mööduda terveid sajandeid, enne kui saab öelda: seda tegid nemad! Kõigest hoolimata tegid nemad kõik hea, mis veel maailmas leida on, — pane hästi tähele: *maailmas*! Ja nad jätkavad tööd kõige hea kallal, mis maailmas veel tuleb, — pane hästi tähele: *maailmas*.¹⁹

ERNST: Oh jäta! Sa pilkad mind.

¹⁸Kohtades, kus vabamüürlastesse suhtuti eitavalt, olid renomeed parandavad poolavalikud reklaamimaigulised ettevõtmised hädavajalikud. Tänapäeval on vabamüürlaste heategevus vastupidiselt *Rotary*- ja *Lions*-liikumisele rangelt salastatud.

¹⁹*maailmas* — Lessing osutab asjaolule, et tõeline vabamüürlus on maailmakodanike vabamüürlus.

FALK: Tõsijutt, ei pilka. Aga näe, seal lendab liblikas, kelle ma pean tingimata kätte saama. See on see, kes areneb piimalilleroovikust. Kähku ütlen ma sulle veel vaid üht: vabamüürlaste teod on suunatud sellele, et muuta ülearuseks suurem osa sellest, mida üldiselt tavatsetakse nimetada headeks tegudeks.

ERNST: Ja mis ju ometi on ka head teod?

FALK: Paremaid ei saa olla. Mõtlen üks hetk selle üle järele. Olen kohe jälle sinu juures tagasi.

ERNST: Head teod, mida tehakse sellepärast, et muuta head teod ülearuseks? See on mõistatus. Ja mõistatuste üle ma pead ei murra. Parem viskan vahepeal puu alla pikali ja vaatlen sipelgaid.

TEINE VESTLUS

ERNST: Noh, kuhu sa siis jäid? Ja liblikat ei ole sa ka kätte saanud?

FALK: Ta meelitas mind ühe põõsa juurest teise juurde, ojani välja. Ja siis oli ta teisel pool oja.

ERNST: Jajaa. Leidub selliseid meelitajaid!

FALK: Kas sa mõtlesid järele?

ERNST: Mille üle? Sinu mõistatuse üle? Ka mina ei suuda teda püüda, seda kaunist liblikat! Ta ei pea aga sellepärast jääma mu hinge vaevama. Rääkisin sinuga korra vabamüürlusest ja ei tee seda enam iial. Sest ma näen ju, et oled samasugune nagu nad kõik.

FALK: Kuidas nad kõik? Seda need kõik ei ütle.

ERNST: Ei ütle? Nii et ka vabamüürlaste seas leidub siis ketsereid? Ja sina oled üks neist? Aga kõigil ketseritel on ikkagi midagi ühist õigeusklikega. Ja mina rääkisin sellest.

FALK: Millest sa rääkisid?

ERNST: Õigeusklikud või ketserlikud vabamürlased — nad kõik mängivad sõnadega ja lasevad endale küsimusi esitada ning vastavad neile, ilma et midagi vastaksid.

FALK: Arvad sa? No hästi, rääkigem siis millestki muust. Kui sa oled mind kord juba sõnatu imestuse mõnusast seisundist välja kiskunud...

ERNST: Ei ole midagi kergemat kui sind sellesse seisundisse jälle tagasi viia. Istu ainult siia minu juurde ja vaata!

FALK: Mida siis?

ERNST: Seda signat-saginat siin sipelgapesas ja selle ümber. Mäherdune toimekus ja ometi milline kord! Kõik tirivad ja tassivad ja lükkavad midagi ning keegi ei jää teisele jalgu. Vaata vaid! Nad isegi aitavad üksteist!

FALK: Sipelgatel on ühiskond nagu mesilastelgi.

ERNST: Ja veelgi imepärasem ühiskond kui mesilastel. Sest nende hulgas ei leidu kedagi, kes neid ohjes hoiaks ja valitseks.

FALK: Niisiis peab kord püsima ka ilma valitsemiseta.²⁰

ERNST: Miks mitte, kui igaüks end ise valitseda oskab.

FALK: Ei tea, kas ka inimesed ükskord nii kaugele jõuavad?

ERNST: Vaevalt küll!

FALK: Kahju!

ERNST: Seda küll!

FALK: Tõuse üles ja mingem edasi. Sest sipelgad hakkavad sind mööda üles ronima; ja just meenus ka *mulle* midagi, mida ma võimalust kasutades sinu käest küsima pean. Ma ei tunne sinu vaateid selle kohta veel sugugi.

ERNST: Mille kohta?

FALK: Inimeste kodanliku ühiskonna kohta üleüldse. Mis sa sellest arvad?

²⁰Vabamürluse üks lõppeesmärke.

ERNST: Arvan väga hästi.

FALK: Seda kindlasti. Aga kas sa pead seda eesmärgiks või vahendiks?

ERNST: Ma ei mõista sind.

FALK: Arvad sa, et inimesed on loodud riigi jaoks? Või on riik inimeste jaoks?

ERNST: Paistab, et mõned tahavad väita esimest. Viimane väide on aga ilmselt õigem.

FALK: Ka mina arvan nii. Riik ühendab inimesi, et iga üksik inimene saaks selles ühenduses ja läbi selle seda paremini ja kindlamalt nautida oma osa õnnelikkusest. Kõigi üksikute riigiliikmete õnnelikkuste kogusummaks on riigi õnnelikkus. Peale selle pole midagi muud. Ükski teistsugune riigi õnnelikkus, isegi kui sealjuures vaid üksikud selle osalised kannatavad ja kannatama peavad, ei ole midagi muud kui varjatud türannia.

ERNST: Mina ei kuulutaks seda nii valjul häälel.

FALK: Miks mitte?

ERNST: Tõde, mille üle igaüks otsustab vastavalt oma olukorrale, on kerge kuritarvitada.

FALK: Kas tead, sõber, et sa juba oledki pooleldi vabamüürlane?

ERNST: Mina?

FALK: Sina. Sest sa ju mõistad juba tõesid, mida parema meelega maha vaikitakse.

ERNST: Kuid mida ometi võiks välja öelda.

FALK: Tark ei saa välja öelda seda, millest ta parem vaikiks.

ERNST: Noh, kuidas soovid! Ärme tuleme jälle tagasi vabamüürlaste juurde. Ma ei taha neist rohkem midagi teada.

FALK: Andesta! Sa vähemasti näed, et ma olen valmis sulle neist rohkem rääkima.

ERNST: Sa irvitad. Hästi! Inimese kodanlik elu ja kõik riikide põhiseadused ei ole midagi muud kui vahend inimliku õnnelikkuse saavutamiseks. Mis edasi?

FALK: Ei ole midagi muud kui vahend! Ja inimese leiutatud vahend, kuigi ma ei taha sugugi eitada, et loodus on omalt poolt teinud kõik selleks, et inimene üsna kähku selle leiutiseni jõuaks.

ERNST: Sellest on siis ilmselt tingitud ka tõsiasi, et mõned peavad kodanlikku ühiskonda looduse eesmärgiks. Et kõik, meie kired ja meie vajadused, kõik viivat sellele välja, olevat see järelikult viimane, kuhu loodus välja võib jõuda. Sellise järelduse nad tegid. Nagu ei oleks loodus pidanud otstarbekalt andma ka vahendeid! Nagu oleks looduse eesmärgiks olnud pigem mõne abstraktse mõiste — nagu riik, isamaa või midagi muud seesugust — kui iga tegeliku üksiku olendi õnnelikkus!²¹

FALK: Väga hea! Oled õigel teel. Sest ütle nüüd mulle, kui riikide põhiseadused on vahendid, inimeste leiutatud vahendid, kas peaksid siis nemad üksi pääsema inimlike vahendite saatusest?

ERNST: Mida sa nimetad inimlike vahendite saatuseks?

FALK: Seda, mis on lahutamatult seotud inimlike vahenditega, seda, mis eristab neid veatuist jumalikest vahenditest.

ERNST: Mis see on?

FALK: Et nad ei ole veatud. Et nad sageli mitte ainult et ei vasta oma eesmärgile, vaid lausa põhjustavad sellele vastupidist.

ERNST: Too üks näide, kui sulle mõni pähe tuleb!

FALK: Nii on laevasõit ja laevad vahendiks, et jõuda kaugeitesse maadesse; ja põhjus, miks paljud inimesed enam ialgi sinna ei jõua.

²¹Vabamürluse üks lõppeesmärke.

ERNST: Nimelt need, kes laevahuku läbi elavad ja ära upuvad. Nüüd ma usun, et mõistan sind. Aga on ju teada, mis seda põhjustab, et nii paljud üksikisikud riigi põhiseaduse tõttu kuidagi oma õnnelikkuseni ei jõua. Põhiseadusi on palju; üks on seega teisest parem; mõni on väga vigane, silmanähtavalt oma eesmärgile vastu rääkiv; ja kõige parem on ilmselt veel välja mõtlemata.

FALK: Hoolimata sellest! Oletagem, et parim põhiseadus, mida üldse võib ette kujutada, on juba välja mõeldud; oletagem, et kõik inimesed kogu maailmas on selle parima põhiseaduse omaks tunnistanud, kas sulle ei tundu, et ka siis veel, isegi sellest parimast põhiseadusest lähtudes, peavad saama alguse asjad, mis mõjuvad inimlikule õnnelikkusele äärmiselt kahjulikult ja mida loodusinimene poleks osanud ettegi kujutada?

ERNST: Ma arvan, et kui parimast põhiseadusest tuleksid seesugused asjad, siis ei oleks see parim põhiseadus.

FALK: Ja et võimalik oleks mõni veel parem? No siis võtan ma seda paremat *parimana* ja esitan sama küsimuse.

ERNST: Näib, et sa tahad mulle siin lihtsalt algusest peale pähevõetud ettekujutusest lähtudes targutada, et iga inimeste väljamõeldud vahend, milleks sa kuulutad eranditult kõik riikide põhiseadused, ei saagi olla teistsugune kui puudulik.

FALK: Mitte ainult seda.

ERNST: Ja sul oleks raske nimetada kasvõi ühte neist kahjulikest asjadest...

FALK: Mis paratamatult peavad ilmnema ka parima riigi põhiseaduse puhul? Oo, kümme ühe asemel.

ERNST: Hakatuseks ainult üks.

FALK: Oletagem niisiis, et on loodud parim riigi põhiseadus; oletagem, et kogu maailma inimesed elavad selle

põhiseaduse järgi, kas kogu maailma inimesed moodustaksid siis sellepärast üheainsa riigi?

ERNST: Vaevalt küll. Ükski valitsus ei oleks võimeline juhtima nii tohutut riiki. Niisiis peaks ta jagunema mitmeks väikeseks riigiks, mida kõiki valitsetaks ühesuguste seaduste järgi.

FALK: See tähendab, et inimesed oleksid ka siis veel sakslased ja prantslased, hollandlased ja hispaanlased, venelased ja rootslased ja kuidas nende kõigi nimed nüüd ongi.

ERNST: Päris kindlasti!

FALK: Noh, üks on meil siis juba käes. Sest eks ole, igal neist väiksematest riikidest oleksid oma huvid ja iga nende liige esindaks oma riigi huve?

ERNST: Kuidas siis teisiti?

FALK: Need erinevad huvid satuksid sageli vastuollu, nii nagu nüüdki, ja kaks kahe eri riigi liiget näitaksid omavahelises suhtlemises üles sama vähe siirast meelt kui nüüd sakslane prantslase või prantslane inglasega suheldes.

ERNST: Vägagi tõenäoline!

FALK: See tähendab, et kui nüüd sakslane trehvb kokku prantslasega, prantslane inglasega või vastupidi, siis ei kohta *lihtsalt* inimene enam *lihtsalt* inimest, kes oma olemuse tõttu hingesugulust tunnevad, vaid *säärane* inimene kohtab *säärast* inimest, ja mõlemad on teadlikud teise erinevatest suundumustest, mis muudab neid teineteise suhtes külmaks, tagasihoidlikuks ja umbusklikuks veel enne seda, kui neil on isiklikul pinnal teineteisega vähimatki pistmist või õiendamist olnud.

ERNST: Kahjuks on see tõsi.

FALK: Nõnda on kahjuks tõsi ka see, et vahend, mis inimesi ühendab, et selle ühenduse läbi nende õnne kindlustada, ühtlasi eraldab neid üksteisest.

ERNST: Kui sa sellest niimoodi aru saad.

FALK: Läheme sammukese edasi. Paljudes neist väikes-
test riikidest oleks täiesti erinev kliima, järelikult täiesti
erinevad vajadused ja viisid nende rahuldamiseks, järe-
likult täiesti erinevad tavad ja kombed, järelikult täiesti
erinev eetika, järelikult täiesti erinevad religioonid. Kas
sina ei arva nii?

ERNST: See on tohutu samm!

FALK: Ka siis jaguneksid inimesed veel juutideks ja
kristlasteks ja türklasteks ja nii edasi.

ERNST: Ma ei söanda seda eitada.

FALK: Kui see nii oleks, siis ei suhtuks nad, nimeta-
gem neid siis kuidas tahes, ka üksteisesse teisiti kui meie
kristlased ja juudid ja türklased juba iidsetest aegadest
peale on üksteisesse suhtunud. Mitte kui *lihtsalt* inime-
sed *lihtsalt* inimestesse, vaid kui *säärased* inimesed *sää-
rastesse* inimestesse, kes ei tunnista üht teatud vaimset
eelist ja rajavad sellele õigusi, mis loomulikule inimesele
ilmaski pähegi ei tuleks.

ERNST: See on väga kurb; aga kahjuks ometi vägagi
tõenäoline.

FALK: Ainult tõenäoline?

ERNST: Sest igal juhul mõtleksin ma ometi nii, nagu
sina siin eeldasid, et kõigil riikidel oleks ühesugune põ-
hiseadus ja et neil kõigil võiks ju olla ka ühesugune re-
ligioon. Jah, ma ei mõista, kuidas ühesugune konstitut-
sioon on üldse võimalik ilma ühesuguse usuta.

FALK: Mina samuti mitte. Ka eeldasin ma seda ainult
selleks, et sinu põiklemisele lõpp teha. Selge see, et mõ-
lemad on ühtmoodi võimatud. Üks riik — mitu riiki.
Mitu riiki — mitu põhiseadust. Mitu põhiseadust —
mitu usku.

ERNST: Jajaa, nii tundub see olevat küll.

FALK: Nii see ongi. Vaadelgem nüüd teist häda, mida täiesti vastupidiselt oma kavatsustele põhjustab kodanlik ühiskond. Ta ei suuda ühendada inimesi neid üksteisest eraldamata; eraldada, süvendamata nendevahelisi lõhesid, rajamata nende vahele vaheseinu.

ERNST: Ja kui õudsed on need lõhed! Kui ületamatud on sageli need müürid!

FALK: Luba mul lisada veel kolmas asi! Vähe sellest, et kodanlik ühiskond jagab ja eraldab inimesed eri rahvasteks ja uskudeks. See jagamine vähesteks suurteks osadeks, millest igaüks oleks omaette tervik, oleks ikkagi parem, kui et üldse ühtki tervikut ei ole. Ei, kodanlik ühiskond jätkab enda lõhestamist ka igaühes neist osadest otse lõpmatuseni.

ERNST: Kuidas nii?

FALK: Või arvad sa, et oleks mõeldav riik ilma seisuste erinevusteta? Olgu see hea või halb, täiuslikkusele rohkem või vähem lähedal, on võimatu, et kõik selle osalised oleksid omavahel ühesugustes suhetes. Kui nad ka kõik seadusandluses osalevad, siis ometi mitte ühevõrra, vähemasti mitte ühevõrra vahetult. Niisiis, oleksid tähtsad ja vähem tähtsad liikmed. Kui alguses kõik riigi maavaldused nende vahel võrdselt jaotatakski, ei kehtaks see võrdne jaotus kaht inimpõlvegi. Üks mõistab oma omandit paremini kasutada kui teine. Üks jaotab oma halvemini kasutatud omandi sellegipoolset suurema hulga järeltulijate vahel kui teine. Niisiis oleksid ikkagi rikkamad ja vaesemad liikmed.

ERNST: Iseenesestki mõista!

FALK: Mõtlege nüüd selle üle, kui palju leidub maailmas hädasid, mille põhjuseks ei oleks see seisuste erinevus.

ERNST: Kui saaksin sulle ometi vastu vaielda! Aga mis põhjus oli mul sulle üldse vastu vaielda? Nojaa, inimesi saab ühendada ainult neid üksteisest eraldades! Neid

saab hoida ühenduses ainult pideva eraldatusega! See on juba kord nii. See ei saagi teisiti olla.

FALK: Just seda ma väidangi!

ERNST: No nii, ja mis sa tahad sellega öelda? Kodanlikku elu mulle vastikuks muuta? Panna mind soovima, et inimesed ei oleks kunagi tulnud mõttele riikidesse ühineda?

FALK: Kas sa mind siis sugugi ei mõista? Kui ka kodanliku ühiskonna ainsaks heaks küljeks oleks vaid see, et üksnes seal saab edendada inimlikku mõistust, siis õnustaksin ma teda ka tema märksa suurematele pahedele vaatamata.

ERNST: Vanasõna ütleb, et kes tahab tulest rõõmu tunda, peab ka suitsuga leppima.

FALK: Kahtlemata! Aga et suits on tule juures vältimatu, kas ei tohtinud siis leiutada korstnat? Ja kas oli see, kes korstna välja mõtles, siis sellepärast tule vaenlane? Vaat siia tahtsin ma välja jõuda.

ERNST: Kuhu? Ma ei mõista sind.

FALK: Võrdluspilt on ju väga sobilik. Kui inimesi ei saanud ühendada riikidesse teisiti kui neid eraldades, kas muutub see eraldamine siis sellepärast heaks?

ERNST: Seda nüüd küll mitte.

FALK: Kas see eraldamine muutub seeläbi pühaks?

ERNST: Kuidas pühaks?

FALK: Nii et oleks keelatud sellele kätt külge panna?

ERNST: Eesmärgiga?...

FALK: Eesmärgiga, et see ei saaks rohkem maad võtta kui paratamatult vajalik. Eesmärgiga teha selle tagajärjed nii kahjutuks kui vähegi võimalik.

ERNST: Kuidas saaks seda keelata?

FALK: Aga soovitud ei saa see ju ka ometi olla; kodanlike seadustega soovitud! Sest kodanlikud seadused ei ulatu kunagi kaugemale oma riigi piiridest. Ja see oleks

ju just väljaspool kõigi riikide ja iga üksiku riigi pii-
re. Järelikult võib see olla vaid *opus supererogatum*²²;
ja jääb ainult soovida, et iga riigi targimad ja parimad
kodanikud vabatahtlikult sellele *opus supererogatum*'ile
alluksid.

ERNST: Jääb ainult soovida, aga kõigest hingest soovi-
da.

FALK: Nii arvan minagi! Kõigest hingest soovida, et
igas riigis leiduks mehi, kes oleksid üle oma rahvuse
eelarvamustest ja teaksid täpselt, kus patriotism lakkab
olemast voores.

ERNST: Kõigest hingest soovida!

FALK: Ja kui see soov täide läheks?

ERNST: Täide? Kindlasti leidub siin-seal aeg-ajalt mõ-
ni selline mees.

FALK: Mitte lihtsalt siin-seal, mitte lihtsalt aeg-ajalt.

ERNST: Teatud aegadel, teatud maades üsna palju.

FALK: Kuidas oleks, kui selliseid mehi leiduks praegu
igal pool? Ja niisamuti kogu aeg tulevikus?

ERNST: Annaks jumal!

FALK: Ja need mehed ei elaks jõude aega raisates? Ei
elaks alati nähtamatus kirikus?

ERNST: Ilus unistus!

FALK: Et lühidalt teha — ja et need mehed oleksid
vabamüürlased?

ERNST: Mis sa ütlesid?

FALK: Kuidas oleks, kui need oleksid vabamüürlased,
kes oleksid *ühtlasi* võtnud oma kohustuseks nii palju kui
võimalik taas vähendada seda lõhet, mis inimesi ükstei-
sele nii võõraks muudab.

ERNST: Vabamüürlased?

FALK: Ma ütlen: *ühtlasi* oma kohustuseks võtaksid.

²² *opus supererogatum* tähendab ladina keeles 'eriliselt püha kohus
või töö'.

ERNST: Vabamüürlased?

FALK: Ah! Vabandust! Juba jälle ma unustasin, et sa ei taha vabamüürlastest enam midagi kuulda. Meile antakse märku minna hommikust sööma. Tule!

ERNST: Ei! Oota veel üks hetk! Vabamüürlased, ütled sa...

FALK: Vestlus tõi mind vastu mu enda tahtmist nende juurde tagasi. Anna andeks! Tule! Seal, suuremas seltskonnas, leiame peagi sobivama kõneaine. Tule!

KOLMAS VESTLUS

ERNST: Terve päeva oled sa minust seltskondlikus sa-
ginas kõrvale hoidnud. Kuid ma jälitan sind ja järgnen
sulle su magamistuppa.

FALK: On sul mulle midagi nii tähtsat öelda? Tühjast
lobisemisest olen ma tänaseks väsinud.

ERNST: Sa pilkad minu uudishimu.

FALK: Sinu uudishimu?

ERNST: Mida sa täna hommikul nii meisterlikult üles
kütta mõistsid.

FALK: Millest me hommikul rääkisime?

ERNST: Vabamüürlastest.

FALK: Noo? Ega ma ometi *Pyrmonteri*-uimas²³ sulle
saladust ei reetnud?

ERNST: Mida, nagu sa väidad, ei olegi võimalik reeta.

FALK: Tõsi ta on; see rahustab mind jälle maha.

ERNST: Aga sa ütlesid mulle ometi vabamüürlaste koh-
ta midagi säärast, mis oli mulle ootamatus, mis mu meeli
kõitis ja mind mõtlema pani.

FALK: Ja mis see oli?

²³ *Pyrmonteri*-uim on ilmselt nali. *Pyrmonter* on süsihapperikas
mineraalvesi. Üldse näib kogu vestlus toimuvat tervisveekuuri ajal Bad
Pyrmontis.

ERNST: Oh ära piina mind! Küll sa mäletad.

FALK: Jah, mul tuleb vähehaaval jälle meelde. Ja sellesama asja pärast istusidki sa terve pika päeva nii äraolevana oma sõprade ja sõbrataride seltsis?

ERNST: Just sellepärast. Ja ma ei suuda uinuda, kui sa ei vasta veel vähemalt ühele mu küsimusele.

FALK: Ja see oleks?

ERNST: Mil moel saad sa mulle tõestada, vähemasti mind uskuma panna, et vabamürlastel tõepoolest on nii suured ja väärivad eesmärgid?

FALK: Kas ma rääkisin sulle nende eesmärkidest? Ma nagu ei mäletaks. Asjalugu oli hoopis nii, et kuna mul ei olnud õiget ettekujutust vabamürlaste tõelistest tegudest, tahtsin ma lihtsalt juhtida sinu tähelepanu ühele punktile, kus võib juhtuda veel paljugi, mida meie targad riigimehed ei oska uneski näha. Võib-olla töötavad vabamürlased nende asjade kallal. Võib-olla! Nende asjade kallal! Lihtsalt selleks, et võtta sult su eelarvamus, nagu oleksid kõik ehituskõlblikud platsid juba leitud ja hõivatudki, nagu oleksid kõik tarvilikud tööd juba selleks mõeldud kätepaaride vahel jagatud.

ERNST: Keera nüüd pealegi asi teistpidi. Küllalt, sinu juttude põhjal kujutlen ma nüüd vabamürlasi inimesena, kes on vabatahtlikult võtnud enda peale ülesande riigi paratamatutele hädadele vastu töötada.

FALK: Sinu arusaam ei saa vabamürlastele vähemasti häbi teha. Jää selle juurde! Ainult saa sellest õigesti aru. Ära topi sinna asju, mis sinna ei kuulu. Riigi vältimatutele hädadele! Mitte selle ja tolle riigi. Mitte vältimatutele hädadele, mis paratamatult tulenevad konkreetsest riigi põhiseadusest, kui seesugune juba kord vastu on võetud. Nendega ei tegele vabamürlane kunagi, vähemasti mitte vabamürlasena.²⁴ Nende leeven-

²⁴J. Andersoni *Vabamürlaste konstitutsioon* sõnastab selle mõtte

damise ja ravimise jätab ta kodanlase hooleks, kes võib nendega tegelda oma arusaamist mööda, oma riisikol ja sedamööda kuidas tal julgust jätkub. Tema tegeleb hoopis teistmoodi, hoopis kõrgemat liiki hädadega.

ERNST: Sain sellest väga hästi aru. Mitte kodanlase meelepaha põhjustavate hädadega, vaid hädadega, milleta ei saa läbi ka kõige õnnelikum kodanlane.

FALK: Õige! Neile vastu — kuidas sa ütlesid — vastu töötada?

ERNST: Jah!

FALK: See sõna ütleb natuke liiga palju. Vastu töötada! Et need täiesti kõrvaldada? See pole võimalik. Sest koos nendega häviks ka riik. Neid ei ole isegi tarvis märgatavaks teha inimestele, kel pole neist veel mingit aimu. Maksimaalselt võib inimesele anda tõuke selle aimuse tekkeks, soodustada selle tärgkamist, tema võsusid ümber istutada, neid rohida, teha kõik, et nad jõudsasti lehti kasvataksid, — see võiks siin tähendada vastutöötamist. Mõistad sa nüüd, miks ma ütlesin, nagu oleksid vabamüürlased juba alati tegutsenud ja et sellest hoolimata võib mööduda sajandeid, ilma et saaks öelda: seda tegid nemad?

ERNST: Ja mõistan nüüd ka mõistatuse teist külge — head teod, mis peavad head teod ülearuseks muutma.

FALK: Seda küll! Mine nüüd ja uuri neid hädasid ning õpi neid kõiki tundma ja vae kõiki nende vastastikuseid mõjusid ja sa võid kindel olla, et see uurimistöö seletab sinu jaoks ära asju, mis raskemeelsuse päevil näivad olevat kõige rusuvamad, kõige kummutamatamad etteheited ettemääratuse ja vouruse pihta. See seletus, see

nii: "Vabamüürlane on, ükskõik kus ta ka elaks ja töötaks, rahumeelne riigialam. Ta elab ja töötab ning ei osale ealeski rahva rahu ja heaolu vastastes salasepitsustes ja vandenõudes ning on kuulekas riigiametnikuga. Ta teeb meelsasti koostööd seadusliku võimuga, toetab kõigiti ühiskonna huviseid ning edendab innukalt oma maa õitsengut."

äratundmine teeb sind rahulikuks ja õnnelikuks — ka ilma vabamüürlase *nime* kandmata.

ERNST: Sa paned sellele *nime kandmisele* nii suurt rõhku.

FALK: Sest on ju ka võimalik olla keegi, ilma et sind selleks nimetataks.

ERNST: Hästi! Saan aru. Aga tulles tagasi minu küsimuse juurde, mida mul tuleks ainult pisut teisiti rüütada. Et ma nüüd neid hädasid tunnen, millega vabamüürlus tegemist teeb...

FALK: Sa tunnend neid?

ERNST: Kas ei nimetanud sa neid mulle ise?

FALK: Nimetasin sulle prooviks mõningad neist. Ainult mõningad neist, mida märkab ka kõige lühinägelikum silm, ainult mõningad kõige ilmsemad ja kõikehõlmavamad. Aga kui palju leidub peale nende veel selliseid, mis pole küll nii selged, nii ilmsed, mis pole nii kõikehõlmavad, kuid mis sellegipoolest ei ole sugugi vähem tegelikud, vähem paratamatud!

ERNST: Las ma piirdun oma küsimuses siis ainult nende tükikestega, mida sa mulle ise nimetasid. Kuidas tõestad sa mulle kasvõi ainult nende tükide põhjal, et vabamüürlased tõepoolest neid silmas peavad? Sa vaikid? Mõtled järele?

FALK: Igal juhul mitte selle üle, mida selle küsimuse peale vastata! Aga ma ei suuda leida põhjust, miks sa mulle sellise küsimuse esitad.

ERNST: Ja sa vastad mu küsimusele, kui nimetan sulle need põhjused?

FALK: Luban sulle seda.

ERNST: Ma tunnen ja pelgan sinu teravmeelsust.

FALK: Minu teravmeelsust?

ERNST: Ma kardan, et sa müüd mulle oma spekulatsioonid fakti pähe maha.

FALK: Vägagi loogiline!

ERNST: Solvab see sind?

FALK: Pigem pean sulle tänulik olema, et nimetad teravmeelsuseks seda, millele võinuksid anda hoopis teistsuguse nime.

ERNST: Kindlasti mitte. Ma vaid tean, kui kergesti teravmeelne inimene iseennast petab, kui kergesti laenutab ja omistab ta teistele inimestele plaane ning kavatsusi, millele nood ilmiski isegi mõelnud pole.

FALK: Aga mille põhjal otsustatakse inimeste plaanide ja kavatsuste üle? Nende üksikute tegude põhjal ju ometi?

ERNST: Kuidas siis veel? Ja nii jõuan ma jälle oma küsimuse juurde. Millised on vabamüürlaste need üksikud ja ilmsed teod, mille põhjal võib järeldada, et kasvõi *muu hulgas* on nende eesmärgiks ühendada taas läbi enda ja endas see sinu mainitud lõhe, mille riik ja riigid inimeste hulgas peavad paratamatult tekitama?

FALK: Ja nimelt ilma sellele riigile ja neile riikidele kahju toomata.

ERNST: Seda parem! Võib-olla ei pruugigi need olla teod, mille põhjal seda saab järeldada. Ehk on need ainult teatud eripärad, iseärasused, mis selleni viivad või sellest tulenevad. Neist pidid sa lähtuma isegi oma spekulatsiooni puhul — eeldades, et sinu süsteem on vaid hüpotees.

FALK: Sinu umbusaldus annab end ikka veel tunda. Kuid ma loodan, et ta kaob, kui toon su vaimusilma ette ühe vabamüürlaste põhiseadustest.

ERNST: Ja millise?

FALK: Selle, millest nad kunagi ei ole saladust teinud. Selle, mida nad on alati järginud kogu maailma silme all.

ERNST: Ja see oleks?

FALK: See on see, et orduisse võetakse vastu iga sobilike annetega seda vääriv mees, olenemata tema isamaast, usutunnistusest ja kodanlikust seisusest.²⁵

ERNST: Tõepoolest!

FALK: See põhiseadus näib niisuguseid mehi, kes on ületanud need lõhed, pigem eeldavat kui kavatsevat kujundada. Ainult et õhus peab leiduma lämmastikku, enne kui ta salpeetrina seintele ladestub.

ERNST: Oo jaa!

FALK: Ja miks ei oleks tohtinud vabamüürlased siin kasutada üht tavalist kavalust? Nimelt et üht osa oma salajastest kavatsustest teostatakse täiesti avalikult, et viia eksiteele umbusaldust, mis oletab alati midagi hoopis muud kui seda, mida silmaga näeb.

ERNST: Miks mitte?

FALK: Miks ei võiks kunstnik, kes suudab hõbedat *teha*, kaubelda vana hõbedapuruga, et teda vähem kahtlustataks oskuses seda teha?

ERNST: Miks mitte?

FALK: Ernst! Kuuled sa mind? Mulle tundub, et sa vastad mulle nagu unes.

ERNST: ...

FALK: Mine, sa oled unine. Mina ka.

ERNST: Ei, sõber! Aga aitab mulle, aitab täna õhtuks. Homme varahommikul sõidan ma linna tagasi.

FALK: Juba? Ja miks nii kähku?

ERNST: Sa ju tunnend mind ja küsid veel? Kui kaua sinu tervisvee kuur veel kestab?

FALK: Alustasin sellega alles üleile.

²⁵See on tänini põhireegel Johannese ehk sinises vabamüürluses. 18. ja 19. sajandil ei kehtinud see reegel kõrgemate astmetega süsteemides (templirüütli, roosiristlased jt).

ERNST: No siis näeme enne selle lõppu veel uuesti. Ela hästi! Head ööd!

FALK: Head ööd! Ela hästi!

TEADMISEKS

Säde oli süüdanud leegi. Ernst saigi vabamüürlasteks. See, mida ta kõigepealt sealt eest leidis, on neljanda ja viienda vestluse teemaks, kus — tee lahku läheb.

(Järgneb)

PRAGMATISM JA FILOSOOFIA

Richard Rorty

Tõlkinud Märt Väljataga

4. REALISTLIK REAKTSIOON (II): INTUITIIVNE REALISM

Tegelikult *ei ole* pragmatisti ja intuitiivse realisti vaheline vaidlusküsimus sugugi selles, kas meil on selliseid intuitsioone nagu "tõde on midagi enam kui väideta-
vus" või "valu on enam kui ajuseisund" või "moodsa füüsika ja meie moraalse vastutustunde vahel on vastuolu". *Muidugi* meil on sääraseid intuitsioone. Kuidas meil saaks neid mitte olla? Meid on kasvatatud säärastel väidetel rajanevas vaimses traditsioonis — nii nagu meid varem kasvatati vaimses traditsioonis, mis rajanes väidetel nagu "kui Jumalat poleks olemas, oleks kõik lubatud", "inimese väärikus seisneb tema sidemetes üleloomulikuga" ja "pühade asjade üle ei tohi irvitada". Kuid pragmatisti ja realisti vahel vajab vaidlemist küsimus, kas me peame leidma filosoofilise käsitluse, mis "hõlmaks" selliseid intuitsioone. Pragmatist soovitab tungivalt teha kõik, et nendest intuitsioonidest *loobuda* ja välja arendada *uus* vaimne traditsioon.

Intuitiivseid realiste ärritab tolle soovitus juures see, et intuitsioonide mahasurumine tundub niisama

Algus eelmises numbris.

ebaaus kui katseandmete mahasalgamine. Nende käsituse järgi nõuab ka filosoofia (mitte ainult Filosoofia) *igäühe* intuitsioonide õiglast kohtlemist. Nii nagu sotsiaalne õiglus peaks tulenema institutsioonidest, mille olemasolu oleks võimalik õigustada iga kodaniku jaoks, nõndasamuti teeb intellektuaalse õigluse võimalikuks selliste teeside leidmine, mida aktsepteeriks igäüks, kel on piisavalt aega ja dialektilist võimekust. Selline vaimuelu käsitus eeldab kas seda, et vastupidiselt eespool tsiteeritud keele kõikjaloleku prohvetitele, keel *ei* ulatugi kõikjale, või et — erinevalt pealispildist — kõik sõnavarad on ühismõõdulised. Esimesest alternatiivist järeldub, et vähemalt mõned intuitsioonid *ei ole* inimese keelelise kasvatuse, tema kohatud tekstide ja inimeste funktsioonid. Teine alternatiiv tähendab, et Homeroose sõdalaste, buddhistlike mõttetarkade, Valgustusajastu teadlaste ja tänapäeva Prantsuse kirjanduskriitikute sõnavaradesse kätketud intuitsioonid *ei ole* tegelikult nii erinevad, nagu nad paistavad — et igäühes neist on ühiseid elemente, mida Filosoofia saab välja tuua ja kasutada selleks, et formuleerida teese, mille aktsepteerimine oleks kõigi nende inimeste jaoks mõistlik, ja probleeme, millega nad on kõik vastamisi.

Pragmatist aga arvab selle peale, et universaalse inimkollektiivi otsimine läheb enesega vastuollu, kui ta tahab alal hoida iga vaimse traditsiooni elemente, kõiki "sügavaid" intuitsioone, mis on iganes kellelgi olnud. Seda ei saavutata otsides ühismõõtu, ühist sõnavara, mis tooks välja Achilleuse ja Buddha, Lavoisier' ja Derrida ühise inimolemuse. Selleni võib jõuda — kui üldse — pigem leiutades kui avastades — pigem poeetilise kui Filosoofilise kordamineku varal. Kultuur, mis ületaks ja seega ka ühendaks Ida ja Lääne või Maa ja Galaktika elanikud, *ei ole* tõenäoselt selline, mis kohtleks igäüht võrdse õiglusega, vaid selline, mis vaataks mõlemale ta-

gasi lõbusa leebusega, mis iseloomustab hilisemaid põlvkondi, kui nad varasemate peale tagasi vaatavad. Niisiis peaks pragmatist vaidlema intuiitiivse realistiga intuitsioonide *staatuse* üle — nende *õiguse* üle olla respekteeritud — aga mitte selle üle, kuidas üksikuid intuitsioone võiks “sünteesida” või “olematuks seletada”. Et oma oponenti väarikalt kohelda, peab pragmatist alustuseks mõnma, et kõnealused realistlikud intuitsioonid on just nii sügavad ja möödapääsmatud, kui nad realisti sõnutsi on. Kuid siis peaks ta proovima kõneainet vahetada ja küsima: “Aga mis me peaksime säärase intuitsioonidega *peale hakkama* — kas kõrvaldada nad täielikult või leida sõnavara, mis kohtleks neid õiglaselt?”

Pragmatisti vaatepunktist on väide, nagu oleksid 19. sajandi õpikutes “keskseteks filosoofiaprobleemideks” pühitsetud teemad “sügavad”, lihtsalt seesama mis öelda, et teatavat Euroopa ajaloo perioodi ei saa mõista, kui teil pole aimu, mida tähendas selliste küsimuste üle peamurdmine. (Võrdle analoogilisi väiteid patripassianismi, arianismi jt mõnede kirikuisade arutatud probleemide “sügavuse” üle.) Pragmatist on isegi nõus oma haaret laiendama ja ütleva koos Heideggeriga, et pole võimalik mõista Öhtumaad, kui te ei mõista, mida tähendab olla vaevatud neist probleemidest, mis vaevasid Platonit. Intuiitiivsed realistid aga, selle asemel et historistlikult nagu Heidegger ja Dewey või kvaasi-antropoloogiliselt nagu Foucault “kõrvale astuda”, pühenduvad traditsiooni kaitsmisele, püüavad meid veelgi sügavamalt Öhtumaiseks teha. Seda, kuidas nad seda teevad, illustreerib Clarke'i ja Cavelli taotlus käsitleda “skeptitsismi pärandit” mitte kui küsimust selle kohta, kas me võime olla kindlad, et ei näe und, vaid kui küsimust, missugune olend võib endalt sellist küsimust küsida.²⁸ Nad kasutavad selliste kujude olemasolu nagu

²⁸Vt Thompson Clarke'i “The legacy of skepticism”, *Journal of*

Descartes näitena millestki olulisest mitte lihtsalt uus-
aegse Lääne, vaid *inimeste* kohta üldse.

Selle strateegia parimaks näiteks on Nageli viis Kanti kaasajastada, viies seeria näiliselt haakumatuid probleeme jaotuse "Subjektiivne—Objektiivne" alla, nii nagu Kant viis osaliselt kattuva probleemikogumi jaotuse "Tingitud—Tingimatu" alla. Nagel kordab Kanti, öeldes: "Võib olla tösi, et mõnel filosoofilisel probleemil polegi lahendust. Ma arvan, et sügavamate ja vanimate probleemide puhul on see nii. Nad näitavad meile meie aru piire. Sel juhul on meie jaoks võimalik mõistmine sõltuv probleemist tugevasti kinnihoidmisest — sellest loobumise asemel — ja iga uue ning varasema lahendamiskatse nurjumise teadvustamisest. (Sellepärast me uurimegi selliste filosoofide teoseid nagu Platon ja Berkeley, kuigi nende vaateid ei tunnusta keegi.) Lahendamatud probleemid ei ole oma lahendamata tötü veel ebareaalsed."²⁹

Et illustreerida, mida Nagel silmas peab, vaadelgem üht tema näidet, "moraalse kordamineku" [moral luck] probleemi — tõsiasja, et inimest saab moraalselt kiita või hukka mõista ainult selle eest, mis allub inimese kontrollile, kuigi tegelikult ei allu miski. Nagu Nagel ütleb: "Tõelise agentsuse ja järelikult õiguspärase moraaliotsustuse valdkond näib uurimisel kahanevat ulatuvuseta punktiks. Kõik näib tulenevat teole eelnevate ja järgnevate tegurite kombineeritud mõjust, mis ei allu agendi kontrollile."³⁰ Nagel arvab, et selle probleemi jaoks on käepärast iseloomulikult pinnaline, verifikatsioonistlik "lahendus". Me jõuame selle (Hume'i) lahen-

Philosophy, 69. kd, 1972, lk 754–769, eriti selle kokkuvõtvat lõiku. Seda esseed tsiteerivad Cavell ja ka Nagel kui selgitust epistemoloogilise skeptitsismi traditsiooni "sügavuse" kohta.

²⁹ Nagel, *Mortal Questions*, lk xii.

³⁰ Nagel, *Mortal Questions*, lk 35.

duseni, kui uurime detailsemalt, milliseid väliseid tegureid peame tegevuse moraalset väärtust kahandavaks ja milliseid mitte: "See lepitav käsitlus meie moraalsetest otsustustest jätab küll ruumi vastutuse harilike tingimuste jaoks — sunduse, teadmatuse või tahtmatu liigutuse puudumine, mis moodustab osa kellegi tehtu determinatsioonist —, kuid see ei välista ka paljude selliste asjade mõju, mida agent teinud ei ole."³¹ Kuid selline lahe, pragmaatiline, hume'lik hoiak — hoiak, mille järgi mingit sügavat tõde Tahtevabaduse kohta ei ole olemas ja inimesed on moraalselt vastutavad kõige selle eest, mille eest nende kaaslased kalduvad neid vastutavaks pidama — ei suuda seletada, miks on *arvatud*, et siin on probleem: "Selle lahenduse ainus viga on võimetuse seletada, kuidas kerkivad skeptilised probleemid. Sest nad ei kerki mitte suvalise välise nõude pealesurumisest, vaid moraalse otsustuse olemusest enesest. Meie harilik kujutus sellest, mida keegi teeb, peab kuidagi ka seletama, miks tundub hädavajalik lahutada sellest see, mis pelgalt juhtub — isegi siis, kui säärase lahutamise tulemusena ei jää midagi alles."³² Kuid see ei tähenda, et me vajaksime Vabaduse Olemuse metafüüsilist käsitlust, umbes sellist nagu Kant (vähemalt mõnes tekstilõigus) näib meile andvat. Pigem, "teatavas mõttes ei olegi sellel probleemil lahendust, sest juba miski agentuse idees eneses on kokkusobimatu sellega, et teod on sündmused ja inimesed — olevused [things]."³³ Et peale olevuse ei saa inimene keegi *muu* olla, siis jääb meile järele vaid intuitsioon, mis näitab meile "meie arusaamise piire" ja seega ka meie keele piire.

Vastandagem nüüd Nageli hoiakule "moraaliotsustuse olemuse" suhtes Iris Murdochi hoiak. Kantiaanlik

³¹Nagel, *Mortal Questions*, lk 35–36.

³²Nagel, *Mortal Questions*, lk 36.

³³Nagel, *Mortal Questions*, lk 37.

püüd välja eraldada agent, kes ei oleks ajalis-ruumiline olevus, on Murdoch meelest Lääne mõtlemises toimunud õnnetu ja ebardlik pööre. Ta väidab, et teatavas postkantiaanlikus traditsioonis "nähakse tohutut vaeva, et kujutada taht isoleerituna. See on isoleeritud usust, mõistusest, tundest, kuid on siiski "mina" olemuslik kese."³⁴ Selle eksistentsialistliku käsitusega agentid kui isoleeritud tahtest käib Murdoch sõnul kaasas "väga võimas kujutus" inimesest, mis on tema meelest "võõrandatud ja ebausutav" — "Freudi pühitsetud kantiaanliku liberalismi ja Wittgensteiniaanliku loogika õnnelik ja viljakas abielu".³⁵ Murdoch kirjutab: "Eksistentsialism — nii oma Mandri-Euroopa kui anglosaksi versioonis — on püüdlus lahendada probleemi, ilma sellele tegelikult näkku vaatamata: lahendada seda indiviidile üksildast ja sisutut vabadust omistades. [...] Eksistentsialism kujutab tegelikult üksikule saarele jäetud indiviidi kohutavat üksildust keset teaduslike faktide merd ja moraal pääseb teaduse käest ainult tahte raevuka hüppe läbi."³⁶

Selle asemel et seda pilti (Nageli ja Sartre'i kombel) tugevdada, tahab Murdoch jõuda kantiaanliku tahtemõiste taha, determinismi ja vastutuse vahelise antiteesi kantiaanliku formuleeringu taha, moraalse "mina" ja empiirilise "mina" kantiaanliku eristuse taha. Ta tahab uuesti tabada seda moraalse refleksiooni sõnavara, mida oleks kasutanud platonismi poole kalduv 16. sajandi kristlane: sõnavara, milles "täiustumine" on keskne element, milles moraalse vastutuse määratlemine on üsna

³⁴Iris Murdoch, *The Sovereignty of Good* (New York: Schocken, 1971), lk 8.

³⁵Murdoch, *The Sovereignty of Good*, lk 9.

³⁶Murdoch, *The Sovereignty of Good*, lk 27.

juhuslik element ja milles (oma või kellegi teise) "mina" avastamine on armastuse lõputa ülesanne.³⁷

Nagelit ja Murdochit vastandades ma ei püüa (eksi-tavalt) värvata Murdochit kaaspragmatistide hulka ega süüdistada (valesti) Nagelit, et ta on pime moraalitead-vuse selle variandi suhtes, mida esindab Murdoch. Pi-gem tahan ma illustreerida erinevust, mis ilmneb siis, kui võtta standardne filosoofiline probleem (või ükstei-sega seotud probleemide kogum nagu vaba tahe, isesus [selfhood], agentsus ja vastutus) ja küsida ühelt poolt: "Mis on selle olemus? Milliste väljendamatute sügavus-teni, millise keelepiirini ta meid viib? Mida see näitab meile *inimolemisest*?" ning küsida teiselt poolt: "Mis-sugused inimesed neid probleeme märkavad? Milline sõ-navara, milline inimesepilt produtseerib selliseid probleeme? Miks, niivõrd kui meid need probleemid vaeva-vad, näeme neid sügavana ja mitte kui mõne sõnava-ra absurdini viimist? Mida näitab nende probleemide püsivus meile *20. sajandi eurooplaseks olemise kohta*?" Nagelil on kindlasti õigus ja ta osutab meeldiva selguse-ga, kuidas — parim näide on siin Kant — teatav ideede kogum tõukab meid arusaamale millestki, mida nime-tatakse "subjektiivsuseks" — isiklikuks vaatepunktiks, mida teadus ei haara, mida mingi "kõrvaleastumine" ei suuda haarata, mis moodustab meie arusaamise piiri. Kuid kust me teame, kas öelda "seda halvem filosoofilis-te probleemide lahendatavusele, keele ulatuvusele, meie "verifikatsioonistlikele" impulssidele" või öelda "seda hal-vem Filosoofilistele ideedele, mis on meid säärasesse um-mikusse viinud"?

Sama küsimus kerkib ka teiste filosoofiliste problee-mide puhul, mille Nagel paigutab oma "Subjektiivse—Objektiivse" rubriiki. "Verifikatsioonistlike" ja "realistli-

³⁷Murdoch, *The Sovereignty of Good*, lk 28–30.

ke" intuitsioonide kokkupõrget illustreerib vahest kõige paremini Nageli paljukiidetud artikkel "Kuidas oleks olla nahkhiir?" ["What is it like to be a bat?"]. Nagel toetub siin meie intuitsioonile, et "on olemas midagi, mis oleks nagu" nahkhiir või koer olla, aga pole olemas midagi, mis oleks nagu aatom või telliskivi olla, ja väidab, et see intuitsioon on midagi sellist, mida tänapäeva wittgensteinlik, ryle'lik, antikartesiaanlik teadvusefilosoofia "ei suuda tabada". Viimati nimetatud filosoofiavoolu kulminatsiooniks on tõre hoiak "töötlemata aistingute" [raw feels] suhtes — näiteks valu puhtalt fenomenoloogilise, kvalitatiivse individuaalsuse [ipseity] suhtes — mida propageerib David Dennett: "Ma soovitan täielikult loobuda valusse puutuvast korrigeeritamatuses [incorrigibility], loobuda tegelikult *kõigist* valu "olemuslikest" tunnustest. Las valuseisundid olla ükskõik millised "loomulikud" seisundid, mida ajuteadlased avastavad (kui nad midagi sellist avastavad), ja mis normaalselt produtseerivad kõiki normaalseid efekte. [---] Ühe meie valusse puutuva intuitsiooni järgi on see, kas meil on valu või mitte, toores fakt, mille üle teoreetik ei või teooriaga sobitamise huvides hakata otsustama. Ma soovitan sellest intuitsioonist loobuda, kuid kui te pole sellega nõus, siis ükskõik millise teooria ma ka looksin, olgu see kuitahes ettenägev ja elegantne, ikkagi pole ta teie meelest valuteooria, vaid ainult selle teooria, mida ma lubamatult olen võtnud valuks *nimetada*. Kuid kui — nii nagu ma olen väitnud — need intuitsioonid, mida me peame austama, sest kõik meie seast austavad neid, ei moodustagi sidusat kogumit, siis ei saa olla ka mingit tõest valuteooriat. Niisiis ei saa ka ükski arvuti või robot toetuda tõesele valuteooriale, mis oleks aga hädavajalik selleks, et tunda tõelist valu. [---] Robotimudeli võimetus rahuldada kõiki meie intuiitiivseid nõudmisi ei pruugi tuleneda valu fenomeni lootusetust salapärasu-

sest, vaid pigem meie tavapärase valumõiste lootusetust ebasidususest.”³⁸ Nagel on üks nendest, kes ei ole Dennetti soovitusega päri. Tema antiverifikatsioonism ilmneb kõige tugevamini järgnevas katkendis: “[---] kui kosmoselaevast ilmuksid mingid olevused, kelle puhul me ei saaks kindlad olla, kas nad on masinad või teadvusega olendid, siis see küsimus leiaks vastuse isegi siis, kui need olevused oleksid niivõrd erinevad kõigest, mida me varem oleme kogenud, et me ei suudaks seda iialgi avastada. Vastus sõltuks sellest, kas on olemas miski, mis on nagu nendeks olemine, mitte aga sellest, kas käitumuslikud sarnasused õigustaksid selle üle otsustamist. [---]

Seetõttu tundub, et ma kaldun “realistlikuma” seisukoha poole kui Wittgenstein. See võib tulla sellest, et ma kaldun igas asjas, mitte ainult mentaalsetes probleemides, Wittgensteinist realistlikuma seisukoha poole. Ma usun, et küsimusele, kas kosmoselaevast väljuvatel olevustel on teadvus, *peab* leiduma vastus. Wittgenstein ütleks selle peale arvatavasti, et see oletus näitab alusetut veendumust, nagu determineeriks teatav pilt ühemõtteliselt oma aplikatsiooni. See on pilt millestki, mis toimub nende peades (või selles, mis neil pea asemel ka on), mida ei saa vaadelda lahkamise teel.

Ükskõik millist pilti ma ka selle idee esitamiseks kasutan, mulle tundub, et ma tean, mida tähendab küsida, kas on olemas midagi sellist, mis oleks nagu nemad olla, ja vastus sellele küsimusele determineeribki selle, kas nad on teadvusega, — mitte aga võimalus laiendada mentaalseid omistusi inimesega analoogsetele andmetele. Teadvustatud mentaalsed seisundid on kellegi reaalsed seisundid, olgu nad siis minu või mõne võõra olendi omad. Võib-olla võib Wittgensteini käsitus selle

³⁸Daniel Dennett, *Brainstorms* (Montgomery, Vermont: Bradford Books, 1978), lk 228.

intuitsiooni omaks võtta, kuid praegu ma ei oska küll öelda, kuidas.”³⁹

Wittgenstein ei saa kindlasti seda intuitsiooni omaks võtta. Küsimus on selles, kas talt peakski seda nõudma: kas me peaksime loobuma pragmaatilisest, “verifikatsioonistlikust” intuitsioonist, et “igast erinevusest peab midagi olenema” [every difference must *make* a difference] (mida väljendab Wittgensteini aforism “Ratas, mida saab keerata, ilma et koos temaga midagi liiguks, ei ole mehhanismi osa”),⁴⁰ või hoopis loobuma Nageli intuitsioonist teadvuse kohta. Kindlasti on meil olemas *mõlemad* intuitsioonid. Nageli jaoks on nende koosseksisteerimine selle märk, et on jõutud mõistmise piiridele, et on looditud ülimalt sügavust — nii nagu Kanti jaoks oli antinoomia avastamine märk sellest, et ollakse vastamisi millegi transtsendentsega. Wittgensteini jaoks näitab see kõigest, et kartesiaanlik traditsioon on visandanud möödapääsmatu pildi, pildi, mis “hoidis meid vangis. Ja me ei saanud sellest välja, sest see asus meie keeles ja keel näis seda meile järeleandmatult kordavat.”⁴¹

Selle peatüki alguses ma ütlesin, et on kaks alternatiivset viisi, kuidas intuitiivne realist võib vastata pragmatisti soovitusetele mõnesid intuitsioone teadlikult alla suruda. Ta võib öelda, et keel ei ulatugi kõikjale — et on olemas säärane teadlikkus faktidest, mis ei ole keeles väljendatav ja mida ükski argument ei saa kahtlaseks muuta, — või väita pisut järeleandlikumalt, et on olemas tuumkeel, mis on ühine kõigile traditsioonidele ja mis tuleb välja eraldada. Vaidluses Murdochiga esitaks Nagel tõenäoliselt just teise väite — öeldes, et isegi Murdochi soovitatud moraalidiskursus viiks lõpuks ikkagi välja samasuguse “isoleeritud tahte” käsituse

³⁹ Nagel, *Mortal Questions*, lk 192–193.

⁴⁰ Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, 1, 271. sekt.

⁴¹ Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, 1, 115. sekt.

nagu kantiaanlik moraalidiskursus. Kuid olles vastamisi Dennetti taotlusega meie intuitsioone välja juurida, peab Nagel esitama esimese väite. Ta peab oma tee lõpuni käima ja eitama seda, et meie tunnetuse piiriks on meie kõneldav keel. Ja seda ta järgnevas loigus teebki: "Kui keegi kaldub eitama seda, et me võime uskuda fakte, mille täpset olemust me võib-olla ei saa mõista, siis ta peaks võtma arvesse, et mõtiskledes nahkhiirte üle oleme peaaegu samas positsioonis nagu mõistusega nahkhiired või marslased siis, kui nemad püüaksid moodustada käsitust sellest, mismoodi oleks nagu meie olla. Nende teadvuse struktuur võib teha selle õnnestumise võimatuks, kuid me teame, et nad eksiksid järeldades, et pole olemas midagi, mis vastaks sellele, mismoodi on nagu meie olla. [...] Me teame, et nad eksivad säärast skeptilist järeldust tehes, sest meie teame, mismoodi on nagu meie olla. Ja me teame, et kuigi see sisaldab tohutut variatiivsust ja keerukust, ja *kuigi meil puudub selle adekvaatseks kirjeldamiseks sõnavara* [R. R. kursiiv. *Tlk.*], on selle subjektiivne karakter väga spetsiifiline ja mõnes suhtes kirjeldatav terminites, mida võivad mõista ainult meiesugused olendid."⁴²

Siin me põrkame vastu metafilosoofilise küsimuse aluspõhja: Kas filosoofilises argumentatsioonis võib üldse kunagi pöörduda keelevälise tunnetuse poole? See on sama mis küsida: kas dialektiline ummik on märk filosoofilisest sügavusest või kehvast keelest, mis tuleks asendada keelega, mis säärastesse ummikutesse ei viiks. *See ongi intuitsioonide staatuse probleem, mis, nagu ma eespool ütlesin, on tõeline probleem pragmatisti ja realisti vahel. Aimdus, et refleksioon millegi sellise üle, mis on väärt "moraaliotsustuse" nime, viib meid lõpuks Nageli kirjeldatud probleemideni, on vaieldav küsimus, millele võib valgust heita eetika ajalugu. Kuid intuitsioon,*

⁴²Nagel, *Mortal Questions*, lk 170.

et on olemas midagi väljendamatut selles, mismoodi on nagu meie olla — miski, mida ei saa õppida tõeseid propositsioone uskudes, vaid ainult *olles* nagu meie — ei ole midagi sellist, millele miski saaks rohkem valgust heita. See väide on kas sügav või tühi.

Pragmatisti silmis on see tühi — ta meelest on mitmed Nageli arutlused “subjektiivsusest” joone vedamine ümber tühja koha keset sõnadevõrku, et siis väita, nagu oleks seal sees pigem miski kui eimiski. Kuid pragmatist pole sellega nõus mitte seepärast, et tal oleks sõltumatuid argumente toetamaks Filosoofilist teooriat, mille järgi (Sellarsi sõnul) “kogu teadlikkus on keeleline värk” või “propositsiooni tähendus on tema verifitseerimise meetod”. Säärased loosungid ei ole Teadlikkuse või Tähenduse Filosoofilise uurimise tulemused, vaid kõigest vahendid, et hoiatada publikut Filosoofilise traditsiooni eest. (Nii nagu “Ei mingit maksustust esindatuseta” [No taxation without representation] ei olnud avastus Maksustamise olemuse kohta, vaid usaldamatu se väljendus omaaegsele Briti parlamendile.) Pole olemas mingeid väikseid ja tõhusaid argumente näitamaks, et intuitsioone pole olemas — argumente, mis ise rajaneksid millelgi tugevamal kui intuitsioonidel. Pragmatisti meelest on Nageli intuitsioonide puhul valesti *ainult* see, et neid kasutatakse õiguspärastamiseks mingit sõnavara (kantiaanlikku sõnavara moraali puhul, kartesiaanlikku sõnavara teadvusefilosoofia puhul), mida pragmatisti arvates tuleks kindlustamise asemel välja juurida. Kuid tema *ainukene* argument nende intuitsioonide ja sõnavarade väljajuurimise kasuks on see, et vaimne traditsioon, millesse nad kuuluvad, pole ennast õigustanud, tekitab rohkem tüli, kui ta on väärt, ning on muutunud luupainajaks. Nageli dogmatism intuitsioonide valdas pole ei parem ega halvem kui pragmatisti võimetus pakkuda mittetsirkulaarseid argumente.

Lõppjäreldest pragmatisti ja intuiitiivse realisti vahelisest vastasseisust intuitsioonide staatuse asjus võib kirjeldada kui intuitsioonide konflikti intuitsioonide tähtsuse küsimuses või kui ühe sõnavara eelistamist teisele. Realist pooldaks esimest kirjeldust, pragmatist teist. Pole oluline, kumba kirjeldust keegi kasutab, sest on ju selge, et *probleem on selles, kas filosoofia peaks otsima naturaalseid lähtepunkte, mis erinevad meie kultuuritraditsioonidest, või kas kõik, mida filosoofia tegema peaks, on kultuuritraditsioonide võrdlemine ja vastandamine*. See on jällegi seesama probleem, kas filosoofia peaks olema Filosoofia. Intuiitiivne realist arvab, et on olemas selline asi nagu Filosoofiline tõde, sest ta arvab, et sügaval kõikide tekstide all on miski, mis pole pelgalt veel üks tekst, vaid see, millega mitmesugused tekstid püüavad olla "adekvaatsed". Pragmatisti meelest pole midagi seesugust olemas. Tema meelest pole olemas isegi midagi sellist, mida võib esitada kui "eesmärke, milleni jõudmiseks me konstrueerime sõnavarasid ja kultuure" ja millega võrreldes saab sõnavarasid ja kultuure hinnata. Kuid ta arvab, et mängides sõnavarasid ja kultuure üksteise vastu välja, me produtseerime uusi ning paremaid viise kõnelemiseks ja tegutsemiseks — paremaid mitte mõne eelnevalt teadaoleva moodsu järgi, vaid paremaid lihtsalt selles mõttes, et nad hakkavad *paistma* selgelt paremana kui nende eelkäijad.

5. POST-FILOSOFILINE KULTUUR

Ma ütlesin alguses, et pragmatist keeldub aktsepteerimast Filosoofilist eristust esimese järgu tõe-kui-realsusele-vastavuse ja teise järgu tõe-kui-uskumiseks-hea vahel. Ma väitsin, et see keeldumine tõstatab küsimuse, kas kultuur võib saada läbi ilma Filosoofiata, s.t ilma platonliku püüdluseta sõeluda välja pelgalt sat-

tumuslikud ja konventsionaalsed tõesed Tõdedest, mis on midagi enam. Viimased kaks peatükki, milles ma heitsin pilgu pragmatismile esitatud "realistlike" etteheidete viimasele voorule, on toonud meid tagasi alguses esitatud filosoofia ja Filosoofia eristuse juurde. Pragmatism väidab, et pole võimalik teha enam kui — Sellarsi sõnul — "näha, kuidas asjad klapiivad kokku", mis viimase aja raamatuliku intellektuaali jaoks tähendab näha, kuidas eri ajastute ja kultuuride erinevad sõnavarad klapiivad kokku. "Intuitsioon" on kõigest uusim nimi vahendi jaoks, mis peaks meid tõstma kirjanduslik-ajaloolis-antropoloogilis-poliitiliselt karusellilt, millel säärased intellektuaalid sõidavad, mingile "progressiivsele" ja "teaduslikule" pinnale. Vahendile, mis viiks meid filosoofia juurest Filosoofia juurde.

Ma märkisin eespool, et viimaseaegse pragmatismivastase tagasilöögi kolmandaks motiiviks on lihtsalt lootus sellelt karusellilt maha astuda. See lootus seostub kartusega, et kui filosoofial akadeemilise distsipliinina polegi mingit kvaasiteaduslikku asja ajada, "kui ei ole mingit korralikult professionaalset *Fach*'i, mis eristaks filosoofiaprofessorit ajaloolasest või kirjanduskriitikust, siis läheb kaduma midagi Lääne vaimuelu jaoks keskset. See hirm on kindlasti õigustatud. Kui Filosoofia kaob, siis kaob midagi keskset Lääne vaimuelust — nii nagu midagi keskset läks kaduma siis, kui religioossed intuitsioonid praagiti välja Filosoofilise arutluse suunajate intellektuaalselt respektieritud kandidaatide seast. Kuid Valgustus mõtles õigesti, et see, mis tuleb pärast religiooni, on *parem*. Ja Pragmatist on valmis kihla vedama, et see, mis tuleb pärast Valgustuse loodud "teaduslikku", positivistlikku kultuuri, on *parem*.

Küsida, kas pragmatistil on õigus olla nii optimistlik, on sama mis küsida, kas on kujuteldav või soovitatav selline kultuur, milles mitte keegi — või vähemalt mitte üks

vaimuinimene — ei usu, et sügaval meie sees on kriteerium ütlema, kas me oleme kokkupuutes reaalsusega või mitte, siis kui me räägime Tõtt. See oleks kultuur, milles ei peeta ei preestrid ega füüsikuid ega luuletajaid ega Parteid “ratsionaalsemaks”, “teaduslikumaks” või “sügavamaks” kui kedagi teist. Ühtki osa kultuurist ei tõsteta esile selle tõttu, et ta esindavat (või ei suutvat esindada) seisundit, mille poole ülejäänud püüdleval. Selles ei tuntaks aimdust nagu oleks olemasolevate distsipliinisest kriteeriumide taga — millele alluvad näiteks head preestrid või head füüsikud — olemas veel mingid teised, distsipliiniülesed, kultuuriülesed, mitteajaloolised kriteeriumid, millele nad samuti alluvad. Ka sellises kultuuris säiliks sangariaustus, kuid enam ei austataks sangareid kui jumalate lapsi, kes on ülejäänud inimkonna hulgast ära märgitud oma läheduse tõttu surematusele. Imeteldaks lihtsalt erandlikke mehi ja naisi, kes on väga tublid tegema neid erinevaid asju, mida nad teevad. Neid inimesi ei peetaks enam Saladuse valdajateks, kes on murdnud tee Tõe juurde, vaid lihtsalt inimesteks, kes oskavad hästi olla inimlikud.

A fortiori, säärases kultuuris poleks kedagi “Filosofi” kutsutut, kes võiks seletada, miks ja kuidas teatud kultuurialad on reaalsusega eriliselt seotud. Sellises kultuuris oleks kahtlemata spetsialiste, kes näitavad, kuidas asjad klappivad kokku. Kuid neil inimestel pole lahendada mingeid erilisi “probleeme” ega rakendada mingit erilist “meetodit”, neid ei piira mingid erilised distsiplinaarsed mõõdupuud ja neil ei ole kollektiivset enesekujutust ehk “professiooni”. Nad võivad sarnaneda tänapäeva filosoofiaprofessoritega selle poolest, et neid huvitab rohkem moraalne vastutus kui prosoodia või pigem lausete kui inimkeha liigendus, kuid ei pruugi. Nad oleksid intellektuaalid iga asja peale, valmis esitama käsit-

lust peaaegu kõigest, lootes seda kokku klapitada kõige muuga.

Selline hüpoteetiline kultuur ärritaks platoniste ja positivistide kui "dekadentlik". Platonisti meelest pole sel ei juhtprintsipi, ei keset, ei struktuuri. Positivisti meelest ei austa see kultuur ranget fakti ega seda kultuuri ala — teadust —, milles objektiivse tõe otsingut eelistatakse emotsioonile ja arvamusele. Platonistile meeldiks näha midagi igavikulist kultuuri juhtimas. Positivistile aga, et kultuuri juhiks midagi ajalikku — et ta lähtuks sellest, kuidas maailm on. Kuid mõlemad tahavad, et kultuuri *juhitaks*, piirataks, et teda ei jäetaks omaenese vahendite hoolde. Dekadents on mõlema jaoks soovimatus alluda millelegi "väljaspoolsele" — soovimatus tunnistada, et inimeste keelte taga on miski, millega need keeled ja ka inimesed peavad püüdma "adekvaatsed" olla. Seetõttu on mõlema jaoks Filosoofia — kui distsipliin, mis tõmbab joone säärase adekvaatsuspüüdluste ja kõige muu vahele kultuuris, seega ka esimese ja teise järgu tõe vahele — lahutamatu seotud dekadentsivastase võitlusega.

Nii on küsimus, kas selline post-Filosoofiline kultuur on soovitav, esitatav ka küsimusena: kas keele kõikjalolekut saab kunagi tõepoolest tõsiselt võtta? Kas me võime mõelda, et me ei puutu reaalsusega kunagi kokku *muidu kui valitud kirjelduse kaudu* — et me, Nelson Goodmani sõnul, teeme maailmu, mitte ei avasta neid?⁴³ Sel küsimusel ei ole midagi tegemist "idealismiga" — seisukohaga, nagu me saaksime või peaksime leidma

⁴³Vt Nelson Goodman, *Ways of Worldmaking* (Indianapolis: Hackett, 1978). Ma arvan, et Goodmani kujund "paljust maailmadest" on eksitav. Me peaksime piirduma väljendiga "sama maailma paljud kirjeldused" (muidugi, kui mitte küsida: "Ja mis maailm see on?"). Kuid tema mõte, et pole mingit võimalust võrrelda maailmakirjelduste adekvaatsust, tundub mulle väga oluline, ja oma raamatu esimeses kahes peatükis esitab ta seda väga ilmekalt.

metafüüsilist komforti faktist, et reaalsus on "olemuselt spirituaalne". Pigemini tahab see küsimus teada, kas me saame loobuda — Stanley Cavelli sõnusti — "võimalusest, et üks lõpututest tõestest kirjeldustest minu kohta ütleb mulle, kes ma olen".⁴⁴ Lootus, et üks neist seda teeb, on selleks jõuks, mis meie praeguses kultuuris ajendab noori lugema läbi terveid raamatukogusid, veidrikke väitma, et nad on teada saanud Saladuse, mis teeb kõik asjad selgeks, ja tõsiseid teadlasi ning õpetlasi elulõpul lootma, et nende töö on "filosoofilisi implikatsioone" ja "universaalne inimlik tähendus". Post-Filosoofilises kultuuris ajendaks meid mõni muu lootus raamatukogudes tuhnima ja lisama sinna uusi kõiteid. Arvatavasti oleks selleks lootus pakkuda meie järeltulijatele viisi kirjeldada kirjeldamisviise, mille peale meie oleme sattunud — kirjeldusi kirjeldustest, millega inimkond siamaani on välja tulnud. Kui mõista "meie aega" kui "meie vaadet varasematele aegadele", nii et — nagu Hegelil — maailma iga ajastu võtab kokku kõik varasemad ajastud, siis nõustuks post-Filosoofiline kultuur Hegeliga selles, et filosoofia on "mõttesse kätketud kaasaeg".⁴⁵

Post-Filosoofilises kultuuris saaks selgeks, et see on *kõik*, mida filosoofia olla saab. Ta ei saa vastata küsimustele meie ajastu mõtlemise — tema kasutatud kirjelduste ja tarvitatud sõnavarade — vahekorra millegagi, mis ei oleks lihtsalt mõni alternatiivne sõnavara. Niisiis

⁴⁴Stanley Cavell, *The Claim of Reason* (Oxford: Oxford University Press, 1979), lk 388.

⁴⁵Hegel, *Philosophy of Right*, tõlk. T. M. Knox (Oxford: Oxford University Press, 1952), lk 11. See lõik nagu ka sellele järgnev kuulus mõtteavaldus ("Kui filosoofia maalib oma halliga hallile, siis on elu vorm saanud vanaks. Filosoofia hall hallil ei suuda seda noorendada, vaid ainult mõista. Minerva öökull laotab tiibu ainult hämaruse saabudes.") ei ole Hegeli jaoks tüüpiline ja seda on raske kokku viia muuga, mida ta on filosoofia kohta öelnud. Kuid see esindab suurepäraselt seda Hegeli külge, mis on aidanud luua 19. sajandi historismi ja mis on tänapäevase kirjandusliku intellektuaali mõtlemise pärisosa.

ta oleks inimeste leiutatud eri kõnelemisviiside suhteliste eeliste ja puudujääkide uurimine. Ühesõnaga ta näeks välja üpris sarnane sellega, mida mõnikord nimetatakse "kultuurikriitikaks" — termin, mis on hakanud tähistama seda kirjanduslik-ajaloolis-antropoloogilis-poliitilist karusselli, millest ma rääkisin eespool. Pole asja, mida kaasaegne Lääne "kultuurikriitik" tõrguks kommenteerimast. Ta on post-Filosoofilise kultuuri universaalse intellektuaali eelkäija, filosoof, kes on loobunud pretendeerimast Filosoofiale. Ta viib jutu Hemingwayle, Proustile, Hitlerile, Marxile, Foucault'le, Mary Douglasele, Kagu-Aasia praegusele olukorrale, Gandhile, Sophoklesele. Ta on nimedepilduja, kes kasutab näiteks eespool nimetatuid selleks, et osutada kirjelduste, sümbolisüsteemide või nägemisviiside kogumitele. Tema eriala on näha sarnasusi ja erinevusi suurte piltide vahel, katsete vahel näha, kuidas asjad klappivad kokku. Ta on isik, kes ütleb teile, kuidas kõik viisid asju kokku klappitada kokku klappivad. Kuid kuna ta ei ütle, kuidas kõik võimalikud asjade kokkuklapitamise viisid peavad klappima kokku — sest tal ei ole sellist ajaloovalist Archimedese punkti — siis on ta määratud iganema. Keegi ei ole nii iganenud kui eelmise põlvkonna vaimuvürst — inime- ne, kes andis uue kirjelduse kõikidele nendele vanadele kirjeldustele, millest — osalt tänu tema tehtud uuesti- kirjeldamisele — enam keegi midagi kuulda ei taha.

Sellised (Snow mõttes) "kirjandusliku kultuuri" asukad, kelle suurim lootus on kätkeada mõttesse oma aega, ei ela platonisti ja positivistide meelest elamisväärsel elu — sest see on elu, mis ei jäta endast maha midagi igipüsivat. Vastupidiselt sellele loodavad positivistid ja platonistid jätta endast maha tõeseid propositsioone, propositsioone, mille tõesus on igaveseks ajaks demonstree- ritud — päranduseks kõikidele järeltulevatele põlvedele. "Historism", mis rõhutab, et sõnavarad, milles neid

surematuks peetud tõdesid väljendatakse, on suurelikud, tekitab hirmu ja umbusaldust, mille pärast Hegel (ja hilisemast ajast Kuhn ja Foucault) on *bêtes noires* Filosoofide ja eriti Snow kirjeldatud "teadusliku kultuuri" eestkõnelejate jaoks.⁴⁶ (Kindlasti olid ka Hegelil omad Filosoofilised momendid, kuid ratsionaalsuse ajalikus-tamine tema poolt oli kõige olulisem samm, et jõuda pragmatisti umbusuni Filosoofia suhtes.)

Vastandus surelike sõnavarade ja surematute propositatsioonide vahel peegeldub vastanduses, kus ühel pool on kirjanduslikule kultuurile iseloomulik sõnavarade võrdlemine ja üksteise vastu seadmine (kus igaüks tahab *aufheben* kõigi teiste esitusviise), mis ei anna lõplikke järeldusi, ja teisel pool on range argumentatsioon — protseduur, mis on iseloomulik matemaatikale, "normaalteadusele" (Kuhni mõttes) ja jurisprudent-sile (vähemalt alamates kohtutes). Sõnavaradevahelised võrdlused ja vastandused annavad harilikult uusi, sünteetilisi sõnavarasid. Range argumentatsioon annab tulemuseks propositatsioonide ühtivuse. Teaduse või Filosoofia pooldajate vaatenurgast on kirjanduslike intel-

⁴⁶C. P. Snow' visandatud kirjandusliku ja teadusliku kultuuri vastandus (raamatus *The Two Cultures and the Scientific Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959)) on minu meelest isegi sügavam ja olulisem kui ta Snow' arust oli. See kattub suurel määral vastandusega nende vahel, kes peavad end aega kätkeuks, põgusaks hetkeks kestvas vestluses, ja nende vahel, kes loodavad lisada kivikese Newtoni rannalt igikestvasse rajatisse. See vaidlusküsimus ei lahene nii, et kirjanduskriitik hakkab õppima füüsikat ja füüsik lugema kirjandusajakirju. See vastandus tekkis juba Platoni ajal, siis kui füüsikat polnud veel leiutatud ja Luule ning Filosoofia läksid alul omavahel vastamisi. (Ma arvan muide, et need, kes kritiseerivad Snow'd, väites, et "pole kaht kultuuri, vaid palju rohkem", ei ole asjast aru saanud. Kui tahta selget dihhotoomiat kahe kõnealuse kultuuri kohta, siis võib küsida suvaliselt Ida-Euroopa tsensorilt, milliseid Lääne raamatuid võib tema maale sisse tuua. Keelujoon läheb läbi selliste valdkondade nagu ajalugu ja filosoofia, kuid laseb peaaegu alati füüsika sisse ja jätab intellektuaalsed romaanid välja. Sisse ei tohi tuua raamatuid, mis võivad pakkuda uusi sõnavarasid enesekirjeldamiseks.

lektuaalide puhul kõige ärritavamaks jooneks võimetus haakuda sellise argumentatsiooniga — leppida kokku, mis läheb arvesse tulemusliku vaidlusena ja millistest kriteeriumidest peavad mõlemad pooled lähtuma. Post-Filosoofilises kultuuris seda ärritust ei tuntaks. Sellises kultuuris nähakse kriteeriume nii, nagu pragmatist neid näeb — kui spetsiifiliste utilitaarsete eesmärkide tarvis konstrueeritud ajutisi puhkepaiku. Pragmatistlikus käsitluses kriteerium (see, mis järeldeb aksiomidest või mille poole nõel osutab või mida statuut ütleb) on kriteerium, sest mõnel ühiskondlikul praktikal on vaja blokeerida uurimise tee, peatada interpretatsioonide regress, selleks et midagi korda saata.⁴⁷ Niisiis pole ran-ge argumentatsioon — praktika, mida võimaldab kriteeriumides, s.t peatuspaikades kokku leppimine — enam *üleüldiselt* soovitav, nii nagu uurimise tee blokeerimine pole üleüldiselt soovitav.⁴⁸ Seda on sobiv praktiseerida, kui praktiseerimine on võimalik. Kui eesmärgid, mida tahetakse saavutada, on eelnevalt üsna selgelt määratletavad (nt avastada, kuidas ensüüm funktsioneer-

⁴⁷ Muidugi on olemas palju selliseid kriteeriume, mis on ühised kõikidele kultuurialadele — näiteks loogikaseadused või põhimõte, et tuntud valetaja tunnistusi ei võeta tõenditena arvesse jne. Kuid oma universaalsuse tõttu pole neil kriteeriumidel veel mingit erilist autoriteeti, nii nagu ka toetuspunkti, kruvist ja kangist koosnev komplekt ei ole sellepärast veel privilegeeritud, et ta sobib igasse masinasse.

⁴⁸ Peirce'i järgi on "mõistuse esmane reegel" — "Ära blokeeri uurimise teed" (*Collected Papers*, 1. 135). Kuid ta ei mõelnud, et tuleb alati minna iga silma ees olevat teed mööda — see ilmneb sellest, et ta pidas väga oluliseks "loogilist enesekontrolli" kui "eetilise enesekontrolli" järeldust. (Vt nt *Collected Papers*, 1. 606.) Oma "mõistuse reeglina" püüdis ta väljendada sama mõtet, mis keele kõikjaloleku puhul — me ei tohi arvata, et interpretatsiooni regressi saaks kunagi alatiseks peatada, vaid me peaksime silmas pidama, et nurga taga võib alati olla mõni sõnavara või kirjelduste kogum, mis seab uuesti kõik kahtluse alla. Väita, et allumine kriteeriumidele on *iseenesest* hea asi, on sama, mis väita, et enesekontroll on hea iseenesest. See oleks siis mingi Filosoofiline puritanism.

rib, vältida vägivalda tänavatel, tõestada teoreeme), siis on argumentatsioon võimalik. Kui eesmärgid seda pole (nt õiglase ühiskonna otsing, moraalse dilemma lahendamise, ülima huvi sümboli valik, "postmodernistliku" sensibiliateedi otsiskelu), siis see tõenäoliselt ei õnnestu ja seda ei peaks ka püüdma. Kui teie huviks on filosoofia, siis ei saavuta te seda kindlasti — sest üks asi, mille poolest mitmesugused asjade kirjeldamise sõnavarad erinevad, on asjade kirjeldamise eesmärk. Ja filosoof ei taha seda küsimust eelnevalt ära otsustada. Kihk muuta filosoofia Filosoofiaks on kihk leida mingi viimne sõnavara, mille kohta võib kuidagi eelnevalt teada, et ta on kõikide teiste temast arenenud sõnavarade ühine tuum või tõde. Seda kihku tuleb pragmatisti arust alla suruda ja see õnnestub post-Filosoofilisel kultuuril.

Kõige võimsam põhjus arvata, et selline kultuur ei ole võimalik, oleks seisukoht, et kõikide kriteeriumide käsitlemine pelgalt ajutiste puhkepaikadena, mille kollektiiv on konstrueerinud oma uuringute hõlbustamiseks, on moraalselt alandav. Oletagem, et Sokrates eksis ja me pole kordagi Tõde näinud ja seega ei tunne teda intuiitiivselt ära, kui me teda uuesti näeme. See tähendaks, et kui tuleb salapolitsei, kui timukad hakkaksid piinama süütuid, siis ei saaks neile öelda umbes nii: "Teie sees on midagi, mida te reedate. Kuigi te kehastate igipüsiva totalitaarse ühiskonna praktikaid, on nende praktikate taga midagi, mis mõistab teid hukka." Selle mõttega on raske elada nagu ka Sartre'i mõttega: "Homme pärast minu surma võivad mõned inimesed otsustada kehtestada fašismi ja teised oleksid küllalt arad või viletsad, et sel sündida lasta. Sel hetkel saab fašism inimese tööks ja seda halvem meile. Tegelikuses hakkavad asjad olema nii nagu inimene on otsustanud, et nad on."⁴⁹ See karm ütlemine toob välja Dewey't ja

⁴⁹ Jean-Paul Sartre, *L'Existentialisme est un humanisme* (Paris:

Foucault'd, Jamesi ja Nietzschet ühendava arusaama, et sügaval meie sees pole midagi muud kui see, mis me ise oleme sinna pannud, et pole mingit kriteeriumi, mida me poleks praktika loomise käigus loonud, et pole mingit ratsionaalsuse mõõdupuud, mis ei toetuks sellisele kriteeriumile, et pole mingit ranget argumentatsiooni, mis ei oleks meie enda konventsioonidele allumine.

Post-Filosoofiline kultuur oleks siis selline, milles inimesed tunneksid end üksinda, pelgalt lõplikena, ilma sidemeta Teispoonsusega. Pragmatisti meelest jäi positivism sellise kultuuri arendamisel kõigest poolele teele — teele, mis viib meid edasi — nagu Sartre ütleb — ilma Jumalata toimetulemise poole. Sest positivism säilitas jumala oma arusaamas Teadusest (ja “teaduslikust filosoofiast”), kui kultuuri osast, kus me puutume kokku millegagi, mis pole meie ise, milles me leiame alasti Tõe, mis ei sõltu ühestki kirjeldusest. Positivismi kultuur pendeldas lõputult kahe vaate vahel: ühelt poolt seisukoht, et “väärtused on kõigest “relatiivsed” (või “emotiivsed” või “subjektiivsed”)” ja teiselt poolt veendumus, et “teadusliku meetodi” rakendamine poliitilise ja moraalse valiku probleemidele on kõigi meie probleemide lahendus. Pragmatism aga — vastupidi — ei tee Teadusest ebajumalat, kes peaks täitma kohta, mida kunagi täitis Jumal. Ta käsitab teadust ühe kirjandusžanrina — või teisipidi öeldult, käsitleb kirjandust ja kunste kui teadusliku uurimistööga samaväärset uurimistööd. Nii ei ole tema meelest eetika “relatiivsem” või “subjektiivsem” kui teaduslik teooria ega vaja seetõttu “teaduslikuks” muutmist. Füüsika on püüd mitmesuguste universumi osadega toime tulla; eetika on püüd tulla toime teistsuguste osadega. Matemaatika aitab füüsikal teha oma tööd, kirjandus ja kunstid aitavad samaviisi eetikat. Mõned uurimisalad annavad meile propositsioone,

Nagel, 1946), lk 53–54.

mõned lugusid, mõned maale. Küsida, millist propositiooni väita, millist pilti vaadata, millist lugu kuulata, kommenteerida ja edasi jutustada, on sama kui küsida, mis aitaks meil saavutada soovitud (või, mida me *peaksime* soovima).

Küsida, kas pragmatistlik tõekäsitus — mille järgi tõde pole tulutoov teema — on ise *tõene*, tähendab sama mis küsida, kas post-Filosoofiline kultuur oleks hea asi, mida proovida. See ei tähenda pärimist, mida sõna "tõene" tähendab, millised on adekvaatse keelefilosoofia eeltingimused, kas maailm "eksisteerib meie teadvusest sõltumatult", kas pragmatisti loosungid kätkevad meie kultuuri intuitsioone. Pole mingit viisi, kuidas pragmatisti ja tema oponendi vahelist probleemi saaks muuta rangemaks ja lahendada mõlemale poolele vastuvõetavatest kriteeriumidest lähtudes. See on üks selliseid probleeme, mis sunnib kõike korruga haarama — mille puhul pole mingit mõtet jõuda kokkuleppeni "lähteandmete" suhtes või selle suhtes, mis läheks arvesse lahenduseks. Kuid selle probleemi segasus ei ole veel põhjus teda kõrvale heita. Religiooni ja sekularismi vaheline vaidlusküsimus ei olnud vähem segane, kuid on oluline, et see lahenes nii, nagu lahenes.

Kui siin pakutud pilt kaasaegsest filosoofiast on õige, siis küsimus pragmatismi tõesusest on küsimus, mida kõik tähtsamad kultuuriliikumised alates Hegelist on ühiselt meie ette asetanud. Kuid nagu tema eelkäijatki, ei lahenda ka seda küsimust mingi uus ootamatu avastus selle kohta, kuidas asjad tegelikult on. See lahendatakse, kui ajalugu lubab meile vaba aega selliste probleemide jaoks, ainult alternatiivsete enesekujutuste vahel kaua ja valuliselt valides.

RICHARD RORTY LAHE IROONIA

Rorty tähendab inglise keeli 'lustlik, lahe'. Näib, et see nimi pas-sib praeguse aja Ameerika võib-olla kõige tuntumale ja vaieldavamale filosoofile suurepäraselt. Kuid kindlasti pole Rorty mõjukuse ainsateks põhjusteks tema kirjatööde loetav, lahe, pisut väljakutsuv stiil ja tõ-siasi, et ta pole peljanud teha kaastööd ka sääraستهle populaarsetele kultuuriväljaannetele nagu *London Book Review* ja *The New Republic*. Et mõista tema edustatud uue pragmatismi tähtsust, tuleb kõigepealt vaadata tagasi selle sajandi Ameerika filosoofia-institutsiooni arenguluk-ku.

Ameerika filosoofia vabanes inglise empirismi ja saksa idealismi sa-telliidi seisundist sajandi alul pragmatismi¹ tekkides. Sõna "prag-matism" pärineb Charles Sanders Peirce'ilt (1839–1914), keda tuntakse ka kaasaegse semiootika rajajana. Peirce'i mitmekülgsete tööde hul-ka kuulus nn pragmatistliku tähendusteooria esitamine, mille kohaselt lause tähenduse selgitamiseks tuleb väljendada see lause praktilistes terminites (nt lauset "raud on kõva" tuleks väljendada lausega "kui me püüaksime rauda kriipida, siis see ei kukuks hästi välja"). Kui Wil-liam James püüdis sellele menetlusele ehitada tõe teooriat — väites, et alati tuleb küsida, mis sellest praktiliselt sõltub, kui öeldakse, et üks või teine arusaam on tõene, — siis Peirce pahasdas pragmatismi selli-se tõlgenduse peale ja nimetas oma teooria *pragmatitsismiks*, et keegi teine nii inetut terminit enam kasutada ei tahaks.

Pragmatistid olid kõik mitmekülgselt haritud mehed, kes tundsid end kodus nii matemaatikas, loodusteadustes kui ka muudel kultuu-rialadel. William James rajas moodsa psühholoogia ja kirjutas muu hulgas põhjapaneva teose religioossest kogemusest. John Dewey (1859–1952) praktilise ja õpetlasliku tegevuse ulatusest mainitagu vaid, et ta oli väga mõjukas pedagoogikareformi teoreetik, töötas välja Ameerika raamatukogudes kasutatava kataloogisüsteemi, juhtis komisjoni, mis pidi tõendama Moskva 1938. aasta puhastusprotsesside alusetust, võt-tis sõna Sacco ja Vanzetti kaitseks jne. Demokraatia-aadete kaitsjana omandas ta Ameerika avalikus elus suurema arvamustekujundaja auto-riteedi, kui on olnud ühelgi filosoofil enne või pärast teda.

Pärast Teist maailmasõda aga kadus Ameerika filosoofia avalik-kuse pilgu alt. "Viini Ringist" emigreerus Ameerikasse loogiline posi-tivism, mis liitus Inglismaalt pärineva filosoofilise analüüsiga. See tõi kaasa filosoofilise kultuuri järsu ümberorienteerumise — filosoofia sea-dis end loodusteaduste ja loogika järgi ning teisi kultuurialasid käsitati ratsionaalse uuringu vallast välja jäävana, pelgalt emotsioonide väl-jendusena ja seetõttu hinnangute, mitte analüüsi esemena. Loogilise

¹Vt Alfred Koort, "Pragmatism — ameeriklaste maailmavaade". — *Akadeemia*, nr 3, 1939, lk 187–197; nr 4, 238–248.

Pragmatism ja filosoofia

positivismi esialgne programm jõudis 1960. aastate alguseks umbseisu. Teda asendas mitte enam nii jäik, vaid laiahaardelisem analüütiline filosoofia, mis suutis astuda dialoogi näiteks lingvistika ja psühholoogiaga, kuid sellegipoolest jäi ka tema epistemoloogia-keskne peajoon eemale nüüdselt kaunistest kunstidest, klassikalistest humanitaarteadustest kui ka ajaloo-uuringutest ja ühiskonnateadustest. Selle tagajärjel muutus analüütiline filosoofia järjest professionaalsemaks ja tehnilisemaks ning jäi nõndaviisi muu kultuuri vaateväljast kõrvale.

Teisiti on olnud lood sõjajärgses Mandri-Euroopa filosoofias. See-gi pole eales olnud massinähtus, kuid ta on säilitanud sidemed kultuuri ja ühiskonnaga üldse. Ei analüütilistel ameeriklastel ega inglastergi pole ette näidata selliseid polemiste ja avaliku elu autoriteete nagu Jean-Paul Sartre ja Michel Foucault prantslastel või Theodor Adorno ja Jürgen Habermas sakslastel. (Tõsi küll, Bertrand Russell saavutas suure moraalse mõjukuse, kuid ta avalikel esinemistel on olnud õige nõrk seos tema filosoofia olulisema poolega.) Sestap pole ime, et Richard Rorty võis 1979. aastal nentida: "Ma arvan, et Inglismaal ja Ameerikas on kirjanduskriitika asunud täitma filosoofia peamist kultuurilist funktsiooni — pakkuda noorsoole enesekirjelduse sõnavara, mille abil väljendada enese erinevust minevikust."² Analüütiline filosoofia, mis tegeles näiteks selliste probleemidega, et kas Koidutähel ja Ehatähel on üks ja seesama referent või et kas on tõsi, et Prantsuse kuningas on kiilaspäine, seda funktsiooni täitma ei sobinud. Sedasama tõendab ka Ameerika kirjandusteoreetik Harold Bloom: "Märksa enam kui ajaloo-, filosoofia- või usuõpetajal lasub Ameerika kirjandusõpetajal needus õpetada mineviku olevikulisust, sest ajalugu, filosoofia ja religioon on õpetamise väljalt tagasi tõmbunud, jättes jahmunud kirjandusõpetaja altari ette, kus ta ei tea, on's ta nüüd ohver või preester."³

Selline olukord on aga vähehaaval muutumas. Nii on Mandri-Euroopa mõtlejatega hakatud taas ka Ameerika filosoofias arvestama, üha rohkem noori filosoofe on pöördunud Foucault', Habermasi, Gadameri ja Derrida teoste poole, et õppida mõtlema filosoofiliselt ka laiemate kultuuri- ja ühiskonnaprobleemide üle. Siiski pole see kõik veel oluliselt kõigutanud analüütilise filosoofia akadeemilist *establishment*'i.

Selles kontekstis tulebki mõista Richard Rorty (sünd. 1930. a), praeguse Virginia ülikooli professori ja viie raamatu autori tähenduslikkust.⁴ Rorty oli kuni 1970. aastate keskpaigani analüütilise filosoofia

²Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature* (edaspidi *PMN*) (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979), lk 168.

³Harold Bloom, *A Map of Misreading* (New York: Oxford University Press, 1975), lk 39.

⁴Rorty kaks viimast raamatut *Objectivity, Relativism, and Truth: Philosophical Papers, Volume I* ja *Essays on Heidegger and Others:*

lugupeetud edustaja — 1967. aastal ilmus tema toimetamisel ja kasulike märkustega varustatult mõjukas analüütilise filosoofia antoloogia nn keelelisest pöördest filosoofias (*The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method* (Chicago: University of Chicago Press, 1967)). Pärast seda on Rorty aga muutunud kõige võimsamaks analüütilise filosoofia kriitikuks. Samas on ta lülitanud oma kriitikasse mõttekäike Mandri-Euroopa mõtlejatelt alates Hegelist kuni Heideggeri ja Foucault'ni välja, olgugi et tihti peale üsna idiosünkraatilises interpretatsioonis. Ameerikas pole vist teist filosoofi, kes tunneks end samavõrd kodus nii ühes kui teises traditsioonis. Ta on kirjutanud mõlema traditsiooni probleemidest ja esindajatest, näiteks polemiseerinud ühelt poolt Habermasi, Foucault', Karl-Otto Apeli ja Jacques Derridaga ning teiselt poolt Davidsoni, Putnami ja Quine'iga. Oma kompetentsust on ta rakendanud uue pragmatismi väljatöötamiseks, mis oleks sama avara tähenduslikkusega kui algne.

Richard Rorty esimene omaette raamat *Filosoofia ja Looduse Peegel* (1979) kuulutas analüütilise filosoofia tunnetusõpetusliku traditsiooni lõppu. Tolle eesmärgid on saavutamatud või tähtsate inimlike küsimuste suhtes ebaolulised. Et vabaneda sellest mõttetraditsioonist, tuleb minna ajaloos tagasi ja uurida tema kesksete probleemide algupära. Rorty väitis, et Lääne filosoofilist mõtlemist on vähemalt 17. sajandist alates peibutanud metafoor, nagu peegeldaks teadvus maailma. See metafoor omakorda on andnud filosoofidele põhjust arvata, et need, kes uurivad teadvust või tunnetuse tingimusi, on kuidagi tähtsamad, sest nad võivad otsustada kujutluste õigsuse üle ning seeläbi määrata erinevatele kujutlusviisidele (teaduslikele, esteetilistele, eetilistele) neile kohase paiga kultuuris. Filosoofia on püüdnud leida invariantseid reegleid, mis juhivad teadust, või tuua välja mingi üksik keelekasutuse valdkond (näiteks füüsika), mis oleks teistele eeskujuks. Analüütiline filosoofia oli viimane katse anda filosoofiale põhialuseid ja kriteeriume hea ning halva mõtlemise eristamiseks. Rorty kritiseerib viimsete (või esmaste) aluste leidmisele orienteeritud filosoofiat, näidates ühelt poolt selle vältimatut nurjumist, ja teiselt poolt propageerides alternatiivi, mida ta nimetab kord pragmatismiks, kord hermeneutikaks, kord jälle edifitseerivaks diskursuseks (*edifying discourse*).

Kui traditsiooniline tunnetuse analüüs põhines keele struktuurist küsitaval kombel tehtud abstraktsioonil, siis analüütilises filosoofias toimunud nn keeleline pööre põhines samavõrra õigustamatul lahtirebitusel ajaloos muutuvatest ühiskondlikest praktikatest. Seetõttu pidid filosoofid lõpuks hakkama tähelepanu pöörama tõsiasjale, et teadvus ja keel on kätketud elu ja tegevuse vormidesse. See viis arusaamisele ratsionaalsuse kriteeriumide konventsionaalsusest, tuli hakata pöörama tähelepanu ratsionaalsete subjektide kehalisele, praktilisele ja huvidega

Philosophical Papers, Volume II (New York: Cambridge University Press, 1991) pole olnud siinkirjutajale kättesaadavad.

Pragmatism ja filosoofia

olemusele — puhta mõistuse ebapuhtusele. Thomas McCarthy määrib, et selline arusaam viis eelmisel sajandil vasakhegellaste katseni seostada filosoofiline problemaatika sotsiokultuurilise analüüsiga.⁵ See traditsioon elas edasi näiteks Frankfurdi koolkonna marxistide ja ka Ameerika pragmatistide (eriti Dewey ja Georg Herbert Meadi) töödes. Richard Rorty esindab analoogilist reaktsiooni 20. sajandi keelefilosoofia abstraheerituse vastu. Kuigi Rorty ei otsi liitu ühiskonnateadustega, rõhutab temagi mõttestruktuuride radikaalselt ajaloolist, lokaalset ja kontingentset iseloomu (sattumuslikku, sellist, mis võib ka olemata olla, mis pole paratamatu).

Rorty järgi tuleb selleks, et mõista, mis on teadmine ja tunnetus, uurida neid ühiskondlikke praktikaid, mille kaudu me õigustame oma uskumusi, neid tegevuse ja suhtlemise mooduseid, mis lähevad arvesse õigustuse või tõestusena meie kultuuri erinevates valdkondades (*PMN*, lk 340). Selline uurimine ei nõua mingit erilist filosoofilist meetodit, vaid piisab kultuuriantropoloogia ja vaimuloo "harlikest hermeneutikaga täiendatud empiirilistest meetoditest" (*PMN*, lk 385). Ratsionaalsuse seletamiseks pole tarvis transtsendentaalseid argumente, vaid teadmisi produtseerivate tegevuste etnograafilisi kirjeldusi. Rorty allutab ka sääraseid mõisted nagu "ratsionaalsus", "tõde", "objektiivsus" jms radikaalselt historistlikule käsitusele.

Oma esimeses raamatus kasutab Rorty sageli utreeritud tõemääratlusi nagu "see, mida meie kultuurikaaslased tõeseks peavad" või "see, mis vastab ajastu normidele" või — natuke põhjalikumalt — "tõe ja tunnetuse üle saab otsustada ainult meie ajastu uurijate mõõdupuude põhjal [...] miski ei lähe arvesse õigustusena, kui ta ei osuta sellele, mida me juba aktsepteerime [...] pole mingit teed meie uskumustest ja keelest välja, et leida mõnda muud kontrollikriteeriumi kui koherentsus". (*PMN*, lk 176, 367, 178.) Rorty raamatu kontekstis tähendab see, et tõe ja ratsionaalsuse ümber ei jää alles transtsendentsuse hingustki. Arusaama tõest kui millestki tingimatust (absoluutsest) ja kontekstiülesest (*context-transcending*) iseloomustab Rorty Wittgensteini sõnadega — see on "ratas, mille liikudes ülejäänud mehhanismi osad ei liigu, ja see-ga pole ta masina osa".⁶ Sarnaselt Wittgensteiniga arvab Rorty, et säärase mõistete filosoofilise kasutuse asemel peaksime leppima nen-

⁵Thomas McCarthy, "Private irony and public decency: Richard Rorty's new pragmatism". — *Critical Inquiry*, 16. kd, talv 1990, lk 358. Siinne käsitlus on ammutanud palju kriitilisest debatist Thomas McCarthy ja Richard Rorty vahel ajakirja *Critical Inquiry* veergudel. Vt veel Richard Rorty, "Truth and freedom: A reply to Thomas McCarthy". — *Critical Inquiry*, 16. kd, kevad 1990, lk 633–643 ja Thomas McCarthy, "Ironist theory as a vocation: A response to Rorty's reply", sealsamas, lk 644–654.

⁶Richard Rorty, "Truth and freedom", lk 635.

de argikeelse tähendusega, milles puudub vastandus ühelt poolt meie kultuuri mõõdupuude kaudu õigustatu ning teiselt poolt tõese, ratsionaalse, reaalse, objektiivse jne vahel.

Mitmed Rorty kriitikud nagu Frankfurdi koolkonna järgedes töötavad Thomas McCarthy ja Jürgen Habermas, samuti ka loogilist filosoofiat esindav Hilary Putnam on arvustanud Rorty säärast tõekäsitust. Thomas McCarthy on väidelnud, et Lääne kultuur — ja küllap on võimalik demonstreerida, et paljud teisedki kultuurid —, on koondunud just nimelt säärase konteksti-üleste tõe, hüve jms mõistete ümber.⁷ Hilary Putnam on argumenteerinud, et pole võimalik taandada tõemõiste normatiivset sisu.⁸ See tähendab, et üheks tõe omaduseks on, et see, kas mingi lause on tõene, on loogiliselt sõltumatu sellest, kas enamik meie kultuuri liikmeid usub tema tõesust või mitte. Kui Rorty väidab, et tõde on "aktsepteeritavus meie kultuurikaaslaste poolt", siis peaks ta ometi väga hästi teadma, et enamik tema kultuurikaaslast ei aktsepteeri tema relativistlikke vaateid, aga see ei takista tal ometi oma käsitust tõeseks pidamast. Mujal on Hilary Putnam veenvalt osutanud, et rortylik kultuuri relativism lõpeb juhul, kui ta on metodoloogiliselt järjekindel, kultuuriimperialismiga.⁹

Nimetatud kriitikud on kaugel sellest, et pidada tõde, ratsionaalsust ja sellega seotud mõisteid kultuurist rippumatuks, kuid nad on siiski rõhutanud nende mõistete *idealiseeritust*. Nii Putnam: "Tõde on *idealiseeritud* ratsionaalne aktsepteeritavus, aktsepteeritavus epistemiliselt *ideaalsetel* tingimustel."¹⁰ Ta väidab, et igasugune adekvaatne ratsionaalsuse teooria peab arvestama niihästi ratsionaalsuse immanentsuse kui transtsendentsusega — ühelt poolt ei saa me kujutleda ajalooliselt konkreetsetest keeltest, kultuuridest ja praktikatest sõltumatu id ratsionaalsuse mõõdupuid; teiselt poolt on aga ratsionaalsus, tõde jne käibel kui regulatiivne idee, millele viidates me võime päritud traditioone kriititsidada. Jürgen Habermas asub umbes samasugusel seisukohal — tõde on subjektidevaheline moonutatusteta (s.t ideaalse) suhtluse tulemus. Kuid kui Habermas püüab anda sellise suhtlemise (transtsendentaalseid) printsiipi, mida ta nimetab *universaalseks grammatikaks*, siis Rorty meelest viib see tagaukse kaudu tagasi filosoofilise fundamentaalsuse. Tema arvates tuleks printsiipidele eelistada konk-

⁷ Thomas McCarthy, "Private irony...", lk 367–370.

⁸ Hilary Putnam, *Representation and Reality* (Cambridge, Mass.—London: The MIT Press, 1988), lk 69–70.

⁹ Hilary Putnam, "Why reason can't be naturalized". — *After Philosophy: End or Transformation?*, toim. Kenneth Baynes, James Bohman ja Thomas McCarthy (Cambridge, Mass.—London: The MIT Press, 1989), lk 227–232.

¹⁰ Samas, lk 219.

reetseid näited ja eskujusid.¹¹ Kui McCarthy väidab nagu Putnam, et "tõde" funktsioneerib kui "mõistuse idee", mille abil me saame peale meie keele üksikute väidete kritiseerida isegi neidsamu tõestandarddeid, mille me oleme pärinud,¹² siis Rorty vastab, et tema meelest teevad säärase kriitika võimalikuks hoopis konkreetsed alternatiivsed ettepanekud selle kohta, kuidas asju teisiti kirjeldada. "Näiteks Galileo ettepanek, kuidas oleks võimalik teisiti kirjeldada aristotellikku univerversumit; Marxi ettepanek, kuidas kirjeldada teisiti üheksateistkümmendat sajandit; Heideggeri ettepanek, kuidas kirjeldada teisiti Öhtumaad tervikuna; Dickensi ettepanek, kuidas kirjeldada teisiti vaeslastekohtute seadust; Rabelais' ettepanek, kuidas kirjeldada teisiti kloostreid, ja Virginia Woolfi ettepanek, kuidas kirjeldada teisiti kirjutavaid naisi."¹³ Nüüsis on uued kirjeldused, värsked sõnavarad ja ettepanekud selleks jõuks, mis sunnib meid ennast korrigeerima. Tõe idee on kõigest ilma võimuta manitsus, kui pole välja pakkuda konkreetset kirjeldusalternatiivi.¹⁴ Tema ainus väärtus on tuletada meie meelde, et võime olla ka eksiteel. Aga kriitikud võivad öelda, et seda pole sugugi nii vähe ja sellest järeldub ju ikka tõe kontekstiülesus. Thomas McCarthy ei jäta küsimata, et miks me siis muidu võtame kasutusele alternatiivseid kirjeldusviise, kui mitte sellepärast, et tunneme end mõnikord olevat eksiteel.¹⁵ See tähendab, et tõesusele pretendeerivatel väidetest on ikkagi normatiivne jõud. Selline väide eeldab enese kehtivust ka väljaspool esitamise vahetat konteksti. Rorty meelest on eeldatava kehtivuse piiriks *de facto* sotsiaalne aktsepteeritavus, Putnami ja McCarthy meelest selliseid piire põhimõtteliselt ei ole.

Selle peale jääb vist Rortyl üle vaid taas rõhutada, et ta soovib teemat vahetada. Näiteks väidab ta, et meie kultuuri võib kirjeldada ka teisiti kui sellena, mis on koondunud kultuuriüleste mõistete ümber. Selle tõestuseks tsiteerib ta Milan Kunderat, kes on kirjutanud romaani tarkusest, mis püsiväärtusi ei tunnista: "Kui suur Rabelais' eruditsioon ka poleks, on see ikkagi teistsugune kui Descartes'il. Romaani tarkus erineb filosoofia tarkusest. Romaan pole sündinud mitte teooria, vaid huumori vaimust. Üks Euroopa hädasid seisab selles, et pole mõistetud üht kõige euroopalikumat kunsti — romaani: ei tema vaimu, ei tema hiiglaslikke teadmisi ja avastusi, ei tema ajaloo autonoomiat. Jumala naerust tärpanud kunst ei maksa ideoloogilistele

¹¹Richard Rorty, *Consequences of Pragmatism* (edaspidi *CP*) (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982), lk 173–174.

¹²Thomas McCarthy, "Private irony...", lk 369.

¹³Richard Rorty, "Truth and freedom", lk 634.

¹⁴Samas, lk 655.

¹⁵Thomas McCarthy, "Ironist theory...", lk 646.

tõekspidamistele lõivu, vaid räägib neile vastu. Just nagu Penelope harutab ta öösel kangast, mille teoloogid, filosoofid ja õpetlased on päeval kudunud.”¹⁶ Rorty lisab, et see lahtiharutamine toimub just nimelt teisitikirjeldamiste kaudu. Ta paneb ette loobuda tõega tegelemisest veel sel põhjusel, et väljaspool filosoofilist refleksiooni leidub tõhusamaid regulatiivseid ja normatiivseid ideaale, näiteks vabadus: “[...] kui meie seisame hea poliitilise ja kultuurilise vabaduse eest, siis tõde ja ratsionaalsus saavad endaga juba ise hakkama.”¹⁷ Ta arvab, et meie kultuur on juba piisavalt küps, selleks et vabadus võiks siin oma jalgel püsida, vajamata selleks tuge Jumalalt või Tõelt.

Kuidas see teema vahetamine käib? Millised tingimused peavad selleks olema? Vastates lähtub Rorty Thomas Kuhni kuulsast teadusrevolutsioonide õpetusest.¹⁸ Üldtunnustatud teoreetilise progressi aegadel valitseb nn normaalteadus. See tähendab, et uurijatel on käepärast meetodid, mis teevad probleemide ja vaidluste lahendamise võimalikuks. Keelekasutused on sellal ühismõõdulised ja nad võivad toetuda ühistele kriteeriumidele, et saavutada konsensus. Keelekasutused (diskursused) on aga anormaalsed või ühismõõdutud siis, kui põhilised taotlused ise on juba vaidluse all. Üldiselt kalduvad anormaalsed keelekasutused normaliseeruma. Normaalse diskursuse ülim eesmärk on juhtida universaalsele arvamuste kooskõlale ja nõndaviisi enese staatus diskursusena tühistada. Kuid anormaalsed diskursused ei pruugi alati nüüksi end ületada-tühistada. Nad võivad piirduda “huvitavate ja viljakate lahkarvamuste produtseerimisega”. Niiviisi nad muutuvad eneseküllaseks, s.t loobuvad enese suhtes transsendentsetest eesmärkidest. Sellise anormaalse diskursuse eesmärk on “edifikatsioon” — raskesti tõlgitav sõna mis tähendab sedasama, mis saksa keeles *Bildung* — vormimine, kujundamine, arendamine, moraalne harimine, kasvamine. “Edifitseerimise püüdlus võib seisneda hermeneutilises sidemete rajamises meie kultuuri ja mõne eksootilise kultuuri või ajaloolise perioodi vahele või meie oma distsipliini ja mõne selles suhtes näiliselt ühismõõduta eesmärgi taotleva distsipliini vahele. See võib seisneda ka uute eesmärkide, uute sõnade või uute distsipliinide väljamõtlemise “poetilisest” tegevuses, millele järgneb n-ö tagurpidi-hermeneutika meile tuntud ümbruse teisiti kirjeldamise püüd uute leitud senitundmata termineis. Nii üks kui teine tegevus on edifitseeriv, olemata konstruk-

¹⁶Richard Rorty, “Truth and freedom”, lk 646. Vt Milan Kundera, “Romaan ja Euroopa: Kõne Jeruusalemma preemia vastuvõtmisel”. — *Valik III* (Loomingu raamatukogu nr 51/52) (Tallinn: Perioodika, 1988), lk 115 (tlk Malle Talvet).

¹⁷Richard Rorty, “Truth and freedom”, lk 634.

¹⁸Vt nt Richard Rorty, “Philosophy as a kind of writing: An essay on Derrida”. — *CP*, lk 90—109, ja *PMN*, lk 335—350.

Pragmatism ja filosoofia

tiivne." (PMN, lk 360.) Niisiis Rorty meelest peaks filosoofia loobuma probleeme lahendavast funktsioonist ja pühendumata edifitseerivale, maailma avavale poeetilisele funktsioonile. Edifikatsioonitaotlus töötab tõetaotluse kahjuks: "Edifitseeriv filosoofia ei või küll kunagi filosoofiat lõpetada, kuid ta saab hoida ära tema sattumist teaduse turvalisele teele." (Samas, lk 372.) "Ma sooviksin vaid rõhutada, et filosoofi moraalne ülesanne peaks olema Lääne konversatsiooni jätkamine, mitte aga moodsa filosoofia traditsioonilistele probleemidele koha leidmine selles vestluses." (Samas, lk 394.) Esimene edifitseeriv filosoof olnud Hegel, kelle *Vaimu fenomenoloogia* on Rorty epigrammatilise ütluse järgi varasim filosoofiline teos, mis ei sisalda ainsatki argumenti. Hegel viis jutu propositsioonide tõelt ja vääruselt sõnavarade eelistele ja puudujääkidele. (CP, lk 148.)

Habermas on Rortyle ette heitnud, et Rorty visandatud pildis varjutab maailma esiletoomise keeleline protsess pragmatismi kained tähelepanekud;¹⁹ Rorty on lihtsalt nietscheaanlikule elufilosoofiale keelelise pöörde peale keeranud. Kuigi Habermas nõustub sellega, et filosoofiale ei ole jõukohane olla teaduse ja kultuuri vallas kõrgem kohtunik, on ta veendunud, et filosoofiale ei leidu niisi teispoole teadusi. Filosoofiliste ja teaduslike teooriate kehtivuse vahel on erinevus ainult määras. Ka teadused asuvad kahtlasel pinnal, nagu fallibilistlik teadusfilosoofia on näidanud. Erinevalt Thomas Kuhnist arvab Habermas, et diskursuse normaliseeritavus pole veel piisav kriteerium selleks, et eristada teadust mitteteadusest, näiteks isiksust kujundavast filosoofilisest vestlusest. Mõlemas on ainsaks kriteeriumiks, mille järgi võib arvamusi pidada kehtivaks, see, et need arvamused põhinevad argumentatsiooni kaudu saavutatud üksmeelel.²⁰ (Rorty meelest oleksid siin vist sõnad "argumentatsiooni kaudu" ülearused.)

Rorty pragmatism, retoorika rõhutamine loogika ees, relativismi lähedus ning historism teevad ta sarnaseks paljude Euroopa mõtlejatega, keda mõnikord on kombeks nimetada *postmodernistideks*. Kuid Rorty ühiskondlik-poliitilised vaated on paljuski teistsugused. Neid esitab ta ulatuslikumalt oma kolmandas raamatus *Sattumuslikkus, ironia ja solidaarsus* (edaspidi *CIS*) (Contingency, Irony, and Solidarity; Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Rorty on üldiselt nõus Nietzsche ja Heideggeri Prantsuse järgijate filosoofiliste seisukohtadega, kuid ta ei nõustu sugugi nendest tuletatud sotsiaalsete ja poliitiliste järeldustega. Teiselt poolt on ta üldiselt nõus Habermasi liberaalsete

¹⁹ Vt Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity* (Cambridge, Mass.—London: The MIT Press, 1987), lk 206.

²⁰ Jürgen Habermas, "Philosophy as stand-in and interpreter". — *After Philosophy: End or Transformation?*, toim. Kenneth Baynes, James Bohman ja Thomas McCarthy (Cambridge, Mass.—London: The MIT Press, 1989), lk 299.

ühiskondlik-poliitiliste vaadetega, kuid ta ei nõustu filosoofiliste ideedega, mis Habermasi meelet neid vaateid põhjendavad.

Rorty peab Foucault' teeneks seda, et ta — nagu Nietzschegi — on näidanud, kuidas see, mis mingil ajal läheb ratsionaalsusena arvesse, on radikaalselt sattumuslik, pole mitte universaalsete ajaloo protsesside tulemus, vaid pigem ootamatult kujunenud võimuvõrgustiku funktsioon. (CIS, lk 61–67.) Samas heidab Rorty Foucault'le ette, et see oma kodanlusevaenulikkuses ei märka modernse aja vaieldamatuid saavutusi — valu ja alanduse kahanemist. Rorty umbusaldab koos Jean-François Lyotard'iga filosoofilisi metanarratiive nagu mõistuse ja vabaduse progress või inimkonna emantsipatsioon. Nad mõlemad kritiseerivad ühtsuse, totaalsuse ja põhialuste nostalgiat, mille Jacques Derrida on ristinud õhtumaiseks logotsentrismiks. Kuid Rorty arvates Lyotard'i taotlus kanda uuenduste ja eksperimenteerimise ideoloogiat esteetilisest sfäärist üle ühiskondlikku sfääri väljendab puudulikku kollektiivsustunnet. "Nagu Habermas ütleb, ühiskondlikke eesmärke teenitakse kaunil viisil huvisid harmoniseerides, mitte aga ülerval viisil end teiste huvidest eraldades. Vasakpoolsete intellektuaalide väide, et *avant-garde* teenib vaeseid ja hüljatuid, vabastades nad pelgalt kaunist, on lootusetu katse ühitada vaimuinimese spetsiifilisi vajadusi tema kollektiivi sotsiaalsete vajadustega."²¹

Heideggeri ja tema järgijate veaks peab Rorty aga seda, et nood vaatavad ühiskonna teaduslikku, kultuurilist ja poliitilist elu filosoofilistest ideedest juhitud näitemänguna. Filosoofilise traditsiooni kriitika muutub Heideggeri käes küsitavaks poliitikaks.

Rorty hindab postmoderniste kui edifitseerivaid filosoofe, sõnavarade leiutajaid, esteete, ühesõnaga kui kirjanikele lähedasi kujusid, kuid klassikalisest pragmatismi-pärandist elab temas edasi tugev liberaalne ja sotsiaal-demokraatlik paatos. Raamatus *Sattumuslikkus, iroonia ja solidaarsus* arutabki Rorty selle üle, kas oleks võimalik lepitada kirjandusliku intellektuaali enesekeskset estetismi ja pragmatisti muret inimkonna pärast, enesetäiustamist ja võitlust sotsiaalse õigluse eest, poeti ja liberaalset reformijat, ironisti ja sotsiaalset planeerijat. Ta püüab näidata, et maailm oleks mõnusam paik, kui võtaksime omaks tema "post-Filosoofilised" vaated. Enne Rorty ettepanekute juurde asumist vaadake modernsuse ja postmodernsuse üle käivate vaidluste tausta.

Õhtumaine mõtlemine on elanud viimastel sajanditel 18. sajandi Valgustuse ja 19. sajandi romantismi kapitalist. Esimesest pärineb arusaam, et ühiskondlikult vabastav, egalitaarne mõistus peaks levima üle maailma; teine aga on andnud meile autonoomse, ainult omaene-

²¹Richard Rorty, "Habermas and Lyotard on postmodernity". — *Habermas on Modernity*, toim. Richard J. Bernstein (Cambridge, Mass.—London: The MIT Press, 1985), lk 174–175.

Pragmatism ja filosoofia

se seaduste järgi loova kunstniku sangarliku kuju. Neist kahest allikast on saanud toitu ühiskondlik ja esteetiline modernsus. Samas on üha selgemaks saanud modernsuse varjuküljed: valgustatud mõistus on muutunud pelgalt instrumentaalseks, ühiskond bürookraatlikuks raudpuuriks, maailm on kaotanud askuse, Valgustusest enesest on saanud müüt (Max Weber, Theodor Adorno), tehnoloogia laiutab, inimene on seade-stu võimuses (kui maameheliku rafineeritusega väljenduda), massid on tulnud tänavale ja haldjad välja surnud. Samas on romantiline kunstnikuideaal oma uuendusliku ekstaasi ja loova hävitamisaktiivsusega seadnud ohtu ühiskonna legitiimsuse: noored ei viitsi tööd teha, lapsed ei kuula enam issi sõna, rääkimata sellest, et Jumalat ei usuta. Tõeliselt ohtlikud on lood siis, kui esteetiline geenius-ideaal kandub üle ka poliitikasse — nagu näiteks natsismis, mille ideoloog Goebbels käsitas rahvast savina, mis on antud *Führer*'ile vormida.

Ainult läbimõtlematu või küüniline poliitik võib modernsuse tingimusteta hukka mõista ja propageerida naasmist näiteks "talupoja lihtsate tööde juure" (muidugi peab mõnna, et ka Marxi jutt külaelu idiotismist on ühekülgne), kuid kunstiinimeste ja ka mõtlejate hulgas on selline modernsusevastane hoiak olnud moodsal ajal väga sage.

Vüümaseaegses modernismikriitikas on laustraditsionalism haruldane, arvestatavamad mõtlejad püüavad modernismi projektist midagi ahal hoida. Anarhistlikud postmodernistid (nt Lyotard) tahavad säilitada romantilist loovuseideaali ja rakendada seda ka ühiskonna asjadele. Kui Kant samastas mõistuse iseseisva kasutamise täisealisusega²² ja et selle süüks on pandud tehnilise tsivilisatsiooni hädad, siis tuleks anarhistlike postmodernistide meelest nüüd tervitada ühiskondliku vabastusliikumise alaealisust. Konservatiivsete postmodernistide (Daniel Bell, Alasdair MacIntyre) meelest peaks aga romantiline sangar-poeet andma teed traditsioonile, legitimeerivatele narratiividele või anonüümsele tekstile.

Rortyle on mõlemad modernsuse peavoolud armsad. Modernsuse ees seisvaid probleeme püüab ta aga lahendada üsna kahtlase manöövriga — nimelt mõjusfääride jagamise kaudu. Romantiline kunstnikuideaal ja sellest kantud teoretiseerimine jäägu privaatsfääri, avalikkuse sfäär aga olgu järkjärgulise sotsiaalse planeerimise ja liberaalsete reformide tegevusväli, milles ei ole mõtet tugineda universaalsetele printsiipidele või suurtele teooriatele (nt marxismile). Rorty meelest on Valgustus juba sündinud tõsiasi, "rikkad Euroopa ja Põhja-Ameerika demokraatiad" on ühiskonna liberaliseerimise juba täide viitud ja üksikute puudujääkide kõrvaldamiseks ei ole abi leida filosoofiast

²²Vt Immanuel Kant, "Kostmine küsimusele: Mis on Valgustus?" — *Akadeemia*, nr 4, 1990, lk 801–810.

ega suurtest teooriatest.²³ Niisiis oleks tarvis lahti saada valgustusliku ratsionalismi universaalsusele pretendeerivast sõnavarast, mis oli küll liberaalse demokraatia algusajal ülimalt oluline, kuid on nüüdseks muutunud demokraatlike ühiskondade säilimisele ja edasiminekule takistuseks (CIS, lk 44). Rorty meelest saavad Lääne demokraatlikud institutsioonid enese täiustamisega ise hakkama, nii et uusi kontseptuaalseid revolutsioone pole enam vaja. Romaanikirjanikel, žurnalistidel ja etnograafidel on rohkem ütelda meie poliitilistele tundmustele, sest nad suudavad laiendada seda olendite ringi, kellega me end identifitseerime. Nad teevad meid tähepanelikuks teiste tegeliku või võimaliku alandamise ja solvatuse suhtes — hoolimata meie ja nende soo, rassi, hõimu või ideoloogia erinevustest. Niisiis pöörab Rorty ümber traditsioonilise kultuurirollide jaotuse: teooria, mida on seostatud sotsiaalse lootusega, muutub Rortyl eraasjaks, ja kirjandus, mida on seostatud privaatse enesetäiustamisega, saab ühiskondlikult oluliseks, sest ta võib osutada kurjuse lätetele nii meis eneses kui ka seni meile märkamata jäänud valdkondades (CIS, lk 94–95). Seda demonstreerib Rorty, tõlgendades virtuoosselt Nabokovi *Lolitat* ja Orwelli *1984*.

Teooria ironistlikku, privaatsele enesetäiustumisele suunatud iseloomu näitlikustab Rorty noore Hegeli, Nietzsche, nn käände järgse Heideggeri ja Derrida üle arutledes. Rorty ütleb, et "ironistliku teooria eesmärk on mõista metafüüsilist teoretiseerimistungi nii hästi, et sellest täielikult vabaneda". (CIS, lk 97.) Ironistlike teoreetikute kirjeldamiseks on Rorty oma tarbeks mugandanud Harold Bloomi oidipaalset kirjandusteoreetilist skeemi: iga teoreetik püüab eelkäijaid teisiti kirjeldada ja tühistada. Nii Nietzsche kui Heidegger püüavad öelda filosoofia viimast sõna, näidata, et senine traditsioon on end ammendanud ja nemand on uue pöörde toojad. Kuid nende viga on see, et nad ei lepi eneseuendusega, vaid unistavad ülevast totaalsest revolutsioonist või restauratsioonist. Rorty lemmik on Jacques Derrida, kelle tekstid on olnud poliitikaküsimustes üsnagi hämarad ja kelle viimaseaegsed tööd on jõudnud lähedale Rorty kontseptsioonile filosoofiast kui kirjandusžanrist.

Rorty mõistab, et liberaali ja ironisti pole võimalik ühes koherent-ses teoorias kirjeldada, sest "õigluse sõnavara on paratamatult avalik ja ühine, argumentatiivse mõttevahetuse vahend, ja eneseloomise sõnavara on paratamatult privaatne, jagamatu, argumentatsiooniks sobimatu" (CIS, lk xiv). Ka on nende kahe taotlused liiga erinevad. Inimesel, kes teab, et tema kesksed veendumused ja soovid on ajaloovälise kehtivusgarantiita ning kelle ülim soov on autonoomsus — oma seaduse järgi elamine ja iseene loomine, pole ju mingit motivatsiooni teiste kannatusi kahandada. Isegi paljas teisitikirjeldamine võib ju põhjustada kir-

²³Vt Richard Rorty, "Postmodernist bourgeois liberalism". — *Journal of Philosophy*, 80. kd, 1983, lk 583–589.

Pragmatism ja filosoofia

jeldatavale kannatusi. Liberaal on aga Rorty lihtsa definitsiooni järgi see, kelle meelest on kurjus halvim, mida ta võib korda saata. Ometi liidab Rorty need kaks poolust kokku oma post-Filosoofilise utopia elanikus — liberaalses ironistis, kelle sattumuslike veendumuste hulgas on ka lootus, et kurjust saab kahandada ja et inimese alandamine inimese poolt võib lakata (*CIS*, lk xv). Liberaalse ironisti teiseks oluliseks põhjata põhimõtteks on privaatse ja avaliku sfääri lahushoidmine. Tundub, et selline heas usus ja parimate kavatsustega loodud olend põhineb siiski liiga optimistlikel ootustel. Liberaalne ironist näeb pigem kentaaurina, kelle ühiskondlik pool meenutab Nietzsche "viimast inimest", kuna privaatne pool on rohkem "üleinimese" moodi. Raske on kujutleda niivõrd erinevate pooluste ohutut kooseksisteerimist. Samuti näib, et säärast privaatse ja avaliku valdkonna eraldamist on liberaalsete vahenditega küll üsna raske saavutada, sest igasugune kirjutamine ja publitseerimine ise on ikkagi avalik tegevus. Rorty peaks ju pragmatistina teadma, et sõna on tegu. Tahes-tahtmata on poeedid, kirjanikud, filosoofid, professorid jne avaliku elu tegelased ka siis, kui nad oma rolli pisendada püüavad. Kõige iroonilisem tõsiasi Richard Rorty liberaalse ironismi juures on see, et filosoof, kes on teinud rohkem kui keegi teine, et filosoofiat Ameerika avalikkuse ette tagasi tuua, on jõudnud lõpuks filosoofiale piiratud tegevusvälja ettekirjutamiseni.

Märt Väljataga

PÜHA RIST

(Katkend)

Villem Ridala

JOHANNES JUTLUSTAB KÕRVES

Hüüdaja, heli heleda,
Kuulutaja, hääl kumeda,
Kostab kõrvesta kõlesta,
Lage liiviku rajalta,
Jordani jõ'e kohalta,
Mägiselta Juudamaalta:
"Jo on tulnud taevariiki,
Jõudanud Jumala riiki,
Lunastus ligije saanud!
Valmistage teed Isanda,
Sillutage teed sileksi,
Tasaseksi maad tasuge!
Tehke patupööramine,
See meelearandamine,
Elu endista kaduge,
Kahetsege kalgutanne,
Suurt südanta, kurjutanne,
Meele patuse pahuta!
On Jumala siia saanud,
Neille maille, manderille,
Püha Jordani jõ'elle!"

Niita, prohveti, pajati,
Kõneli kõledas kõrves,
Too Johannes jutusteli,
Sakaria poeg sõnusi,
Püham mehista pühista,
Jumala lähetamista,
Kuube seljassa kareda,
Kasukas kameli karva,
Kõisi vöölla kinni veetud,
Nahkarihmalla se'otud.
Ta sõi metsmehiste metta,
Kimalaste kannetuda.
Toitis henda tirtsudesta,
Pikajalguste lihasta,
Rohusööjate osasta,
Jõije vetta allikasta,
Lätte silmasta vedasi.

Kõvaste kõneli prohvet,
Jumalavägine valju,
Kui oleks roosalla rabanud,
Mürgimõõgalla vedanud,
Tuiganud tuliteralla.

Rahvas laskus linnadesta,
Valgus kaugelta külista,
Hargusi hagulitesta
Kohe Jordani jõgeda.
Kogus kui merekohina
Mere murdu mürkidesse,
Laine laia langedessa
Püha jõe pöörde'elle.
Tulid kumma kuulamaie,
Imeta ihalemaie.

Johannes, Jumalameesi,
Pühasista ürg pühambi,
Karskem karskete se'assa
Nägi murrus mustakulmud,
Papid mustaparralised,
Vagatsejad variseerid,
Saduseeridki se'assa.
Süttis ta süda põlema,
Viha vimma löi venima.
Ta sõnusi, sõitelije,
Tappeli, tõreli neida,
Kurjusteli kange'este:
"Eks teie, madude tõugu,
Sugu surmarästikute;
Kudu konnade kolede!
Kesse tõi sõnume teille
Põgeneda põrgu tulda,
Helveti igista leeki,
Surma suurta hukatusta!
Tehke pattude parandus,
Suuri meele pööramine,
Kaduge kadalad tööda,
Tegu silmakirjalista.
Jo on juurel julma kirves,
Tüvella tera vaheda.
Puud pahased raiutakse,
Tulella põletatakse.
Ma teid ristin vee vä'ella,
Saadan meelta parandamaie,
Pattuda kahetsemaie.
Pärast saabub must pühambi,
Tuleb vaimulta vägevam,
See siis ristib teid tulella,

Võiab vaimulla pühalla.
Patused, südamed sünged,
Parandage meelt pahada,
Kahetsege kalgutanne,
Meele kurjuta kadalad,
Pöörge patusta omasta,
Süülisest südamestanne!"

(lk 35-39)

JEEBUS RISTITAKSE

Küll oli neid, ken meelt parandid,
Palju, kes kahetsid pattu,
Lasid ristida henese,
Valada ve'e vä'ella,
Kasta Jordani jõ'essa.

Tuli Jeesus Jordanille,
Juure Ristija Johannese
Valetavaksi ve'ella,
Kastetavaksi karella
Jordani pühassa jõessa,
Püha jõe pöörde'essa.

Kõrve prohveti kõneli,
Pajati püha sulane,
Too Jumala käskujalga:
"Kuis pean kastama sinuda,
Valama pühalla veella,
Ristima pühassa jõessa,
Kui tarvitsen kastetasi,
Vajan vaimusi vägeda.
Ma Johannes Juudaline

Ei ole väärt vähest tegema —
Kingapaelu päästamaie,
Su kapluda kandamaie!”

Keeldus Jeesut kastamasta,
Ristimast pühalla veella,
Püha Jordani jõ'essa.

Lausus Jeesus, Maarja poega:

“Ära keeldu kastamasta,
Ristimast pühalla veella,
Püha Jordani jõ'essa!
Nii peab siiski sündimaie,
Kummatigi kuulumaie,
Nii on kirja kirjutatud,
On rapsitud raamatuie,
Tähendud igitähilla!”

Mööndus jo Jumalameesi,
Leppis Loojani sulane,
Käskujalga kõrge'ema.
Ristis Jeesu Jordanissa,
Valasi pühalla veella,
Kastis Maarja marjukese.

Kui Isanda veesta tõusis,
Jõesta üleni Jeesus,
Läksid lahti taeva ukсед,
Taeva välkuvad väravad,
Pilve pilderid punasid.
Hääli kuulus taeva'asta,
Taeva kummilta kumisi,
Pilvede päralta lausus:
“See on poega armakene,
Isa meelimarjukene,

Hüva meel Isalla tasta.”

Tuvi laskus taeva'asta,
Püha Vaimu pilvedesta,
Valgus Jordani jõ'elle,
Valusi pühalle veelle
Kui Jeesus jõesta tõusis,
Maarja poega pöörde'esta,
Kaste'esta kuldalapsi.

(lk 40–43)

JEEBUS SELETAB

Siis kulus kuusi päeva
Saije mööda seitse päeva,
Kadusi kaheksa päeva,
Jeesus, too Inimespoega
võttis Peetruse ühessa,
Johannese, Jaagopuse,
Läksi kõrgelle mä'elle,
Kaldus palveta pidama,
Isaga kõnelemaie.

Kui ta põlviti, palusi,
Isa poole painuteli,
Kõrge'elle kummardeli —
Tegumoodu muudetije,
Nägu teiseksi tegisi,
Palgekarva käändelije,
Kuube löi kumetamaie,
Rõivas valge'e valuma,
Imepaistes hiilgamaie.
Kaksi meest kõnelid taaga,

Juttelivad Jeesusega,
Rääkisivad Kristusega.
Üks oli Mooses, suuri meesi,
Käsuandija pühane,
Teine Elias igine,
Too püha põline prohvet,
Käskjalga kõrge'ema.

Need nägivad selgusesa,
Valusivad valgusesa,
Särasid seletatuna.
Naad kõnelid Kristuselle,
Jutustasid Jeesuselle,
Kuis tad peab piinatama,
Peab maha maetamaie,
Surmasta ülenemaie,
Tõusemaie Toonelasta.

Peetrus too püha sulane,
Jaagopus Johannesega
Olid rängassa unessa,
Rammastuses raske'essa.
Kui naad härkasid unesta,
Virgusid väsimusesta,
Raske'esta raugusesta,
Nägid naad seletud Jeesu,
Tule kirjes kiirgavada,
Selguses sädelevada.
Kaksi meest tema kohalla,
Tema kõrval kurtavada,
Sädeluses seisavada.

Siis need lahkusid temasta,
Eraldusid Jeesusesta,
Loobusid Lunastajasta.

Pajati temalle Peetrus,
Üttelije Jeesuselle:
“Õpetaja, Õnnistaja,
Siin on meil hüva elada,
Kaunis kõigilla asuda.
Tehkem me kodada kolme,
Korjust kolme korjakeme,
Üks sinulle, Jeesuselle,
Teine Mooselle pühalle,
Kolmas korjus Elialle,
Põliselle prohvetille.”

Ta ei täädanud sugugi,
Mis tema kõneli talle,
Pajati pühalla mäella.

Tuli pilvi, see pimeti,
Pilve parras, see puneti,
Vahakarva, valgendeli.
See varjuti mehed kõiki,
Pimeti pühad sulased,
Jeesuse, Inimeslapse!

Naad painusid pelgamaie,
Kargusid kartamaie,
Hakkasid heitumaie.

Hääli pilvesta pajati,
Heli ilmasta ülalta,
Kumu taeva kõrgusesta:
“See on mu Pojuke armas,
Kuldalapsi, Lunastajanne.
Teda kuulge, kullakesta,
Austage armakesta,
Iluge tema ilussa!”

Naad sadasid palge'elle,
Kukkusivad kummulije,
Maalle maksakarvaselle.

Kui kumu ära kajasi,
Heitije heli heleda,
Hääli kustus kõrguseie,
Leiti üksi Jeesukene,
Maarja laps, Lunastajani,
Elava Jumala poega.

Jeesus, too Inimespoega,
Tuli juure jüngrite,
Kohmetanud käskulaste.
Käe ta küüni kohalle,
Puuduteli pelgajuida,
Sõna lausus, nii sõnusi:
"Tõuske maast magajamasta,
Liivalta lebamasta,
Ärge peljake pimedad,
Kartage kumejad pilve,
Taevakummi kiirgavada
Vahakarvasta varige!"

Mäelta alla mindudasa,
Künka'alta käidudasa,
Orguje osatudassa
Ütles Jeesus jüngerille,
Sõnusi sulasillesa:
"Ärge te kõnelge sesta,
Kõnelge kellelegi,
Senni kui Inimespoega
Üles tõuseb surnutesta,
Kalmuliste kamberista,

Toonela toasta härkab,
Virgub matuse majasta,
Põrgu piina paikudesta.”

Pärisid pühad sulased,
Kolme Jeesu käskujalga:
“Miks kiri kõneleb nõnda,
Püha raamatu pajatab,
Kirjatundijad sõnuvad:
“Enne peab Elias saama,
Tulema põline prohvet,
Käskujalga kõrge’ema?”

Vastasi vaga Jumala,
Maarja lapsi, Lunastajani:
“Enne peab Elias saama,
Kõiki korda säädamaie.
Ma kinnitan kummatigi:
Jo on ilmunud Elias,
Püha prohvet siia saanud,
Siia ilmaje sugenud.
Naad ei tundunud tulijad,
Täädanud püha sulasta,
Märganud pühada meesta.
Naad tegivad mis nad tahtsid,
Mida arvasid hüvaksi,
Kõlvuliseksi kavatsid.
Nii saab ka Inimespoega
Kammelikku kannatama,
Surema piina surma,
Vaga jo verista vaeva.”

Siis said arvu apostelid,
Seletid pühad sulased,
Et Jeesus, Inimespoega,

Jutteli Johannesesta,
Rääkis Ristijast pühasta,
Kõige rahva kastajasta.

(lk 330–338)

IMETA IHALEMAIE

Villem Ridala poemist *Püha Rist*

Villem Ridala 1930. aastate alul kirjutatud poem *Püha Rist*, mis jutustab Jeesuse elust, on jäänud käsikirja. Küllap oli põhjuseks ka autori koormatus muude töödega ning tema varajane surm. Poemi käsikiri asub perekonnaarhiivis Soomes. Teosest on ilmunud vaid mõned katkendid ajakirjades *Sõna* (nr 3, 1949, lk 166–179) ning *Eesti Kirik* (nr 1, 1985, lk 27–28).

Õppinud ja töötanud küll Soomes ning elanud seal 1919. aastast kuni surmani 16. jaanuaril 1942. aastal, jäi Grünthal sügavalt eestlaseks. Veendunud ja sihiteadlik rahvuslane oli ta juba Kuressaare gümnaasiumi päevil. Just rahvuslik meelsus ja keeltehuvi (gümnaasiumi lõpetamisel oskas Grünthal juba kaheksat võõrkeelt) viisidki ta tsari-aegselt Eestimaalt Helsingi ülikooli. Kuid kogu oma kirjandusliku loomingu on Ridala kirjanud eesti keeles. Et mitte kaotada kokkupuudet kodumaaga, veetis ta Eestis suvepuhkused — viimati 1939. aastal. Grünthali 100. sünniaastapäeva puhul kirjutab tema vanim poeg Esmo Grünthal (kasutades perekonnanime *Ridala*), et on ekslik väita, nagu oleks Villem Grünthal-Ridala pärast määramist Helsingi ülikooli eesti keele ja kirjanduse lektoriks pühendanud oma elutöö Soomele (Esmo Ridala, "Mälestusi minu isast Villem Grünthal-Ridalast". — *Tulimuld*, nr 4, 1985, lk 188). Nii ütleb oma artiklis näiteks Eeva Niinivaara (vt "Villem Ridalan folkloristiset balladit". — *Kasvumaa: Eeva Niinivaaran kirjoituksia vuosilta 1923–1981*. (Castrenianumin toimitteita 23.) Helsinki, 1981, lk 220). Esmo Grünthal jätkab oma selgitust järgmiselt: "Isa oli ju Eesti kultuuri esindaja välismaal. Ei ole vähimatki kahtlust selles, et ta ainult tahtis teenida Eesti rahvast ja kultuuri. Tema elutöö oli algusest lõpuni pühendatud Eestile." Poja arvates olid Eesti okupeerimine Nõukogude Liidu poolt ja mitmed sellega seotud asjaolud Villem Grünthalile nii rängaks löögiks, et võisid isegi kiirendada tema varast surma.

"Ridala seisukoht Noor-Eesti kirjanduslikus revolutsiooniliikumises on parempoolsel küljel; kuid õieti on ta üksildane ja harul-

dane nähtus oma rühma keskel kui kogu Eesti kirjanduses," ütleb Aino Kallas raamatus *Noor-Eesti: Näopildid ja sihtjooned* (Tartu: Noor-Eesti; 1921, lk 77). Aino Kalda väitel põgeneb Ridala realiteedi kui romantikute hädaohtlikema vaenlase eest, aga ta põgenemine on ühtlasi tagasipöördumine — saarte maastik on tal veres ja ajudes. Kui lüürikas põgeneb Ridala realiteedi eest, siis jutustavas luules põgeneb ta oleviku eest: "Oleviku ühiskonnal, praeguseil eluvormel pole Ridala jaoks mingisugust luulelist külgetõmbamisjõudu" (samas, lk 92). Umbes 15 aastat hiljem arvas ligilähedaselt sama Johannes Semper, kelle pürgimused ja hingelaad olid Ridalale lausa vastandlikud: kui "Noor-Eesti" "esirindlased" taotlesid liitumist Euroopaga ja universaalse kultuuriga, siis Ridala rõhutas, et Euroopa kunst ja kirjandus kannab igal maal rahvuslikke ja tõulisi iseärasusi — Ridala filosoferis juurtest (Johannes Semper, "Villem Ridala puhul". — *Looming*, nr 5, 1935, lk 541). Semperi arvates aitab siit tekkivat seotusetunnet ja raskemeelsust leevendada üks omadus — usk oma tõu väärtusse, selle minevikku ja nõnda ka tulevikku.

Selline hinge- ja vaimulaad eeldab juba iseenesest huvi rahvaluule vastu. Oli ju nooreestlaste hulgas teisigi, kes hindasid kõrgelt regivärsilist rahvalaulu, kuid Ridala jaoks õn vana rahvalaul ilmselt midagi enam, osa tema olemusest. Siin liitub ta elutöö teadlase ja kirjaniikuna: antoloogia *Valik Eesti rahvalaulusid*, lüroepika suurväljaanne *Eesti rahvalaulud I-II* (ta oli selle toimetajaid), kirjutised rahvalaulude keelest, Kullervo-tsükli ja hiljem kogu *Kalevala* tõlkimine, samuti Eino Leino runovormiliste ballaadide eestindus, ning kõige tähtsamana — tema enda regivärsiline luulelooming.

Ridala regivärsilistele teostele ei saanud osaks publikumenu ega kriitika heakskiitu. Küllap peavad üldjoontes paika omaaegsed põhilised etteheited raskepärase keele, laialivalgavuse jms pärast. Ometi tunnustab ka muidu kriitiliselt meelestatud August Annist suurpoeemi *Toomas ja Mai* puhul Ridala stiilitunnet (August Anni, "Villem Ridala: Toomas ja Mai. Lugulaul orjaajast neljas loos." — *Looming*, nr 5, 1925, lk 425) ning Eeva Niinivaara arvab, et ballaadikogumikuga *Sinine kari* on Ridala öelnud oma otsitud igavikusõnad (Eeva Niinivaara, "Villem Ridalan folkloristiset balladit", lk 229). Seega vääriski Ridala regivärsiline loomig tänapäevapilguga ülevaatamist.

Ridalat ei heidutanud publikumenu vähesus, retsensentide kriitilised märkused poemile *Toomas ja Mai*, ballaadikogumiku *Sinine kari* jahe vastuvõtt ega lausa tõrjutus *Kalevala* tõlke puhul. Muidugi ei jätanud see kõik Ridalat riivamata. Kuid näib, et tegelemine rahvaluulega, regivärsivormis loomine, oli talle seesmine vajadus, mingi iseluu, mida vahest süvendas emalolek kodumaast. Aga võib-olla tundis ta oma juuri, oma sidemeid selle maa ja rahvaga nii tugevana, et välist tunnusust nii väga vaja polnudki. Igatahes jõudis Ridala 1930. aastate alul oma teise regivärsilise suurpoeemini. Töö oli kirjanikule väga südame-

lähedane, ja nagu Oskar Kruus on selgitanud, kirjutab ta sellest vihjamisi ka mitmele meie kultuuriinimesele — Aino Kaldale, Karl-Eduard Söödile ja Jakob Liivile (vt Oskar Kruus, "Villem Ridala hilisemast loomingust". — *Looming*, nr 6, 1965, lk 947–948).

Püha Risti käsikiri on mahukas — 1545 lehekülge. Kuid see on Grünthali lopsakas käekirjas, leheküljel keskeltläbi ainult 15–16 rida, mis masinakirjas on vähenenud umbes poole võrra. Ajakirjas *Sõna* on koos poeemikatkega avaldatud Ridala enda sissejuhatav sõnavõtt, millega ta esines "Keski-Suomalainen Osakunta" kirjandusringis 1935. aasta talvel:

Pidades Helsingi ülikoolis loenguteseeria eesti rahvalauludes säilinud legendidest, tekkis mul mõte võtta terve Uues Testamendis kujutatud Jeessuse elulugu koos sellesse põimitud jutluste ja sümbolsete jutustustega luuleteose aineks. Uus luuleteos pidi täiendama seda, mida mõned tundmatud, rahvale lähedalseisvad või otse sellest võrsunud keskaegsed laulikud vaid osaliselt olid teostanud.

Luuleteose vormi otsustasid legendid: see sai olla vaid vana rahvaluule vorm. Hakkasin tööga peale enne jõuluid 1931. Järgmise aasta lõpul sai luuleteos valmis. Selle algtekstiks on võetud Uue Testamendi tartukeelne tõlge mis on pärit Adrian Verminius'ilt XVII aastasaja teiselt poolt. Mõnua tekst on muhasti tapne tõlge kreekaakeelsest algtekstist kui ka väga luuleline. See on tähtis olnud ümberluuletamisel. "Püha Risti" võiks nimetada mingisuguseks "evangeeliumide harmooniaks", kuna neid kõiki on võimaluste piirides katsutud võtta arvesse.

*Olen püüdnud läheneda ainele, nagu on loomulik, esteetilisest, mitte dogmaatilisest või usu-ajaloolisest küljest. Olen pidanud siiski ka vajalikuks tutvuda ainet käsitleva ajaloolise kirjandusega ja isegi dogmadega. Minu eesmärk on olnud teha aine elavaks luulelise käsitlusega, sisse elades kujutatavasse ainesse, tolleaegsetesse oludesse ja inimese hingeellu, seejuures aga käsitleda ainet vaba fantaasiaga, niivõrd kui ajaloo tõde ja kristlikud dogmid ei pane sellele piire. (*Sõna*, nr 3, 1949, lk 178–179.)*

Enne nende sõnade lugemist vaevab siinkirjutajat küsimus, miks Ridala ühendas Uue Testamendi ja regivärsivormi. Otseseost legendilauludega ei tulnud pähegi, pole ju kristlikud legendid domineeriv osa meie regivärsilises lüroepikas, isegi mitte Setumaal, kust nad enamasti on üles kirjutatud. Peale surus end järgmine mõte: luuletaja on ühendanud printsüübina kõige esteetilisema (regivärsiline rahvalaul) printsüübina kõige eetilisemaga (kristlus). Küllap suunas sellisele mõttele ka August Annisti poeem *Udres-Kudres, Päeva poeg*, kus peategelane Päeva poeg, samastudes Jeesus Kristusega, on inimliku olemise eetiliste aluste sümboliks. Kõrgete eetiliste ja esteetiliste põhiprintsüüpide ühendamine ürgvanas, rohkem kui paartuhat aastat tagasi tekkinud luulevormis — kas pole see juba iseenesest midagi erakordset? Eetisugustele mõtetele annab tuge meie regivärsiline lüroepika ise, kus eetilise sisu

on palju olulisem sündmustiku jutustamisest. Suuliselt ajast aega kanud rahvalauludesse on muidugi jäänud jälgi kristluse-eelsetestki tööks-
pidamistest ning seejuures on tähelepanuväärne just maailma eetiliste aluste järjepidevus. Otsesemat eeskjuu võisid nii Ridala kui ka Annist saada soome rahvaluulest ja kirjandusest. On ju seal runolauluna olemas Uuest Testamendist või mõnest apokriiva teosest lähtunult terve messiaad, mis räägib Jeesuse sünnist, surmast ja ülestõusmisest, aga ka põrgus käimisest ja kuradi aheldamisest (vt *Kanteletar*. I osa: *Soome rahva kangelaslugusid, ballaade ja legende*. Tõlkind ja sissejuhatand August Anni. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930, lk 301–348.) Kunstluules esitab seda teemat Mathias Salamniuse poem *Ilolaulu Jeesusesta* (1690), mille loomisel on kasutatud runolaulu värsimõõtu. On mõtlemapanev, et kaks meie suurmeest on ühendanud Kristuse kuju ja regivärsivormi. See toob meelde nende töö ja loomingu muudki paralleelid ja kokkupuuted — kui palju süin on juhust ja kui palju teadlikku tegevust?

Sarnase ja lähedase kõrval on aga palju erinevat. Kas või see, et Ridala oma poemis jutustab ümber Uue Testamendi sündmuse, Annisti poemis võib ainult aimamisi tabada üksikuid sündmuse, oluline on Kristuse olemus, kuigi otse teda ei nimetatagi, räägitakse üksnes Mari~Maarja või Päikese~Taevasa pojast. Sealjuures on Annist tegelikult rakendanud nii eesti kui ka soome rahvaluulelisi, Jeesusest ja teistest pühadest isikutest kõnelevaid legendilaule lausa sõnastusmaterjalina, kuna Ridala kasutab üksnes regivärsivormi ja tema otsesed ülevõtmised rahvalauludest piirduvad peaaegu ainult mõne sõna või sõnaühendiga, nagu on näha ka tekstikatkenditest. Ridalale on selle poemi puhul rahvalaulud oma konkreetsetel sõnalisel kujul olnud vaid inspiratsiooniallikaks.

Nüüsis on Ridala kahe suurpoemi *Toomas ja Mai* ning *Püha Rist* (viimast sobiks nimetada eeposeks) loomismenetlus olnud kaunis erinev. *Tooma ja Mai* ideestiku ja sündmustiku põhiliinid ning suur jagu sõnastusmaterjali pärinevad ju otse rahvalauludest. Isegi niivõrd, et August Annist kirjutab retsensioonis, nagu ei olekski poemis midagi, mis poleks tuttav juba rahvalauludest, ning Ridala osa on olnud ainult tegelaste ja sündmuste liitmine üheks tervikuks. Aga eks see olnud nii ka *Kalevala* puhul! Johannes Semper omakorda leiab seoses *Tooma ja Maiga*, et kaasaja teadvus ja regivärs ei sobi kokku: juba mõtteümmärk tähendavat tunde hõrenemist ja tarbetut sõnalist ilutsemist, kõnelemata alliteratsiooni viltuvedavatest ratatest. Ka Annist arvab, et vähe on neid, kes uue eepose vastu huvi tunnevad, sest juba selle keel on raske ja rahvalaulu stiili austajaid leidub üldse vähe. Ometi asus ta ise 1960. aastatel eepost koostama. Ja see oli talle väga tähtis, eriti eepose viimane osa *Udres-Kudres, Päeva poeg*. Nähtavasti on selleskisemist sündi, et aeg-ajalt meie kauneid, aga enamasti lüürilisi regulaale püütakse suurteks eepilisteks teosteks ühendada või siis vähemalt regivärsivormilist eepikat luua. Kindlasti on selle taga hoopis rohkem

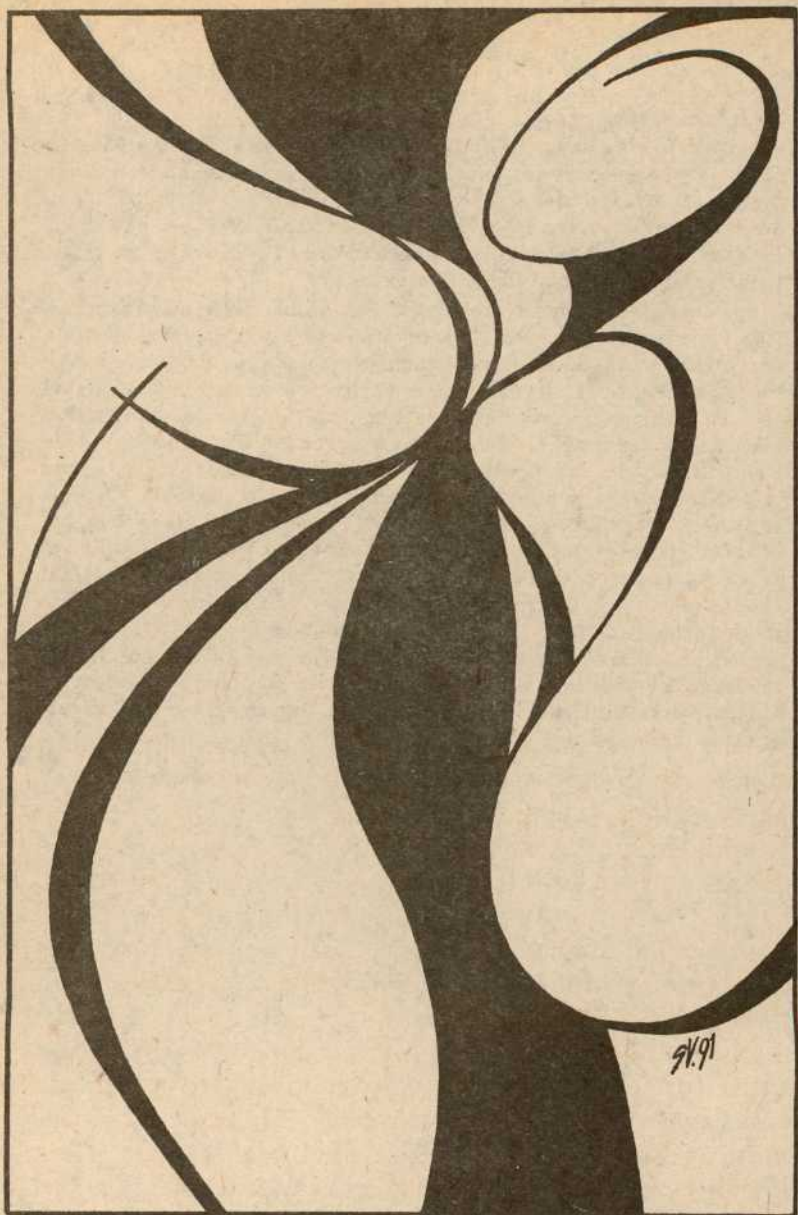
kui kerge alaväärsuskompleks *Kalevala* pärast, mis ühe tegurina ehk siiski võib arvesse tulla.

Tänapäeva eluolu on palju kiirem ja närvilisem kui 1920.–1930. aastatel; juba paar-kolm aastakümnet kestnud regilaululembusest hoolimata pole regivärsilistel eepostel praegugi loota laia ja soodsat kõlapinda. Kardetavasti võiks *Püha Rist* tunduda nü mõnelegi veel igavam kui *Toomas ja Mai*. Ning kindlasti pole ka Annisti *Udres-Kudres, Päeva poeg* rahvahulkade poolt õhinal loetav teos.

Eepose, eriti regivärsilise eepose, aga küllap üldse mahuka jutustava luuleteose lugemiseks ja vastuvõtmiseks peaks olema mõnevõrra teistsugune lähtepeitsioon kui enamiku muude kirjandusteoste puhul. Mõned teised aspektid peaksid üles kaaluma lugemismõnu. Haaravat elamust ja hingeliigutust nagu hea romaani või luuletuse lugemisel ei tasuks selle žanri puhul esmaeelduseks seada. Sellist teost aga nagu *Püha Rist* tuleks ehk lugeda pigem pühakirjana, otsida sealt iga kord just selle päevaga ja selle hingeseisundiga sobivaid peatükke. Kui on aega süveneda, võibki jõuda elamuseni. Pole ka häbiväärne asjaolu, kui eepos ostetakse seisma koduse raamatukapi esindusriiulis. Nagu Piibel, nii kajastavad eeposedki enamasti rahvaste ja üldse inimsoo sügavamat olemust, aja- ja kultuurilugu. Nõnda võib neidki perekonnas austuse ja uhkusega hoida ning põlvest põlve edasi anda.

Eetilises kriisis vaevlevas Eestis vajame nü Annisti kui Ridala eepost. Mõlemad teosed räägivad õieti ühest ja samast põhitõest — maailma parandamist tuleb alata iseendast. Ja nad teevad seda vägagi erineval ja isikupärasel viisil.

Ruth Mirov

Sigrid Vaesalu. KASVAMINE
(Tušš) 1991

KELLE EES ON KURJATEGIJA SÜÜDI?

Keskaja kriminaalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust

Jaan Sootak

1. Kriminaalkaristuse all mõeldakse tänapäeval avalik-õiguslikku instituuti, millega riik on võtnud endale ülesande lahendada õigusvaidlusi ning hoolitseda õigluse eest — tagamaks ühiskondlikku korda, rahuldamaks kannatanu huve ja ühiskondlikku õiglustunnet. See-
ga rakendub kriminaalvastutus enamasti kriminaalkaristuse kaudu, ehkki mitte alati. Tingimisi karistamine, käendusele andmine, mitmesuguste ühiskondlike või kasvatuslike mõjutusvahendite kohaldamine on sellised abinõud, mille kaudu rakendub küll kriminaalvastutus, kuid ilma kriminaalkaristust kohaldamata. Põhjused, miks riik jätab avalik-õigusliku karistuse kohaldamata ning loovutab oma õigused kannatanule, mõnele kasvatusasutusele või ühiskondlikule organisatsioonile, võivad olla vägagi erinevad — otstarbekus, humaansus, soovimatus või võimetus lahendada kõiki konflikte jne. Ajalooliselt tuleb kõne alla eelkõige üks põhjus: riik kas veel ei ole või juba on piisavalt tugev, et asuda ise ohjeldama korrariikumisi ja võtta endale õiguskaitse roll. Iseasi, mida pikas ajaloolises arengus pidada erandiks,

Kelle ees on kurjategija süüdi?

mida reegliks. Kriminaalõigus on pärit neist mäletamatutest aegadest, mil kujunes veretasu; avalik-õiguslik kriminaalõigus Euroopas pääses lõplikult võidule Karolinaga (aastal 1532) ning ei ole seega oluliselt vanem kui viissada aastat. Tänapäeval on arenenud riikides uuesti selgelt märgata riigi tendentsi loobuda või vähemalt taanduda kõrgustes trooniva kohtumõistja rollist vähem ohtlike süütegude asjus ning seal, kus kannatanu ja süüdlase kokkulepe on võimalik.

2. Kogu keskaja kriminaalõigus oma tuhandeaastase ajaloo vältel on tegelikult ilmekaks näiteks era- ja avalik-õigusliku kriminaalõiguse läbipõimumisest, kusjuures vastavad instituudid ei ole mitte lihtsalt segunenud, vaid moodustavad tervikliku süsteemi. Nii võib vähemalt väita keskaja ühe väljapaistvama õigusallika, Saksi Õiguspeegli järgi (*Sachsenspiegel*, koostatud ajavahemikus 1220–1235). Õiguslik omakaitse (erinevalt riiklikust õiguskaitsest) on Saksi peegli ja enamasti kogu keskaja kriminaalõiguses võimalik järgmistes vormides: veretasu, rüütlivaen, hädakaitse ja sellega seotud õigus tappa kuriteolt tabatud ja vastupanu osutav süüdlane, kohtu- ja riigivanne, lepitus ja valuraha ning elu- ja kehakaristusest väljaostmine. Juriidiliselt on siin tegemist erinevate instituutidega, näiteks pandistamine (kahju tekitanud isiku vara võtmine pandiks, et tagada oma varalise nõude täitmine¹, või kohtuvande alla panemine — eelkõige protsessuaalsed sunnivahendid, kuna rüütlivaen ja rusikaõigus olid teatud seltskonnale lausa elulaad ja eksisteerimisvorm. Käesolevas artiklis peatume lähemalt hädakaitse ja sellega seotud avateol, kohtu- ja riigivande alla panemisel, lepitusel ja valurahal ning endale elu ja keha tagasiostmisel.

¹SÕP II 28, §§ 1, 2; 27, § 4; 47, §§ 1–5; III 20, § 2. Vt ka Friese 1898: 12–19. Analoogilisi sätteid võime leida ka meie talurahvaõigustes (vt nt Nazarova 1980: 181).

3. Hädakaitse on ülalnimetatud instituutidest ainus, mis on tänapäevani säilinud. Seetõttu pole meil ka vajadust peatuda lähemalt hädakaitse olemusel ning hädakaitse õiguse rakendamise vormidel. Kui jätta kõrvale keskaja kriminaalprotsessi spetsiifika (isik, kes surmas teise hädakaitseisundis, pidi jääma laiba juurde, tooma laiba kohtu ette ja esitama tolle vastu süüdistuse, või andma end õiguse kätte ilma surnukeha kaasa toomata; vt SÕP II 14, §§ 1–2), on ikkagi tegemist enda kaitsmisega olukorras, kus kellelki teiselt ei ole abi loota. Küll võiks aga huvi pakkuda lähem peatumine hädakaitsega seotud instituutidel, kus kriminaalvastutus rakendus kannatanu käe läbi eraviisiliselt ja vahetult.

Üks selliseid juhtumeid, kus ei peetud vajalikuks raiasata aega kohtumõistmise peale, on öösel tabatud varga tapmine. Juba Moosese seaduste järgi oli teolt tabatud varga tapmine õiguspärane. "Kui varas tabatakse sissemurdmiselt ja lüüakse surnuks, siis tapjal ei ole veresüüd. Aga kui päike oli juba tõusnud, siis on tapjal veresüü" (2 Mo 22: 1–2). Hilisemates seadustes on kujunenud kaks iseseisvat alust, mille järgi varga tapmine oli õiguspärane: öövarga surmamine ning päeval tabatud varga surmamine, kes avaldab vastupanu. XII tahvli seadustes on need kaks alust juba selgelt eristatud (VIII 12 ja 13). Päeval tabatud varas, kes vastu ei hakanud, tuli välja anda isikule, kellelt varastati. Kui süüdlane oli vaba inimene, karistati teda peksuga, orja nuuditati ja tõugati seejärel alla Tarpeiuse kaljult. Nimetatud juhtumid moodustavad avaliku varguse, *furtum manifestum*'i koosseisu ja kuuluvad nende väheste kuritegude hulka, mille eest rooma õigus nägi ette kehalise karistuse (tavaliselt arutati varguse asja kannatanu hagi alusel ning karistuseks oli kohustus hüvitada varastatu väärtus kahe-, kolme- või neljakordselt).

XII tahvli seadustes on aga *furtum manifestum*'iga

Kelle ees on kurjategija süüdi?

seotud veel üks tingimus, millest keskaja õiguses kujunes omaette materiaal- ja protsessiõiguslik instituut. Nimelt ütleb VIII 13 järgmist: "Päeval, kui relvaga vastu hakkab, kutsutagu appi", ning: "[---] kui ta aga hakkas vastu, siis kannatanu karjugu, et teda kuuldaks ja appi rutataks". Ei tasu arvata, et siin on tegemist pelga soovituselise kannatanule, kuidas teatud kuritegude korral käituda (viktimoloogia kui teadusharu ja ohvrikaitse kui õigus- ja sotsiaalse riigi põhimõte on tänapäeva leiutised). Nagu öeldud, on jutt spetsiifilisest õigusinstituudist, appikutsega süüdistamisest, mis on teada juba germaani tavaõigusele ning selle ladinakeelsetele üleskirjutustele (*Gerüft, gerüchte*, lad. *clamor*) ja sai tervikliku kuju Saksi peeglis.

Appikutse õiguslikus tähenduses ei olnud mitte niivõrd palve end kurjategija kinnivõtmisel abistada kui iseseisev tõend, mis näitas teatud kuriteo olemasolu ning siit tulenevalt kannatanu õigust süüdlane kohapeal surmata. Saksi peegel ja tema kaasaegsed õigusallikad määratlevad appikutsega süüdistamise juba märksa laiemalt, nimelt kui teatud kuritegude korral ettenähtud süüdistuse esitamise vormi, mis faktiliselt võtab süüdistatavalt üldse võimaluse end kaitsta või ahendab seda oluliselt (Planck 1879: 757–764). Saksi peegli II 64 nimetab kuriteod, kus tuleb appikutsega süüdistada, nimelt vägistamine, vargus või röövimine, kus süüdlane kuriteolt tabati, surmatu süüdistamine rahurikkumises; "kellelt on röövitud ja ta teab, kus temalt röövitu on ja kui ta tahab, et kohtunik talle järgneks".

Tõendamise lihtsustatud kord appikutsega süüdistamises vägistamise asjas on näiteks Gotlandil kehtinud keskaegses õiguseraamatus Guta-Lagis järgnevalt reguleeritud: "Kui naine vägistatakse või häbistatakse metsas või teises kohas, siis järgnegu ta mehele karjudes ja hüüdes sinna, kuhu mees läheb või sõidab, kui naine ei

taha häbi kannatada. Kui siis keegi kuuleb naise hüüdeid, see võib kogu selle asja kohta tõendust anda, nagu ta seal juures oleks olnud ja seda oma silmaga näinud. Kui keegi tema hüüdeid ei kuule, siis peab ta järgmises külas, kuhu ta esimesel päeval jõuab, end õigustama ja mehe nime ära ütleva, tõendamine on talle siis igal viisil vaba. Jätab ta selle tegemata ja ei süüdistata, siis on tal parem vaikida, sest tõendav sõna on sellel, kes end kaitseb" (*Guta-Lag...* 1818: XXV, § 1-4).

4. Kohtu- ja riigivande alla panemine on üks omapärasemaid keskaja õigusinstituute, milles võib leida nii protsessuaalse sunnivahendi kui ka kriminaalkaristuse elemente ning mis on läbi teinud pika ajaloolise arengu alates lindpriiks kuulutamisest ja sugukonnast väljaheitmisest kui repressiivvahenditest, mis õieti eelnevad kriminaalõigusele, ning lõpetades tagaotsitavaks kuulutamise või asumiseleasaatmisega tänapäeval.

Lindpriiks kuulutamine (*Friedloslegung, Friedlosigkeit*) iseseisva tingimusteta kriminaalkaristusena on keskaja õigusest peaaegu kadunud. Kaks sellist kuritegu on teada *Lex salica*'st, nimelt kehtestab selle LV, § 2, et kui keegi kaevab hauast välja surnukeha ja röövib selle, siis kuulutatakse süüdlane "lindpriiks selle päevani, mil ta annab hüvituse surnu sugulastele; viimased ise peavad tema eest paluma, et tal lubataks elada inimeste keskel". I kapitulaari 5 § 1 ütleb, et kui naine astub abiellu oma orjaga, kuulub kogu tema vara äravõtmisele riigikassa kasuks, ta ise aga kuulutatakse lindpriiks (*Salitšeskaja...* 1913). Mõnes partikulaarseaduses räägitakse juhtudest, mil lindpriiks võidi kuulutada kohtu poolt karistusena tapmise eest. Siiski anti süüdlasele üks ööpäev aega paku minna ja oma elu päästa (His 1901: 178). Mis tahes lisatingimused süüdlase õigusetuks kuulutamisel annavad aga tunnistust selle sunnivahendi integreerimisest keskaja kriminaalvastutuse süsteemi. Isik kuulutatakse

Kelle ees on kurjategija süüdi?

väljaspool seadust (seega ühtlasi väljaspool õiguskaitset) olevaks põhiliselt kahel alusel: avateo või allumatuse korral õigusele (viimasel juhul kasutatakse rohkem keelendit *kohtuvanne*, *Acht*).

Avateol, s.t kuriteopaigal tabatud rahurikkujat (varast, röövlit, mõrtsukat, vägistajat, süütajat) ei ole tegelekult vajagi juriidiliselt õigusetuks kuulutada, sest kõigile ilmsiks tulnud teoga on ta ise andnud selleks aluse. Materiaalõigusliku aluse protsessuaalne vormistamine toimub avaliku appikutsega, nõnda et vastuhakkava või põgeneva roimari tapmine on ühtlasi ka õigusemõistmine. Kui kannatanu või tagaajajad ei soovi rahurikkujat kohapeal surmata, on neil muidugi õigus süüdlane ka kohtu ette toimetada, aga nagu eespool öeldud, ei ole vaesel patusel seal erilist lootust end süüdistuse vastu kaitsta. Ajapikku taandub siiski avateolise süüdlase surmamise õigus hädakaitse piiridesse; muul juhul on vajalik süüdlase kohtu ette toimetamine, kus küll piisab lihtsustatud menetlusest. Karolina art. 16 ütleb, et kui ilmsete ja avalike kuritegude korral tahab kurjategija avalikult vastu vaielda, peab kohtunik "tõsise ja piinava küsitluse abil jõudma tõeni, et sellistes ilmsetes ja avalikes kuritegudes vähima kuluga otsus ja karistus tehtaks ja täide viidaks".

Põhiliselt kohaldati õigusetuks kuulutamist siiski õigusemõistmisele allumatuse korral. Isik, kes oli toime pannud raske kuriteo (eelkõige tapmise), pidi kannatanu süüdistuse peale kohtusse ilmuma ja vastust andma. Kui ta ei ilmunud, kuulutati ta avalikult tagaotsitavaks, s.t pandi kohtuvande alla (*Unteracht*). Teatud aja möödudes (enamasti üks aasta ja üks päev) järgnes riigivanne (*Oberacht*). Tabatud ja kinnivõetud vandealune kas toodi kohtu ette, kus ta surma mõisteti, või tapeti kohapeal. Vabatahtlikult kohtu ette ilmudes päästis süüdlane oma elu, kuid pidi maksma kannatanule valu-

raha. Selline on vande alla panemise üldine skeem, millel on aga mitmeid erisusi.

Arendatud kujul oli vande alla panek nii sisuliselt kui ajaliselt liigitatav mitmeks astmeks, millest ainult kõige viimane aste eeldas vandealuse täielikku väljatõukamist õiguse kaitse alt.

Vande esimene aste (*Unteracht*, Saksi Õiguspeegli *Verfestung*) on käsitatav eelkõige protsessuaalse sunnivahendina isiku suhtes, kes ei ilmu kohtu ette. Selliselt kahtluse ehk kohtuvande alla pandud isikut ei saa surmata lihtsalt tema seisundi tõttu, vaid ainult siis, kui ta kinnivõtmisel üritab põgeneda või avaldab vastupanu. Põgenik ei kaota veel omandiõigust oma varale, kuid see loetakse arestituks. Aasta möödudes kuulutatakse süüdlane riigivande all olevaks, mis sageli tähendas ka tema lindpriiks kuulutamist, sealhulgas elu õiguskaitse lõppemist. SÕP (I 38, § 2) keelab aga riigivande alla pandut kohtuväliselt tappa — talle jääb alati võimalus kohtu ette ilmuda ja end õiguse kätte anda. Oma õigusi ja vara ei saa ta enam tagasi, tuleb leppida õigusetu ja varatu inimese seisundiga. Kui aga vande alla pandu tabatakse ja kohtu ette tuuakse, läheb see talle alati elu maksma, isegi kui kuritegu iseenesest surmanuhtlust ette ei näinud (III 63, § 3).

On ka allikaid, kus vannet ajaliselt ei astmestata — surma väärt raskete kuritegude eest võidi õigusemõistmisest kõrvale hoidev süüdlane otsekohe riigivande alla panna. Iseasi oli vande tähtaeg, õieti selle lunastatavus. Raskete kuritegude puhul võidi vande alla panna igaveseks, mis tähendas süüdlasel õiguse puudumist nõuda kannatanult ja kohtult, et talle antaks võimalus valuraha ja trahvi maksmisega end õiguskorda tagasi osta. Ainult kuningas või kohtupiirkonna inimesed võisid erandina anda selleks nõusoleku ja sedagi vaid süüdistaja heakskiidul. Vähem raskete süütegude korral ei olnud

Kelle ees on kurjategija süüdi?

väljastatud, et süüdlane ilmub kohtu ette ja tasub valuraha. Eelkõige Skandinaavia allikates on vande alt väljalunastamine seotud mitmesuguste tähtaegadega, mille jooksul süüdlane peab maalt lahkuma ja paku minema või endale muul viisil rahu kindlustama.

Näiteks Guta-Lag sätestab, et tapmises süüdlane peab kõigepealt koos oma isa, poja ja vennaga 40 päevaks asüüli jaoks ettenähtud kirikusse varjule minema. Nimetatud aja möödudes tuleb tal ehitada endale kolme küla vahel asuvasse metsasalusse rahupaik, kus ta on puutumatu. Aasta kestel võib ta vaid üks kord oma rahukohast lahkuda — nimelt kui ta soovib vahepeal palverännakule minna. Aasta möödudes võib ta kannatanule esimest korda lunaraha pakkuda, ja kui see tagasi lükatakse, siis veel kolm korda kolme aasta jooksul. Viimane kord pakub süüdlane lunaraha "kõigi inimeste kohtu ees" ning kui kannatanu ikka veel keeldub, on ta hüvitusest ilma ning põgenik oma õigustes tagasi. Seevastu kui tapja rahukohta varjumisest keeldub või pärast tähtaja möödumist lunaraha ei paku, "siis peab maa ta ära needma, see tähendab lindpriiks kuulutama" (XIII ptk).

Vande alla pannud kohtust olenevalt kehtis vanne kas suuremas või väiksemas piirkonnas. Selles mõttes tehakse vahet ringkonna-, maa- ja riigivande vahel. Juba XIII sajandil sõlmisid Saksa linnad omavahel õigusabi kokkuleppeid, mis käsitlesid vastastikuseid kohustusi vande alla pandu vastavale linnale välja anda.

Vande alla panemise ehk õigusetuks kuulutamise juuriidiline loomus on erialakirjanduses vaieldav. On ilmne, et selle taandamine ainult protsessuaalsele sunnivahendile (abinõule, mis peaks tagama süüdlase ilmumise kohtu ette) ei ammenda selle nähtuse olemust. Vande karistuslik iseloom on siiski ilmne, ehkki mõnikord on temas püütud näha pigem allumatust kohtule kui ka-

ristust toime pandud kuriteo eest. Selline käsitus on siiski liiga kitsas ega suuda haarata näiteks neid juhtumeid, mil süüdlane kuulutatakse vande all olevaks või lindpriiks juba *ipso iure*, s.t ainult kuriteost tulenevalt (kasvõi ülalnimetatud kuriteod *Lex salica* järgi). Seega tähendab süüdlase vande alla panemine, vähemalt selle teine staadium, õigusetuks kuulutamine, selgelt karistust toimepandud kuriteo eest. Riik ja tema kohtuvõim on enda arvates juba küllalt tugevad, selleks et hakata tagasi tõrjuma veretasu ning nõudma, et kannatanu lepiks valurahaga. Teiselt poolt ei suuda riiklik kohtuvõim veel kindlustada süüdistatava ilmumist kohtu ette ning seega tema allutamist karistusele. Nii jääb eelkõige kannatanu ülesandeks süüdistatav kohtusse toimetada või vande raskemate liikide korral oma käega karistus täide viia. Erinevalt ürgsest lindpriiks kuulutamisest on vande alla panemise alused, kord ja lõpetamine seadustega reguleeritud.

5. Keskaja kriminaalõiguse dualistlik iseloom, era- ja avalik-õiguslike elementide läbipõimumine avaldub ilmekalt ka valuraha- ehk kompositsioonisüsteemis. Ainult väga pealiskaudse käsitluse juures võime piirduda tõdemusega, et valurahasüsteem on tänapäeva varalise karistuse, nimelt rahatrahvi eelkäija. Lähem tutvumine kompositsioonidega näitab siin peituvat terviklikku süsteemi, milles avaldub peale keskaegse kriminaalõiguse iseloomu ka tolleaegne arusaam inimesest, tema väärikusest ja väärtusest.

Isegi loendamatud kaasaegsed õigusallikad kasutasid vastavaid termineid ebajärjekindlalt ja kattuvalt, ammugi ei ole eesti keeles terminoloogilist selgust. Süüdlaselt sissenõutavad rahalised maksed jagunesid keskajal järgmiselt. Esiteks, otsese varalise kahju hüvitamine, mis on tsiviilõiguslik instituut (näiteks kehavigastuse tekitamise korral kannatanu riiete või muu vara rikkumi-

Kelle ees on kurjategija süüdi?

ne). Teiseks, kompositsioonisüsteemi sisu moodustavad valuraha (*Busse*) ja mehe- ehk pearaha (*Wergeld*), ning kolmandaks, kohtunikule makstav trahv (*Brüche, Gewette*).

Mehe- ehk pearaha väljendas inimese (aga ka looma või eseme) rahalist väärtust. Saksi peegel kinnitab vürstide ja vabahärrade valurahaks ja meherahaks võrdselt 12 kuldpeni², kuna aga näiteks asuniku valuraha on viisteist šillingit, meheraha 10 naela (III 45). Tapmise korral tuli maksta muidugi terve meheraha, haavamise korral aga pool sellest. Ühe sõrme või varba vigastamine tähendas kümnendikku meherahast. Liivimaa taluraha-vaõigustes kehtestati talupoja tapmise eest meheraha 40 marka.

Valuraha polnud seotud kannatanu väärtusega, tema eesmärk polnud mitte inimese või tema kehaosa väärtuse hüvitamine, vaid kannatanu puutumatus, tema õigussfääri kahjustamise heakstegemine. Kannatanule hüvitati talle tekitatud füüsiline, moraalne ja juriidiline valu. Seega on valuraha eraõiguslik trahv, mille eetilise koormus on meherahaga võrreldes hoopis suurem.

Saksi peeglis kirjeldatakse võrdlemisi detailselt mehe- ja valuraha kombinatsioone. "Kui mees ei ole surnud, siis hüvitatakse talle, kui väga ta ühest kohast vigastatud olekski, pool meheraha. Nii tihti, kui vigastatud meest uuesti teisest kohast vigastatakse, nii tihti tuleb talle poole meherahaga hüvitada. Keda aga ilma liha-haavadeta lüüakse või valetajaks söimatakse, sellele tuleb valuraha anda tema sünni järgi. Vigastatakse mehel mõnda kehaosa ja talle on selle eest kohtus juba hüvi-

²"Siiski on vürstid ja vabahärrad väärt kulda ja antagu neile kaksteist kuldpeni valurahaks, millest igaüks peab kaaluma kolm hõbepenni. Kuldpeni eest võetakse kümme hõbedast. Nii on kaksteist peni väärt kolmkümmend šillingit." (*Tekste...* 1991: 61, 104.)

tatud, ja tal raiutakse see kehaosa päris maha, ei või ta selle eest suuremat raha nõuda kui valuraha" (II 16, §§ 7–9). XIII sajandi paiku hakkab aga erinevus mehe- ja valuraha vahel kaduma, sest viimasele on tekkinud tõsine konkurent — avalik-õiguslik karistus. Meheraha sulab kokku kahju hüvitamisega (näiteks ravikulud, hiljem ka töövõime kaotusega seotud hüvitus), kuna aga valurahas ilmnevat süü tunnistamist ja selle heaksteigemist arvab riik endal rohkem vaja minevat kui kannatanul. Karolina aegadel ei olegi kannatanul jäänud muud üle kui rahulduda tsiviilhagiga ning tõdemusega, et tapalaval hukatud või sandistatud kurjategija on riigi ja tema ees süüdi.

Kuid Saksi peegli kriminaalõiguses on karistus veel suurel määral eraõiguslik, vähemalt seni, kuni seda soovis süüdlane ja sellega oli nõus kannatanu. Ühendavaks lüliks nende vahel oli valurahasüsteemiga vahetult seotud instituut — lepitus ehk lunastusleping (*Sühne*).

6. Lepitus selle sõna täpses tähenduses seisneb süüdlasepoolses andekspalumisest kannatanult (tema perekonnalt) ning lepitusraha maksmisest. Selles mõttes on lepituse vastandiks vaen ja veretasu. Keskaja allikates kasutatakse seda terminit mõnikord ka süüdlast ähvardavast avalik-õiguslikust karitusest või vande alla panemisest väljalunastamise tähenduses (tema vastandid on siis avalik-õiguslik karistus, *peinliche Strafe*, või õigusetus, *Friedlosigkeit*).

Lepitus süüdlast ja kannatanut esindavate poolte vahel võib olla niihästi eraviisiline kui ametlik. Esimesel juhul sõlmivad kokkuleppe kas pooled vahetult või vahe-meeste kaudu. Asjaolu, et pooled kohtu ees või raekojas käed löövad, ei muuda eraviisilist lepitust veel ametlikuks. Viimase all mõeldakse sellist, kus kohus või ametivõimud kirjutavad pooltele lepituse kohustuse ja tingimused ette ning hoolitsevad ka nende täitmise eest.

Kelle ees on kurjategija süüdi?

Ametlikku lepitust tuli keskajal ette ainult vähem raske te kuritegude puhul, kuna tapmisasjades ei sõندانud võimuorganid end vahele segada — liiga tugevad olid tollal perekonnateadvus ning autunne ja niivõrd puutumatuks peeti kannatanu õigust nõuda hüvitust otse süüdlaselt. Tapmise all tuleb muidugi mõista selle vähem ohtlikku koosseisu (*Totschlag*), sellist, mis pandi toime näiteks hädakaitsepiire ületades või afektiseisundis, sest mõrva puhul ei olnud süüdlasel pääsu veretasust või avalikust hukkamisest rattal.

Lepituse materiaalne sisu oli muidugi rahaline hüvitus, mille suurus lähtus seadustes määratletud meherahast. Ametliku lepituse korral oli seadustikes ettenähtud meheraha kohustuslik, mitteametlik lepitusraha võis aga sellest poolte äranägemisel ja tapmise asjaoludest tulenevalt paljuski hälbida (vt lähemalt His 1901: 212–213, 1920: 329–331). Lisaks kannatanule minevale valurahale tuli süüdlasel maksta veel kohaliku võimu kasuks minevat trahvi (näiteks 30 marka) *für Brand und Bruch*, seega rahatrahvi rahurikkumise eest. Ka surnu mälestuseks peetav hingepalve läks süüdlase arvele ning teadagi kelle kulul peeti lepitusjoodud.

Ainelise külje kõrval ei olnud sugugi teisejärguline lepituse moraalne külg. Lepitust paludes ei tunnistanud teine pool end mitte lihtsalt juriidiliselt kuriteos süüdi, vaid palus kannatanu perekonnalt andestust. Lepitusmenetlus koosnes kahest põhiosast, mis olid mitmesugustest variantidest hoolimata germaani tavaõiguses võrdlemisi täpselt ja sarnaselt reguleeritud.

Esiteks pöördus süüdlane või tema esindaja alandliku palvega kannatanu perekonna poole talle tapmise eest andeks anda, sest ta ei ole kuritegu mitte ettekatsetult toime pannud ja et ta äkkvihas toimepandud tapmist ka ise kahetseb. Andeks paluv süüdlane oli kortiiridest hõlsts, paljajalu, paljapäi ning põlvili. Mõnel

pool esitati palve kirikus, teisal tapetu haual jne. Palve lõppes valuraha pakkumisega. Kannatanu nõusolekut süüdlasele andeks anda sümboliseeris tema näiline hukkamine — tapetu pärija haaras süüdlasel juustest ning asetaski halja mõõga tema kaelale.

Lepitusmenetluse esimese ja teise etapi vahele jäi enamasti valuraha maksmine. Teine etapp seisnes pühaliklik leppimisvandes, milles pooled kinnitasid leppimist. Mõnel pool andis vande ainult kannatanu esindaja.

Leppimine tähendab, et poolte vahel ei ole enam vaenu ja nad ei mõtle enam minevikus sündinud ülekohtu peale. Aga inimene on nõrk ja vanad haavad võivad mitmesugustel põhjustel jälle lahti minna. Sellega seoses sisaldas leppimine enamasti süüdlase jaoks veel ühte kohustust, mida võib vaadelda ka lisakaristusena. Nimelt pidi ta teatud ajaks (sageli aastaks) pagendusse minema või vähemalt hoiduma eemale piirkonnast või linnast, kus elavad tapetu lähemad sugulased. Tihti seondus pagendus kohustusega käia palverännakul, rääkimata otsest kriminaalõigusesse mittepuutuva, tegelikkuses aga väga olulise kirikliku patukahetsuse kohustuse täitmisest.

Lepitus kui avalik-õigusliku karistuse põhialternatiiv eksisteeris seni, kuni riik ei suutnud oluliselt ise tõkestada veretasu. Eraõiguslikult rakendatav kriminaalvastutus hakkas oluliselt taanduma Karolina aegadel, kuid ürikud kõnelevad lepituskirjadest üksikfaktidena veel XVII sajandil. Samal ajal märgivad Saksi Õiguspeegli uurijad, et juba neil aegadel (XIII sajand) hakkas germaanlaste kompositsioonisüsteem taanduma ning Saksi peeglis nii olulisel kohal olevad mehe- ja valurahad ei tähenda enam mitte niivõrd lepitusraha ülalkirjeldatud klassikalise lepitusmenetluse piires kui eelkõige avalikult võimule minevat lunastusraha (*Lösegeld*), seega raha, mille eest süüdlane ostab end avalik-õiguslikust elu- või

Kelle ees on kurjategija süüdi?

kehakaristusest vabaks (Friese 1898: 166). Arusaadavalt ei välista Saksi peegel valuraha kui süüdistava poole kasuks minevat erakaristust; praegu on jutt süüdlase võimalusest osta end vabaks seadustikus otseselt ettenähtud kehalisest karistusest.

Võimalus end surmanuhtlusest või sandistavast karistusest rahaga välja osta eksisteeris keskaja kriminaalõiguses põhimõtteliselt alati; iseasi, kas siinjuures saab rääkida süüdistatava õigusest või talle osutatud armulikkusest. Tegelikult jäi väljaostmise õigus kahe äärmuse vahele: see oli välistatud, kui seaduses kasutati vormelit "ilma halastuseta"; ning näiteks Saksi peegel annab selleks süüdistatavale otsese õiguse kergemate kehaliste karistuste korral.³ Muudel juhtudel sõltus positiivne lahendus kohtu ja süüdistaja nõusolekust. Iseasi, kui seaduses oli kehtestatud surmanuhtlus subsidiaarsena, ainult juhul, kui süüdlane ei soovi või ei suuda end rahaga vabaks osta (see oli iseloomulik varasemale, frangi-aegsele õigusele, samuti Friisimaale, vt His 1920: 488).

Kriminaalvastutuse seisukohalt on erinevus lepitusmenetluse ja -raha ning väljaostmise vahel ilmne. Esi-mene tähendas sisuliselt riikliku avalik-õigusliku kriminaalvastutuse vältimist, selle asendamist süüteo lunastamisega kannatanu ees; teisel juhul asendatakse üks karistusliik teisega (nii surmanuhtlus või kehaline karistus kui ka selle asemele tulev lunamaks on avalik-õiguslikud karistused).⁴

³Näiteks annab Saksi peegel süüdistatavale õiguse "naha või juuste", s.t kergema kehakaristuse asemel maksta külavanemale "kuus peni, mõnikord ka kolm šillingit" (III 64, § 11). Tegemist ei ole mitte kannatanule mineva valuraha, vaid avalik-õigusliku, üldsuse kasuks mineva trahviga. Näiteks lubab tsiteeritud säte nimetatud trahvi "külarahval koos maha juua".

⁴Keskaja kriminaalõiguses tähendas avaliku võimu kasuks minev trahv seda, et raha läks kas üldsuse käsutusse või otse kohtunikule (valitsemis- ja kohtuvõim ei olnud lahutatud).

7. Era- ja avalik-õigusliku vastutuse tihe põimumine tähendas praktikas mitmesuguseid variante, millest olgu alljärgnevalt antud väike ülevaade.

A. Kannatanu ei esita süüdistust, protsessi ei toimu. Süüdlase vastu alustatakse vaenust või võetakse kuulda tema lepituspalvet. Mõlemal juhul on tegemist puhtalt eraõigusliku kriminaalvastutusega, millesse riik sekkub ainult niivõrd, kui ta on suuteline reguleerima või vähemalt kontrollima vaenutegevust ja lepitusmenetlust.

B. Kannatanu ei esita süüdistust, sest tegemist on üldhuvide vastu suunatud kuriteoga. Sel juhul esitas süüdistuse mõni ametiisik või riigiorgan, välja arvatud kohtuvõimuga isik (Saksi peegel ütleb otse, et "iga kohtunik saab trahvi oma ringkonna piires, aga ei saa valuraha, sest kohtunik ei saa olla mõlemad, süüdistaja ja kohtunik", III 53, § 2). Üldiselt kehtis keskajal põhimõte, et kedagi ei saa sundida süüdistust esitama, kui ta seda ei soovi. Ei olnud muidugi välistatud võimalus, et ametivõimud esitavad süüdistuse mõrva, vägistamise, süütamise või muu erahuvidesse vastu suunatud kuriteo korral, kui kannatanu ei ole suuteline seda tegema. Rooma õiguses tuntud nn populaarsed hagiid (*actiones populares*), k'ss erasik võib esitada hagi rikutud avaliku huvi kaitseks, ei olnud keskajal oluliselt levinud (His 1920: 378; Bonfante 1930: 370). Erasüüdistuse puudumine tähendas süüdlasele avalik-õigusliku karistuse mõistmist, ükskõik kas ta end elu- või kehakaristusest vabaks ostab või mitte.

C. Kannatanu süüdistab. Süüdlase lepituspalvet ei ole vastu võetud või ei ole ta seda kannatanule üldse esitanud (täiesti proosalisel põhjusel, nimelt raha puudumise tõttu). Praktiliselt tähendab selline situatsioon kohtualusele avalik-õigusliku karistuse mõistmist. Viimast on võimalik vältida ainult sel juhul, kui

Kelle ees on kurjategija süüdi?

süüdistatava vastav õigus end välja osta on seadusega otse ette nähtud (vt viide 3).

D. Kannatanu süüdistab. Süüdlane on kohtusse toodud või ilmunud sinna vabatahtlikult, kusjuures lepituspalvet ei ole esitatud. Avalik-õigusliku karistuse vältimiseks võib kohtualune lepituspalve igal ajal esitada, kuid see võetakse vastu ainult siis, kui kohtunik ning kannatanu on sellega nõus. Jaatava otsuse korral piiridub süüdlase avalik-õiguslik karistamine riigi (kohtuniku) kasuks mineva trahviga, kannatanu saab oma lepitusraha. Viimasega loobub ta sisuliselt süüdistusest ning süüdlase vastutus realiseerub lepitusmenetlusega üldises eraõiguslikus korras. Käesoleva ja eelmise variandi vahele jääb mitu astet, näiteks olenevalt sellest, millal kannatanu süüdistatava lepituspalve vastu võtab (ilmselt võis ta seda teha kogu protsessi jooksul). Pärast otsuse väljakuulutamist kuulus süüdimõistetule timukale. Keskajal väga levinud kombe kohaselt oli aga iga kümnes hukatav timuka oma, seega võis ta vaese patuse elu säästa — muidugi lunaraha eest. Juriidiliselt polnud sellisel juhul aga tegemist mitte kehakaristuse asendamisega rahalise erakaristusega, vaid armuandmisega.

E. Kannatanu süüdistab. Süüdlane ei ole kohtusse peale kohtusse ilmunud ning ta pannakse kohtu- või riigivande alla. Edaspidine sõltus omakorda mitmest variantist. Riigivande all olevat põgenikku võis teatud juhtudel karistamatult surmata ning meil jääb üle ainult arutleda selle üle, kas siin on tegemist era- või avalik-õigusliku kriminaalvastutusega. Kui vande alla pandu tabati ja kohtu ette toodi, ei olnud tal surmanuhtlusest pääsu, kokkulepe kannatanuga ning enda väljaostmine ei tulnud siis enam kõne alla. Vande alt võis süüdistatav välja tulla eelkõige sellega, et andis end vabatahtlikult kohtu kätte, kus omakorda võis tulla kõne alla enda väljaostmine avalik-õiguslikust karistusest variantide B, C

või D tingimustel. Praktiliselt oli sageli kasutusel ka selline lahendus, kus avalik-õigusliku trahvi kohtule ja lepitusraha kannatanule maksavad ära (muidugi viimase nõusolekul) süüdlase sugulased. Niisugune võimalus polnud soodne mitte ainult süüdistatava, vaid ka avaliku võimu seisukohast, sest ta aitas ära hoida vaenutegevuse puhkemist poolte vahel. Sisuliselt oli sellistest juhtumitest välja kasvanud selline lahenduskäik, kus kannatanu esitatud süüdistuse peale pagendati kaebealune teatud ajaks või tähtajatult ning tingimusel, et lepitusraha maksavad ära süüdistatava sugulased. Alles selle nõude täitmisel võis süüdistatav tagasi tulla. Antud juhul on tegemist säärase arenguetapiga, kus vande alla panemine pole mitte lihtsalt hakanud võtma lindpriiks kuulutamisega võrreldes märksa tsiviliseeritumat vormi, vaid on kujunemas juba ka iseseisvaks karistuseks — pagenduseks.

8. Ligikaudu tuhat aastat Euroopas väldanud kesk-aeg oli muidugi õiguslikult liiga kirev selleks, et mahtuda ülaltoodud skeemidesse. Ometi peaks eelöeldust ilmne- ma, et kriminaalvastutus keskajal jäi suurel määral era-õiguslikuks instituudiks. Isegi väga raskete kuritegude korral leppis riik seisukohaga, et kurjategija on eelkõige süüdi kannatanu ees ja peab ennajoones tema ees oma süü lunastama. Riigikeskne ühiskond arvab muidugi teisiti, aga tänapäeva moodne ühiskond ei ole enam jäägitult riigikeskne. Kas oleme praeguseks ajaks jõud- nud niikaugele, et kui me ka veel ei otsusta, siis vähemalt kaalume, kumba pilti eelistada: keskaegne lepitusmenet- lus või eluaeg oma kambris istuv ja televiisorit vaatav vang?

Kelle ees on kurjategija süüdi?

Kirjandus

- Bonfante, Pietro 1930. *Rooma õiguse ajalugu*. Tlk. Ernst Ein. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- Friese, Victor 1898. *Das Strafrecht des Sachsenspiegels*. Breslau: M. & H. Marcus
- Guta-Lag, *das ist der Insel Gotland altes Rechtsbuch*. 1818. Mit einer neudeutschen Übersetzung nebst Anmerkungen von K. Schildener. Greifswald: E. Mauritius
- His, Rudolf 1901. *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter*. Leipzig: Th. Weicher
- His, Rudolf 1920. *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters*. Erster Teil. Leipzig: Th. Weicher
- Назарова 1980 = Назарова, Е. Л. "Ливонские правды" как исторический источник. — Древнейшие государства на территории СССР. Москва: Наука
- Planck, Julius 1879. *Das Deutsche Gerichtsverfahren im Mittelalter*. Nach dem Sachsenspiegel und den verwandten Rechtsquellen. Erster Band. Braunschweig: C. A. Schwetschke
- Salitšeskaja...* 1913 = Салическая Правда. Русский перевод Н. П. Грацианского и А. Т. Муравьева. Казань
- Tekste kriminaalõiguse ajaloost*. 1991. I osa. Koostanud Jaan Sootak. Tartu: Tartu Ülikool

MIS ON POLIITIKA?

Robert A. Dahl

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

POLIITILISE ASPEKTI OLEMUS

Mis eristab inimühiskonna poliitilist aspekti teistest aspektidest? Millised poliitilise süsteemi omadused eristavad teda näiteks majandussüsteemist? Kuigi poliitikauurijad pole nende küsimuste vastuste osas eales täielikku üksmeelt saavutanud, kalduvad nad teatavates sõlmküsimustes ühel meelel olema. Arvatavasti ei vaidleks keegi vastu arusaamale, et poliitiline süsteem on poliitiliste suhete mall. Kuid mis on poliitiline suhe?¹

Selle, nagu ka paljude teiste küsimuste puhul on oluliseks, kuigi mitte alati täiesti selgeks lähtekohaks Aristotelese *Poliitika* (kirjutatud ca 335–332 eKr). *Poliitika* esimeses raamatus vaidleb Aristoteles nendega, kes väidavad, et kõik võimuliigid on identsed, ning püüab eristada poliitilise juhi võimu poliitilises ühenduses ehk polises teistest võimuliikidest nagu isanda võim orja üle,

What is politics? — *Modern Political Analysis*. Third Edition. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc., pp. 1–11.

¹Kokkuvõtliku ülevaate uuematest vaadetest poliitikateaduse ulatusele leiab sarjas "Prentice-Hall Foundations of Modern Political Science Series" ilmunud Oran R. Youngi raamatust *Systems of Political Science*.

Mis on poliitika?

abielumehe võim oma naise üle ja vanemate võim laste üle.

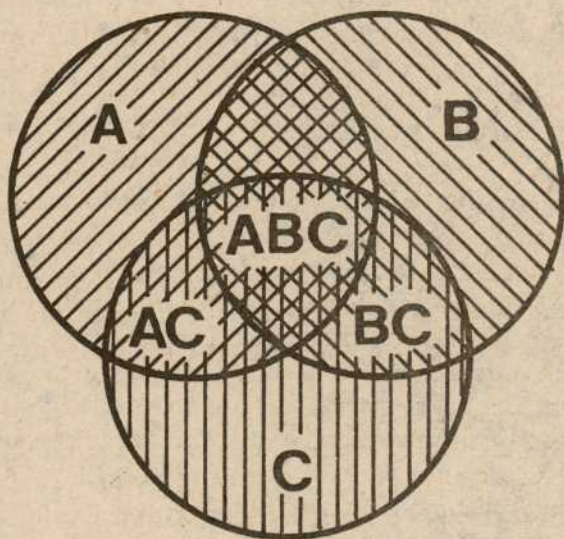
Küll aga peab Aristoteles endastmõistetavaks, et vähemalt üks poliitilise ühenduse aspekt on *võimu* või *valitsemise* olemasolu. Tegelikult defineerib Aristoteles polist või poliitilist ühendust kui "kõige suveräänsemat ja inklusiivsemat ühendust" ning põhiseadust või riigikorda kui "polise korraldust selle ametkondade suhtes üldse, eriti aga selle konkreetse ametkonna osas, mis on kõigis küsimustes suveräänne" (*The Politics...* 1962: 1, 110). Üks kriteeriume, mille järgi Aristoteles põhiseadusi liigitab, on see osa kodanikkonnast, kelle käes asub lõplik *võim* või *valitsemine*.

Juba Aristotelese ajast saadik on laialt levinud arvamused, et poliitiline vahekord hõlmab mingil moel autoriteeti, valitsemist või võimu. Näiteks on üks mõjukamaid tänapäeva ühiskonnateadlasi, saksä õpetlane Max Weber (1864–1920) postuleerinud, et inimühendust võib nimetada poliitiliseks "juhul, kui, ning sel määral, mil sealse korra jõustamine toimub pidevalt, kindlal territooriumil administratiivmasina poolt füüsilise jõu rakendamise ja sellega ähvardamise teel". Seega, kuigi Weber rõhutas poliitilise ühenduse territoriaalset aspekti, täpsustas ta nagu Aristoteleski, et võimu- või valitsemisushe on poliitilise ühenduse moodapääsmatu omadus (Weber 1947: 145–153, 154).

Toome viimase näite: Harold Lasswell, üks juhtivaid kaasaegseid poliitikateadlasi, defineerib poliitikateadust kui "empiriilist distsipliini, jõu kujunemise ja jagamise uurimist" (Lasswell, Kaplan 1950: xiv, 240) ja "poliitilist akti kui tegu, mis on sooritatud võimuperspektiive silmas pidades" (Lasswell, Kaplan 1950: 240).

Piirkondi, milles Aristotelese, Weberi ja Lasswelli arvamusel poliitika olemusest kattuvad ja lahku lähevad, illustreerib *joonis 1*. Aristoteles, Weber ja Lass-

well ning peaaegu kõik ülejäänud poliitikateadlased on ühel nõul, et poliitilised vahekorrad jäävad kuskile ringi *A* piiridesse, kusjuures need vahekorrad hõlmavad võimu, valitsemist või autoriteeti. Vastavalt definitsioonile nimetab Lasswell *kõike* ringis *A* asuvat poliitiliseks. Aristotelese ja Weberi definitsiooni järgi omakorda läheb "poliitilise" defineerimiseks tarvis ühte või mitut lisakarakteristikut, millele viitavad ringid *B* ja *C*.

Joonis 1.

A = valitsuse, autoriteedi ja võimu valdkond; *B* = territoriaalsust hõlmav valdkond (Weber); *C* = isemajandavus (Aristoteles).

Näiteks pole Weberi järgi poliitika pärusmaaks mitte kõik, mis asub ringis *A*, ega kõik, mis paikneb ringis *B* (territoriaalsus), vaid kõik, mis jääb nende kattuvasse ossa *AB*, mis hõlmab nii valitsemist kui territoriaalsust. Kuigi Aristoteles on selles küsimuses ebamäärasem kui Weber või Lasswell, piiraks tema poliitilise elemendi

pärusmaad kahtlemata veelgi — näiteks suheteni isemajandamisvõimelistes ühendustes (C); seega leiduks Aristotelese jaoks "poliitikat" ainult piirkonnas ABC.

Seega on ilmne, et kõike, mida Aristoteles ja Weber nimetaksid poliitiliseks, nimetaks selleks ka Lasswell. Kuid Lasswell peaks poliitiliseks ka üht-teist, mida Weber ja Aristoteles võib-olla selleks ei peaks: näiteks äri-firmal või ametiühingul võib olla "poliitilisi" aspekte. Seetõttu defineerigem poliitilist süsteemi üldjoontes *iga püsiva inimsuhete mallina, mis hõlmab olulisel määral kontrolli, mõjukust, võimu või autoriteeti*.

KÕIKJAL LEIDUV POLIITIKA

Mööngem, et see definitsioon on väga avar. Tõepoolest, see tähendab, et paljudel ühendustel, mida enamik inimesi tavaliselt "poliitiliseks" ei pea, on omad poliitilised süsteemid: eraklubidel, firmadel, ametiühingutel, usuorganisatsioonidel, kodanike rühmitustel, primitiivsetel hõimudel, klannidel, võib-olla isegi perekondadel. Kolm mõttekäiku võivad aidata selgitada harjumatu mõistet, et peaaegu kõigil inimühendustel on olemas poliitiline aspekt.

1. Tavakeeles kõneleme mingi klubi, firma jne "valitsusest". Tegelikult võib sellist valitsust kirjeldada isegi kui diktaatorlikku, demokraatlikku, rahvast esindavat või autoritaarset; ja sageli kuuleme, et sellistel ühendustel on oma "poliitika" või et seal "tehakse poliitikat".

2. Poliitiline süsteem on vaid üks ühenduse aspektidest. Kui me ütleme, et mõni inimene on arst, õpetaja või talupidaja, siis me ei eelda, et ta on ainult arst, ainult õpetaja, ainult talupidaja. Arvatavasti pole ükski inimühendus kõigis oma aspektides eksklusiivselt poliitiline. Inimesed kogevad paljusid teisi omavahelisi suhteid

peale võimu ja autoriteedi, näiteks armastust, austust, pühendumist, ühiseid veendumusi jne.

3. Meie definitsioon ei ütle peaaegu midagi inimlike motiivide kohta. Kindlasti see ei viita sellele, nagu tõukaks kõigis poliitilistes süsteemides inimesi tagant võimas sisemine vajadus teiste üle valitseda, nagu ihkaksid juhid kirglikult võimu või oleks poliitika oma olemuselt raevukas võitlus võimu pärast. Mõistagi võivad autoriteedil põhinevad suhted eksisteerida ka inimeste seas, kellest ükski ei ihalda võimu, või olukordades, kus inimestel, kes kõige innukamalt võimu järele janunevad, on kõige vähem šansse võimule pääsemiseks. Nii on Edela-Ameerikas elavate *zuni*-indiaanlaste kohta öeldud, et nad tunnetavad võimu ihalemist teravalt ebaseaduslikuna ja et nende juures ei tohi võimuahnitsejaid selle ligi lasta (Benedict 1934). Meie endi kogemustele on lähemal mitme Ameerika eraorganisatsiooni liikmete seas üsnagi levinud seisukoht, mille järgi need, kes kõige innukamalt tahavad organisatsiooni juhtida, sobivad selleks kõige vähem, kõige sobivamad aga kuuluvad nende hulka, kes seda ülesannet kõige vähem tahaksid enda peale võtta. Kuid ükskõik millest antropoloogia ja folkloor ka tunnistust annaksid, siiski jääb kesksele kohale see, et meie esitatud äärmiselt üldises definitsioonis ei tehta tegelikult mingeid oletusi inimloomuse kohta. Üldsõnalisusest hoolimata aitab see definitsioon teha mõningaid kriitilisi eristusi, mis tavadiskussioonides sageli ähmaseks muutuvad.

Poliitika ja majandus

Poliitiline analüüs tegeleb võimu, valitsemise ja autoriteediga. Majandusteadus keskendub ressursside nappusele või toodangu ja teenuste tootmisele ning jaotamisele. Poliitika on suure hulga iniminstiitutsioonide

Mis on poliitika?

üks aspekt, majandusteadus teine aspekt. Seega võivad nii majandusteadlane kui poliitikauurija vaadelda ühte ja sama konkreetset institutsiooni, näiteks Föderaalset Reservsüsteemi või riigieelarvet. Kuid majandusteadlane pöörab tähelepanu peamiselt probleemidele, mis puudutavad ressursside nappust ja nende ärakasutamist, poliitikauurija tegeleb eelkõige probleemidega, mis puudutavad võimu, valitsemist ja autoriteeti. Kuid nii nagu see on intellektuaalsete uurimisalade eristamiskatsete puhul enamasti ikka, ei saa ka poliitika ja majandusteaduse vahelist piiri tõmmata väga täpselt.

Poliitilised süsteemid ja majandussüsteemid

Paljud inimesed rakendavad termineid "demokraatia", "diktatuur", "kapitalism" ja "sotsialism" ühtviisi nii poliitiliste kui majanduslike süsteemide puhul. Tendents ajada segi poliitilisi ja majandussüsteeme tuleb standardiseeritud definitsioonivara puudumisest, teadmatusest nende terminite ajaloolise päritolu suhtes ja mõnel juhul ehk ka soovist kasutada äärmiselt soodsat või ebasoodsat poliitilist terminit nagu "demokraatia" või "diktatuur" selleks, et mõjutada suhtumist majandussüsteemidesse.

Eelöeldust tuleneb aga, et mingi institutsiooni poliitilised aspektid ei kattu tema majanduslike aspektidega. Ajalooliselt on terminid "demokraatia" ja "diktatuur" tavaliselt viidanud poliitilistele süsteemidele, kuna "kapitalism" ja "sotsialism" on viidanud majanduslikele institutsioonidele. Nende terminite ajaloolist kasutaviisi silmas pidades sobiks paremini järgmised definitsioonid:

1. Demokraatia on poliitiline süsteem, mille puhul võimalusest osaleda otsuste langetamisel saavad laialdaselt osa võtta kõik täiskasvanud kodanikud.

2. Diktatuur on poliitiline süsteem, mille puhul võimalus otsustamises osaleda on antud väikesele piiratud hulga.

3. Kapitalism on majandussüsteem, mille puhul enamik suuremaid majanduslikke ettevõtmisi viiakse ellu eravalduses ja erakontrolli all olevate firmade poolt.

4. Sotsialism on majandussüsteem, mille puhul enamik suuremaid ettevõtmisi viiakse ellu riigi või ühiskonna valduses olevate agentuuride poolt.

Mõlemad terminipaarid, demokraatia—diktatuur ja kapitalism—sotsialism, toetuvad dihhotoomiale ning dihhotoomiad on tihti ebarahuldavad. Tegelikult ei ole paljud poliitilised süsteemid ei läbinisti demokraatlikud ega läbinisti diktaatorlikud; ja paljudes majandussüsteemides on riiklik ja eraettevõtlus segunenud kõikvõimalikel keerukatel viisidel. Peale selle, et sellised segunemised demonstreerivad dihhotoomia "kapitalism—sotsialism" puudujääke, rõhutavad nad sealjuures ka asjaolu, et mõningaid institutsioone ja protsesse võib teatud eesmärki- del vaadelda kas majandussüsteemi või poliitilise süsteemi osadena. Oluline on meelde jätta, et sellise omavahe- lise segunemise kiuste või isegi selle tõttu on osutunud intellektuaalselt tulusaks majanduslikke ja poliitilisi elu- aspekte eristada.

Süsteemid ja allsüsteemid

Iga kogumit reaalseid objekte, mis ühel või teisel viisil üksteist mõjutavad, võib pidada süsteemiks: galaktikat, jalgpallimeeskonda, seadusandlikku kogu, poliitilist parteid.² Poliitilistele süsteemidele mõeldes on kasulik meeles pidada nelja asjaolu, mis kehtivad igasuguste süsteemide puhul.

²Lugeja võib uurida Youngi *Systems of Political Culture* teist ja kolmandat peatükki, kus arutletakse termini "süsteem" definitsioonide, üldise süsteemiteooria olemuse ning süsteemidest lähtuva lähenemise üle poliitikateaduses. Kõige ulatuslikumaks katseks kohandada süsteemiteooriat poliitikateaduses on kaks David Eastoni tööd (Easton 1965a ja 1965b).

Mis on poliitika?

1. Millegi nimetamine süsteemiks on abstraktne moodus (või, nagu mõned õpetlased ütlevad, analüütiline moodus) konkreetsetele asjadele vaatamiseks. Seetõttu peaks olema ettevaatlik, et mitte konkreetset asja analüütilise "süsteemiga" segi ajada. "Süsteem" on asjade üks aspekt, mis on analüüsi huvides reaalsusest teatud määral abstraheeritud; näiteks olgu imetaja vereringe või inimolendi isiksuse süsteem.

2. Et määratleda, mis jääb konkreetse süsteemi raamidesse ja mis sellest väljapoole, peame täpsustama selle süsteemi *piirid*. Mõnikord on see ülesanne üsna kerge, näiteks päikesesüsteemi või Ühendriikide Ülemkohtu puhul, kuid sageli osutub vajalikuks mõneti meelevaldsete otsuste langetamine. Mida võiksime pidada näiteks meie kahe suurema poliitilise partei piirideks? Kas arvestada ainult parteifunktsionääre? Või tuleks arvesse võtta ka kõik need, kes on registreerunud demokraadi või vabariiklasena? Või need, kes samastavad end selle või teisega, kuigi nad ei ole nii registreerunud? Või need, kes regulaarselt ühe või teise partei poolt hääletavad? Edaspidi pakun välja poliitilise süsteemi "piiride" ühe defineerimisvõimaluse.

3. Üks süsteem võib olla teise süsteemi element, allsüsteem. Maa on meie päikesesüsteemi allsüsteem, mis omakorda on meie galaktika allsüsteem, mis omakorda on universumi allsüsteem. Välissuhete Komitee on Ühendriikide Senati allsüsteem, mis omakorda on Kongressi allsüsteem ja nii edasi.

4. Sama asi võib olla kahe või enama erineva, ainult osaliselt kattuva süsteemi allsüsteem. Kolledžiõppejõud võib olla aktiivseks liikmeks korraga Ameerika Ülikooliõppejõudude Assotsiatsioonis (*American Association of University Professors*), demokraatlikus parteis ja Lastevanemate—Õpetajate Liidus (PTA).

Poliitilise ja ühiskondliku süsteemi erinevusi vaadel-
des on kasulik neid tähelepanekuid meeles pidada.

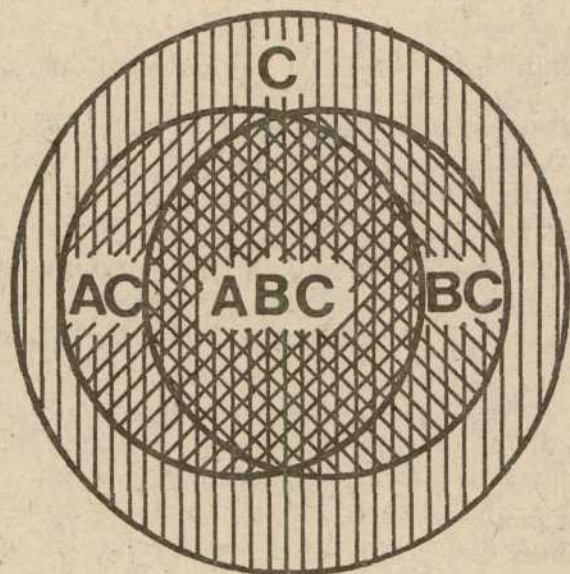
Poliitilised süsteemid ja ühiskondlikud süsteemid

Mis on demokraatlik ühiskond, vaba ühiskond, sot-
sialistlik ühiskond, autoritaarne ühiskond, rahvusvahe-
line ühiskond? Mille poolest erineb ühiskondlik süsteem
poliitilisest süsteemist?

Neile küsimustele on eriti raske vastata, sest ter-
mineid "ühiskond" ja "ühiskondlik süsteem" kasutavad
ebatäpselt isegi ühiskonnateadlased. Kuid üldiselt on
termin "ühiskondlik" mõeldud inklusiivsena; poliitilised
ja majandussuhted on ühiskondlike suhete eriliigid. Kui-
gi terminile "ühiskondlik süsteem" antakse mõnikord
spetsiifilisem tähendus, on ka see lai mõiste. Seetõt-
tu defineerib Talcott Parsons, üks Ameerika juhtivaid
sotsiolooge, ühiskondlikku süsteemi kolme iseloomuliku
omaduse kaudu: (1) kaks või enam isikut mõjutavad
üksteist; (2) oma tegevuses arvestavad nad seda, kui-
das teised tõenäoliselt käituvad; (3) mõnikord tegut-
sevad nad üheskoos ühise eesmärgi huvides (*Toward...*
1951: 55).³ Ilmselt on ühiskondlik süsteem seega vägagi
inklusiivne ühendus.

Parsonsi keeletarvituses on poliitiline ja majandus-
lik süsteem "ühiskondliku" süsteemi osad, aspektid või
allsüsteemid. Sellist vaatenurka illustreerib *joonis 2*, kus
AC esindab kõigi poliitiliste allsüsteemide hulka ning
ABC esindab allsüsteeme, mida võib pidada kas poliit-
tilisteks või majanduslikeks, olenevalt sellest, millise as-
pektiga me tegeleme. *ABC* näideteks oleksid *General*
Motors, Ühendriikide Eelarvebüroo, Föderaalne Reserv-
süsteemi valitsuse nõukogu.

³Mõiste "ühiskond" tähenduse ning ajaloo kohta vt *International*
Encyclopedia of the Social Sciences, märksõna "society".

Joonis 2.

AC = poliitilised süsteemid; BC = majanduslikud süsteemid; C = ühiskond.

Seega võiks demokraatlikku ühiskonda defineerida kui ühiskondlikku süsteemi, milles peale demokraatlike poliitiliste (all)süsteemide esineb ka hulk teisi süsteeme, mis aitavad otse või kaudselt kaasa demokraatlike poliitiliste protsesside tugevdamisele. Erinevalt sellest sisaldab autoritaarne ühiskond definitsiooni järgi mitmeid olulisi allsüsteeme, näiteks perekond, kirikud ja koolid, mis kõik toimivad autoritaarsete poliitiliste protsesside tugevdamise suunas. Vaadeldgem kaht näidet.

Oma kuulsas teoses *Demokraatia Ameerikas* (1835–1840) loetles hiilgav prantsuse kirjamees Alexis de Tocqueville “peamisi põhjusi, mis toetavad Ühendriikide demokraatliku vabariigi säilimist”. Tema loetelu ei si-

saldanud mitte ainult konstitutsioonilist struktuuri, vaid ka arvuka sõjalise ladviku puudumist, võrdsust sotsiaalses ja majanduslikes tingimustes, jõukat põllumajandust ning ameeriklaste kombeid, tavasid ja religioosseid veendumusi (Tocqueville 1955: 298–342). Tocqueville'i seisukohast kindlustas elujõulise demokraatliku poliitilise süsteemi väljavaateid Ühendriikides väga suurel määral asjaolu, et äärmiselt demokraatlikku konstitutsiooni toetasid mitmed teised *ühiskonna* aspektid. Seega võib Ameerika ühiskonda nimetada demokraatlikuks ühiskonnaks.

Vastukaaluks sellele olid mitmed vaatlejad pessimistlikud demokraatia väljavaadete suhtes Teise maailmasõja järgsel Saksamaal, sest nad olid arvamusel, et Saksa ühiskonna paljud aspektid on tugevasti autoritaarsed ja kalduvad demokraatlike poliitiliste suhete jalgealust õõnestama. Peamiselt pidasid nad silmas kõikvõimalikes ühiskondlikes institutsioonides levinud tendentsi järgida tugevat domineerimise ja alistumise tava — seda perekonnas, koolides, kirikutes, äriettevõtetes ning kõigis suhetes valitsuse ametnike — olgu nad siis politseinikud või riigiteenistujad — ja reakodanike vahel. Asjaolu, et poliitiline demokraatia tuli viia ülekaalukalt autoritaarsesse ühiskondlikku keskkonda, ei tundunud Saksa demokraatia tuleviku jaoks kuigi headeliselisena. Mitmed viimase aja vaatlejad on aga Saksa poliitilise demokraatia tuleviku suhtes omakorda optimistlikumad just märgates tõendeid selle kohta, et teiste ühiskondlike institutsioonide autoritaarne iseloom on kahanenud.

Valitsus ja riik

Igas ühiskonnas kalduvad inimesed kujundama enam-vähem standardseid ootusi seltskondliku käitumise koh-

ta mitmesugustes olukordades. Õpitakse seda, kuidas olla võõrustaja või külaline, lapsevanem või vanavanem, "hea kaotaja", sõjamees, pangaametnik, süüdistaja, kohtunik jne. Selliseid malle, mille puhul hulk inimesi jagab umbes samasuguseid ootusi teatud olukordades käitumise suhtes, nimetatakse *rollideks*. Me kõik mängime mitmesuguseid rolle ja tihti lülitume väga kiiresti ühest rollist teise.

Alati, kui poliitiline süsteem on kompleksne ja stabiilne, kujunevad poliitilised rollid. Võib-olla kõige ilmsamaid poliitilisi rolle täidavad inimesed, kes loovad, tõlgitsevad ja jõustavad reegleid, mis on sellesse poliitilisse süsteemi kuulujate jaoks siduvad. Need rollid on *ametikohtad*, ja ametikohtade kogum poliitilises süsteemis moodustabki selle süsteemi valitsuse. Igal konkreetset hetkel täidavad neid ametikohti ehk rolle (kui vakantsed kohad kõrvale jätta) muidugi konkreetset inimesed — senaator Foghorn, kohtunik Cranky, linnapea Twimbly. Kuid paljudes süsteemides jäävad rollid üpriski sarnaseks isegi siis, kui neid täidab järjestikku mitu isikut. Muidugi võivad erinevad näitlejad Hamleti või Othello rolli tõlgendada erinevalt, teinekord radikaalselt erinevalt — ja sageli teevadki seda. Samamoodi on ka poliitiliste rollidega. Jefferson, Jackson, Lincoln, Theodore Roosevelt, Wilson ja Franklin Roosevelt näiteks laiendasid kõik presidendi rolli üle piiride, mis nad oma eelkäijalt pärinud olid, tuues inimeste teadvusesse uusi ootusi selle kohta, mida president oma ametis tegema peaks või seaduslikult teha võiks. "Olla president on niisama palju erinevaid võimalusi," kinnitab Nelson Polsby, "nagu on olemas inimesi, kes oleksid nõus seda ametikohta täitma."⁴ Kuid presidendile sobiva rolli kohta olemas

⁴Vt Polsby samas sarjas ilmunud raamatut *Congress and the Presidency*. Polsby kõrvutab presidente alates Franklin Rooseveltist kuni Gerald Fordini. Vt ka Barber 1972.

olevad ootused piiravad tema soovikohase tegutsemise ulatust — fakt, mille muutis dramaatiliseks president Johnsoni 1968. a otsus loobuda kandideerimast uutel valimistel, sest tegelikkuses ei suutnud ta enam etendada presidendi rolli sel viisil, mida ametikoht temalt nõudis.

Kuid lugeja võib küsida, kas ma ei tekita endale uut probleemi, defineerides "valitsust" nii nagu äsja. Kui on olemas väga mitmekesiseid poliitilisi süsteeme ametiühingutest ja ülikoolidest riikide ning rahvusvaheliste organisatsioonideni, kuidas on lood siis valitsuse kui niisugusega? Lõppude lõpuks, kui Ühendriikides, nagu ka enamikus teistes riikides, rääkida valitsusest, näivad kõik taipavat, mida mõeldakse. Mingi kindla territooriumi mitmesuguste ühenduste kõikidest valitsustest tunnustatakse ühte üldjuhul mingil moel selle õige valitsusena. Mille poolest erineb see valitsus teistest? Kaalugem kolme võimalikku vastust:

1. Valitsus üleüldse püüdleb "kõrgemaid" ja "üllamaid" eesmärke kui teised valitsused. Selle ettepaneku puhul tekib vähemalt kolm küsitavust. Esiteks, kuna inimesed ei ole ühel arvamusel selle suhtes, mis need valitsuse püüeldavad "kõrgemad" ja "üllamad" eesmärgid on, ja isegi selles, kas antud eesmärki antud hetkel püüeldakse või mitte, ei pruugi sellest kriteeriumist kuigi palju kasu olla otsustamiseks, kas see või teine valitsus ikka on see õige valitsus. Teiseks, selle kiuste, et inimesed ei ole sageli ühel meelel küsimuses, kuidas eesmärke või väärtusi reastada, ja võivad isegi leida, et valitsusel on kurjad kavatsused, on nad tihti ühel nõul selles suhtes, mis on ja mis ei ole valitsus kui selline. Anarhist ei kahtle selles, et teda rõhub just see valitsus. Kolmandaks, kuidas on lood halbade valitsustega? Kas saavad näiteks demokraatlikul ja totalitaarsel valitsusel *mõlemal* olla üllad eesmärgid? See asjaolu tundub loogilisest seisukohast absurdsest.

Mis on poliitika?

Järelikult ajab meie esimesena pakutud vastus valitsuse defineerimise probleemi segi keerukama ning tähtsama ülesandega otsustada "hea" või "õiglase" valitsuse kriteeriumide üle. Enne kui keegi võib otsustada, milline on *parim* valitsus, peab ta teadma, mis on valitsus.

2. Aristoteles pakkus välja teise võimaluse: valitsust kui niisugust eristab selle ühenduse iseloom, mida ta esindab — see on nimelt poliitiline ühendus, mis on iseseisev selles mõttes, et tal on kõik heaks eluks vajalikud omadused ning ressursid. See definitsioon kannatab samalaadsete küsitavuste all nagu esimenegi definitsioon. Veel enam, kui seda järgalt rakendataks, tuleks meil järeldada, et valitsusi ei olegi olemas! Aristoteelse idealiseeritud ettekujutus linnriigist oli isegi tema ajal reaalsusest väga kaugel. Ateena ei olnud ei kultuuriliselt, majanduslikult ega sõjaliselt sõltumatu. Tegelikult polnud ta võimeline garanteerima endagi rahu ega sõltumatust; lihtlasteta ei suutnud ta isegi oma kodanike vabadust säilitada. Mis oli tõene Kreeka linnriikide puhul, on loomulikult samavõrra tõene tänapäevalgi.

3. Valitsus üleüldse on *iga valitsus, mis edukalt ja kindlameelselt reguleerib antud territooriumil eksklusiivselt füüsilise jõu seaduslikku rakendamist oma seaduste kehtestamiseks*.⁵ Poliitiline süsteem, mis koosneb sellise territooriumi elanikest ja selle piirkonna valitsusest, on "riik" (*State*).⁶

See definitsioon tekitab kohe kolm küsimust:

1. Kas üksikisikud, kes pole valitsusametnikud, ei või iialgi seaduslikult jõudu kasutada? Kuidas on lood vanematega, kes lastele naha peale annavad? Vastus on loomulikult see, et riigi valitsus ei tarvitse tingimata

⁵ Kohandatud Weberilt (1947: 154), asendades sõna "monopoliseerib" sõnadega "reguleerib eksklusiivselt" ning "selle korra" "seadustega".

⁶ Kasutame suurt algustähte, et vältida segiajamist föderaalsete süsteemide osariikidega (*state*).

jõu kasutamist *monopoliseerida*; kuid tal on eksklusiivne võim määrata kindlaks jõu kasutamise seaduslikud piirid. Enamiku riikide valitsused lubavad eraisikutel mõnes olukorras jõudu kasutada. Kuigi paljud valitsused keelavad näiteks laste julma ja ülemäärast karistamist, lubab neist enamik vanematel oma järeltulijatele peksa anda. Paljudes riikides on lubatud poks.

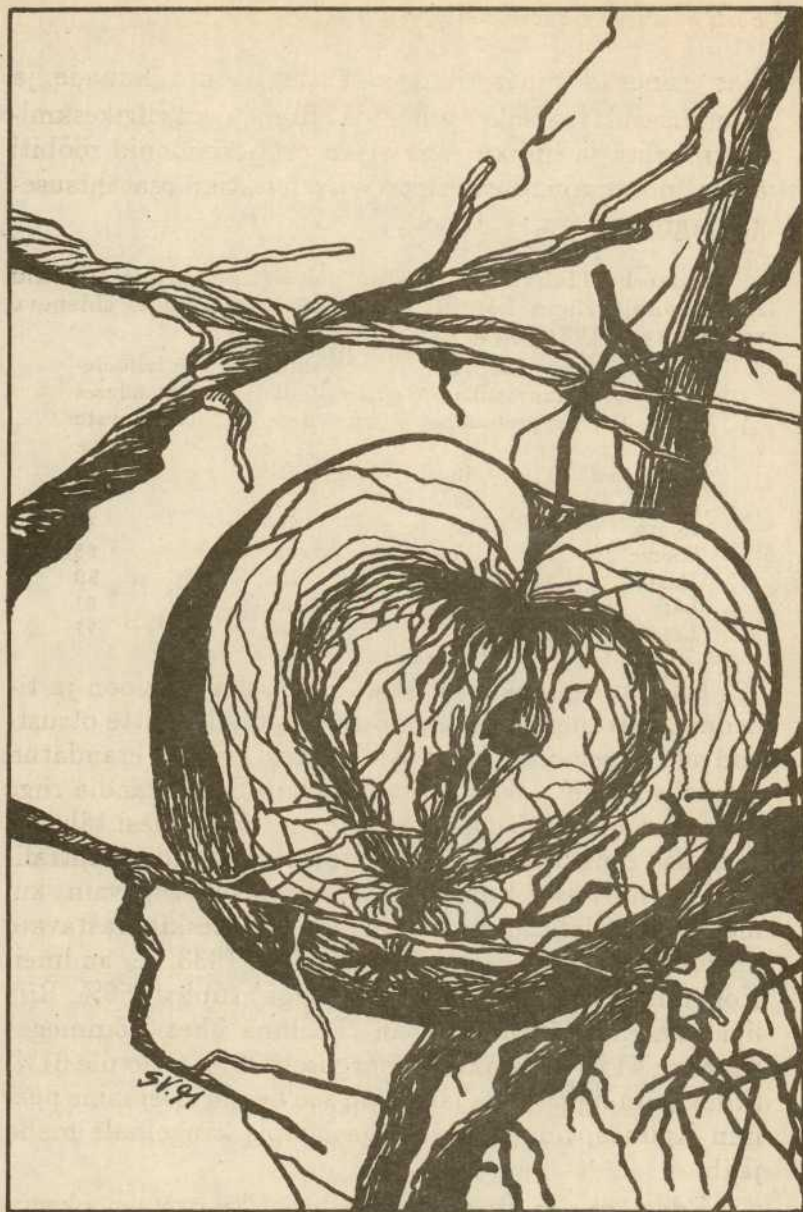
2. Kuidas on lood tabamata jäänud kurjategijatega? Lõpuks ei ole ju ükski maa vaba kallaletungidest, mõrva-dest, vägistamistest ja teistest vägivallavormidest ning mõnikord pääsevad kurjategijad seaduse käest. Kuid väidet, et riigi valitsus reguleerib vägivalda ja jõu kasutamist, viiakse edukalt ellu selles mõttes, et vaid vähesed inimesed hakkaksid võistleva riigi eksklusiivse õigusega kurjategijaid karistada. Kuigi kriminaalne vägivald eksisteerib, ei ole see seaduslik.

3. Kuidas on lood tõeliselt laiaulatusliku vägivalla ja jõu kasutamisega, nagu näiteks kodusõja või revolutsiooni korral? Sel juhul ei piisa lihtvastusest. (Meenu-tagem dihhotoomsete definitsioonide puudujääke.) Lühikeste ajavahemike vältel ei tarvitse riiki üldse eksisteerida, sest ükski valitsus ei ole suuteline jõustama väidet, et reguleerib eksklusiivselt füüsilise jõu seaduslikku kasutamist. Selle eesõiguse kasutamise pärast ühel ja samal territooriumil võib võistelda mitu valitsust. Või võib territoorium, mida varem valitses ühe riigi valitsus, jaguneda ning seda hakkavad valitsema kahe või enama riigi valitsused, kusjuures nende kokkupuutealadel on ebamäärased, riigitud piirkonnad.

Üpriski kindlad võime olla ühes: kui suured rahvahulgad mingil konkreetsel territooriumil hakkavad kahtleva valitsuse võimes jõudu reguleerida või seda eitama, ähvardab olemasolevat riiki lagunemisoht.

Kirjandus

- Barber, James David 1972. *The Presidential Character: Predicting Performance in the White House*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall
- Benedict, Ruth 1934. *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- Easton, David 1965a. *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall
- Easton, David 1965b. *A Systems Analysis of Political Life*. New York: John Wiley & Sons
- Lasswell, Harold D., Abraham Kaplan 1950. *Power and Society*. New Haven: Yale University Press
- The Politics of Aristotle*. 1962. Ed. by Ernest Barker. New York: Oxford University Press
- Tocqueville, Alexis de 1955. *Democracy in America*. Vol. I. New York: Vintage Books
- Toward a General Theory of Action*. 1951. Editors Talcott Parsons and Edward A. Shils. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Weber, Max 1947. *The Theory of Social and Economic Organization*. Transl. by A. M. Henderson and Talcott Parsons. New York: Oxford University Press

Sigrid Vaahasalu. ELU
(Tušš) 1991

EESTI KUULUVUS BALTOSKANDIASSE

Edgar Kant

Üle mandrite, Alaskast Labradorini ja Skandinaaviast Tšuktside poolsaareni ning Kamtšatkani, kulgeb ümber Arktise lai subarktilis-subtempereeritud ürglike või praeguste metsamaade rodu, mis on ühtlasi põhjapoolsemaks maastikuvöötmeks, kus üldse on võinud areneda inim- ning ühiskondliku elu kõrgemad vormid.

Selles metsamaade vöötmes esineb kaks — kaljualuspõhja, pinnamoe ja metsastunud pinnaste poolest — mitmel määral sugulust-sarnadust osutavat regiooni.

Peatükk "Geograafilis-sotsiograafiline orienteerimine: Eesti kuuluvus Baltoskandiasse" Edgar Kanti doktoritööst "Ümborus, majandus ja rahvastik Eestis: Ökoloogilis-majandusgeograafiline uurimus" (Tartu, 1933, lk 3–40), mis väikeste täiendustega on ilmunud ka Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Toimetistes nr 9 pealkirjaga *Estlands Zugehörigkeit zu Baltoskandia* (1934) ning peatükina monograafias *Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein antropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias* (Tartu, 1935, lk 1–32). Töö lühendatud variant ilmus 1935. a ka rootsi keeles (Akadeemilise Rootsi—Eesti Seltsi Aastaraamatus (lk 80–103) ning Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitistes nr 10).

Siin ilmuvas on Kanti sõnastus säilitatud, muudetud on vaid rõhutuste märkimist: Kantil pideva joonega allatõmmatud sõnad on poolpaksus kirjas, katkendjoonega märgitud aga kursiivis.

Need on Laurentsia ja Fennoskandia ühes nende mõlema servavöoga, ühel — Suure Järvistu, teisel — lähelise Läänemere ümbruskonnas. Mõlemad arkailised rüngad, mõlemad maakerke alad ühes jääaegse vormivaraga, kummalgi mannerjää eemaldunud tertsiaarsed murenemispinnased, sulamisel mahajätanud kivise ürgmäestiku moreenikatte, mõlemal rannikualade settekatte alles peale jää taandumist kerkinud üle meretaseme, ja lõppeks mõlemal lõuna- ning edela- resp. kagurindel saviste otsamoreenimaade servavöötmed.

Neist mõlemast regioonist tembistub siiski veel rohkem esiplaanile teine — tervikulaadiline ala, oma olulisel eluruumi osades tempereeritud subatlantiline poolsaareline Põhja-Euroopa. Tungides kaugele põhja Golfi harude sülelusse, (vt. 1. joonis)¹ ületavad need Põhjamaad majanduslikult ning kultuuriliselt arenemisastmelt ja ühiskondlik-riiklikult korralduselt kaugelt kõik teised samasse vöötmesse kuuluvad alad. Sellesse Läänemerd raamivasse ainulaadilisse geograafilis-sotsiograafilisse suurühikusse kuulub osana ka Eesti.

Eestit on ka tavapäraselt käsitletud Lääne- ehk Baltimere maana. Paraku on seda tehtud mitmet moodi ja mitmesetmes ühenduses. Kord on Eesti ühes teiste Ida-Baltikumi maadega liidetud **Ida-Euroopa** Sarmaatia külge, kord on nad sellest eraldatud "varjaagi piirivöötmega" ja mahutatud nn. rajariigesse ehk **Vahe-Euroopasse** (Zwischen-Europa), kord on neid püütud seosesse viia Kirde-**Kesk-Euroopaga** (Nordost-Mitteleuropa) või teisel jälle ühendatud **Põhja-Euroopaga**. Omaette käsitletuna on aga Eestit

¹Joonis on käsikirjast kahjuks kadunud. Ka ei ole seda hilisematel trükiväljaannetes, kus jooniste numeratsioon on vastavalt muudetud. Tekst käsikirjas olnud joonise juures: "1. joonis. Baltoskandia eelis-asend põhja poolkeral. 1. jaanuari positiivsed isanomaalid. — 2. Jäävaba meri. — 2. [p.o 3.] Metsakasvu põhjapiir. — 4. Teraviljuse põhjapiir." *Toim.*

ja temast lõunapool asuvaid naabermaid enamasti nimetatud Baltimaadeks resp. Baltiriigeks. Enne neid maid asustavate rahvaste riiklikku iseseisvumist on neid alasid vanemas kirjanduses nimetatud ka Balti provintsideks: ühelt poolt Vene Läänemereprovintsideks resp. Baltimereäärseks maaks (Pribaltiiskij kraj), teisalt aga Venemaa saksa Läänemere-provintsideks (Deutsche Ostseeprovinzen Russlands), ilmselt selle järgi, kas vaatekoht on asunud Moskoovias või Saksamaal.

Tõepoolest ongi maateaduse keerukaimaks küsimuks olnud regionalismi ülesanded, täh. maade loomuliku liigestuse ning ühes sellega ka nende kuuluvuse määramine. Kui see sageli juba puht maastikuteaduslikult on raskepärane, kõnelemata sotsiograafilisest liigestusest, mil alal astutakse alles esimesi samme, siis on arusaadavalt ülesanne veel raskem, kui arvesse tulevad nii geograafilised kui ka sotsiograafilised elemendid, täh. kui tahetakse, et liigestus ja kuuluvuse määrang oleks antropoökoloogiline. Peame ju hindama ka asjaolu, et riigid kui poliitilised ühikud on sotsiograafilised moodustised, millest ei saa päriselt mööda minna. Seejuures tuleb aga meeles pidada, et riikide piirid ei lange sageli kaugeltki kokku loomulike maastikuliste ühikute piirialadega.

Enne kui hakata üksikasjalisemalt käsitlema Eesti ümbrust, rahvastikku ja majandust, huvitab meid mõistetavasti ta kuuluvuse küsimus. Nagu ülal näidatud, on ses suhtes tehtud erinevaid paigustusi mitte ainult vanemas, vaid ka vastses maadeteaduslikus ning poliitilis-geograafilises resp. geopoliitilises kirjanduses. Meie ülesanne on kaaluda tähtsamaid neist seisukohtadest ja antropoökoloogilisel sünteesil, s.o. nii geograafilisi kui ka sotsiograafilisi üldiseid iseloomujooni arvesse võttes, leida tänapäevale kohane lahendus.

Senikaua, kuni maadeteaduslikus liigestuses peeti

tähtsaks maade poliitilist kuuluvust ja Eesti ning teised Baltimaad kuulusid poliitiliselt Venemaale, mahutati nad ka ühes viimasega **Ida-Euroopasse**. Selleks andis teatavat pidet füsioloogiliselt ka kaljualuspõhja ja geotektoonilise ehituse ühtlus nn. vene lavaga, mis samuti oli Ida-Euroopa tunnuseid. — Maailma sõja ajal, millal Saksamaa oli maad anastanud peaaegu kuni **Penck**'i (92) defineeritud "varjaagi piirivöötmeni", hakati mõnelt poolt selles nägema Ida-Euroopa loomulikku läänepiiri ja püüti piki "Kesk-Euroopa kultuuri idapiiri" (võrdle **Penck—Kaindl**'i kaart 65, p. 9) "Balti provintsid" viia otsese[ose]sse Ida-Preisimaaga (111). — Peale maailmasõda, millal end. Venemaa lääneosad poliitiliselt iseseisvusid, tekkis **Vahe-Euroopa** mõiste, mis oluliselt kattus nn. rajariigega (103).

Nähtavasti vana harjumuse tõttu on **Kürbs** (81) veel hiljuti Eestit, Lätit, Leedut ja Poolat käsitleanud Ida-Euroopa riigena. Ja koguniste äsja on **Camena d'Almeida** "Géographie Universelle'is" (52) paigutanud Venemaaga ühte köitesse ka Eesti—Läti—Leedu ja isegi Soome, millise viimase juba sajandivahetusel soome geoloog **Ramšay** (94) põhjendatult ühendas Skandinaaviaga, pannes ette Põhja-Euroopa geoloogiliselt ja maastikuliselt silmapaistvalt ühtlast ürgmäestikuala nimetada **Fennoskandiaks***). Fennoskandia ehk Soome—Skandinaavia on aga, nagu **Sten De Geer** (56) tabavalt selgitanud, puht — me ütleksime enanduvalt — loodusmaastikuline mõiste ja sedagi mitte päris täiuslikult. Sellega ei kattu täieliselt ei põhja rahvastike ega kultuuri regioon, ei ka mitmed loodusmaastikulised elemendid, mille enam-vähem suletud levilaks on **Põhja-Euroopa**.

*) Fennoskandia geoloogilise regiooni monograafia on hiljem kirjutanud **Högbom** (70).

Neist tavalisist raamest kõrvale kaldudes on **Braun** (50) ja **Banse** oma tuntud "illustreeritud maadeteaduses" Baltimaid käsitlenud, üks — **Läänemere** piirkonna alaühikuna, teine — seoses Põhja-Euroopaga. Hilisemas "sotsioloogilises maadeteaduses" Põhja riikide kohta peab **Braun** (51) neiks aga vaid Norrat, Rootsit ja Soomet, s.o. Fennoskandiat, sellal kui ta Taanit kasutab ainult võrdluseks ja juba selles, Skones ning Lõuna-Karjalas näeb Skandinaavia olundi siirdumist põhja-saksa resp. vene vormidele.

Läänemerega elulises seoses püüavad Baltimaid käsitleda ka **Fried[e]richsen** ja **Sieger**. **Fried[e]richsen** (60) on Soome—Eesti—Läti—Leedu sidunud ühikuks, mida ta nimetab **Ida-Baltimaadeks**. Seega annab ta Baltimaade tavalisele kitsamale mõistele uue laiendatud sisu, kuna muidu Baltikumi ehk Baltimaade all harilikult mõistetakse vaid Eestit ja Lätit, juurde ka Leedut. Veel avaramalt ses mõttes talitab **Sieger** (105), kui ta meelsasti kõneleb Läänemere lääne- ja idamaadest. Esimeste iseloomuliseks jooneks peab ta nende merelist bilateraalsust — avanemist Lääne- ja Põhjamerele (Taani, Rootsi), teise[d] loeb ta Läänemere maadeks sõna otseses mõttes, kuna nad külgnevad ainult Läänemerega (Eesti, Läti, Leedu).

1925. a. katsetas Baltikumi, s.o. Eesti—Läti—Leedu, maadeteaduslikku kuuluvust erilises etüüdis selgitada **Haltenberger** (65). Tuginedes füüsilisgeograafilisele, etnograafilisele, majandus- ning asulageograafilisele ja poliitilis- ning ajaloolisgeograafilisile põhjendusile, jõudis ta lõpptulemusele, et Baltikum kitsamas mõttes, s.o. Eesti ja Läti, on geograafiline indiviid, millel on vahemine asend Põhja- ja Kesk-Euroopa vahel, sellal kui Leedul puudub selline individuaalne iseloom ja ta moodustab siirde-ala Kesk-Euroopast Ida-Euroopasse. Ka leiab **Haltenberger**, et maadeteaduslikus käsitelus

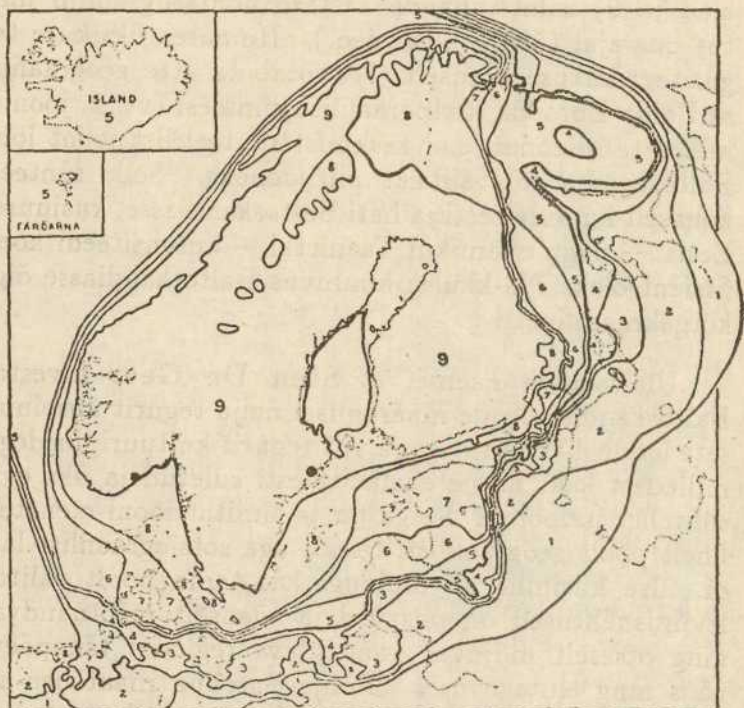
Eesti ja Läti peaksid pigemini kuuluma Põhja- kui Kesk-Euroopasse. Kuigi ta ei määritle Põhja-, Kesk- ja Ida-Euroopa kvintessentsi, kuigi ta tõenduste menetelu ei ole arvustusevaba ja ta valitud tunnused ei moodusta alati olulisi elemente ega ole nende osatähtsus küllaldaselt kaalutud, oli sellega "vähem Baltikum" ometi lähendatud Põhja-Euroopale rohkem, kui Euroopa teistele osadele.

Hoopis järjekindlam ja leidlikum iseloomustusis ning üldistus on **Sten De Geer** (56), kes leiab, et Fennoskandia piiritlemisel on oldud ühekülgne iseloomulike tegurite valikul, ja limiteerib Põhja-Euroopa geograafilist regiooni seal, kus mitmed olulised levimisnähtused osutavad kokkulangevaid piire. Sellega laiendab ta "geoloogilise Fennoskandia" "geograafiliseks Baltoskandiaks", mis on ulatuslikum ja haarab endasse kõik Läänemerd servavad poolsaar-maad. Lähikaudu samas ulatuses käsitleb "Balti regiooni" ka inglane **Woods** (116), ühendades selle nime all kõik Läänemerd raamivad alad ja jagades need kolme allühikusse: 1) Balti Fennoskandia (*Baltic-Fennoskandia*), 2) Taani—Saksa (*Dano—German*) ja 3) Kagu-Baltiriige (*The Southeast Baltic States*) provintsiks.

Geograafiliselt loomulikku ühikut piiritledes regionaalselt oluliste levimisnähtuste kokkulangevuse abil, eelistab **Sten De Geer** üksikute levimistegurite piiridena absoluutseid piire, mis eeldab nende puudumist väljaspool seda piiri. Tähtsate levimisobjektide korral tunustab ta ka relatiivseid intensiteedipiire, millest väljaspool valitud nähtuse intensiteet resp. tihedus on vähem, seespool aga suurem, kui piirimääral. Tegureid, mida ta Baltoskandia limiteerimisel tähtsaks peab, on üheksa ja nimelt: 1) Fennoskandia ürgmäestikumaa, 2) Põhja-Euroopa poolsaar-maad, 3) Fennoskandia ühes selle moreenitopograafia poolest iseloomustatud servavöötmeaga,

4) Põhja-Euroopa maatõusu-ala, 5) põhja raassi tuumala, 6) mõlemad fennoskandilised keelkonnad, 7) protestantliku kristluse levila, 8) praegused põhja-riige maad ja 9) kahe tuhande aastase põhjariigi ülim ulatus uus-ajal (56[,] p. 121 seq.). Hinnates üksikute tegurite väärtuse võrdset (!) võtab ta ette geograafilise Põhja-Euroopa kartograafilise sünteesi (vt. 2. joon.), milles ta viiendat, s.o. keskmist sünteetilist joont loeb Baltoskandia sobivaimaks piirijooneks. Selle sünteesi kohaselt kuulub Eesti ja Läti Baltoskandiasse, kusjuures Eesti — nagu enamikul Taanistki — intensiteedi koefitsient oleks 7/9-kku ja kuuluvus Baltoskandiasse õige kõrgekraadiline.

Ülaltoodust näeme, et **Sten De Geer** arvestab Baltoskandia piiride määramisel nelja tegurit absoluutsete looduslike piiridega ja viit tegurit kultuuripiiridega, milledest kaks ei ole edelas täiesti suletud ja üks evib suhtelist iseloomu. Seega on ta limitatsiooni-menetelu ühelt poolt geograafilist, teisalt aga sotsiograafilist laadi. Ise küsimus on muidugi kas tema poolt valitud levimistähtsused on piisavad ja tõeliselt mõõtuandvad ning otseselt mõjuvad vaadeldava regiooni tänapäeva näos ning elutegevuses. Põhja-Euroopa maatõusu-ala piirav null-isobaas ei ole, näiteks, maastikus otseselt mõõtuandev, vaid maakerke tulemused etendavad alles kaudselt tähtsat osa. Samuti on sotsiograafiliste tegurite seas kahe tuhandeaastase põhjariigi kunagine ülim ulatus ainult kaudselt arvestatav ja eriti Baltoskandia kagu-sektoril hilisemaist ühiskondlik-poliitilisist kujunemistest mitmeti looritatud. Edasi seisab **De Geer**'i rakendatud meetod veel teisitigi vastuolus **Granö** (13, 61-64, 134) poolt rajatud Eesti—Soome antropoloogilise kooli meetodiga, mis ei otsi nii palju maastikuliste resp. ühiskondlike ühikute ja regioonide piirjooni, kui võrt tüübilisi alasid endid.

2. joonis.

Baltoskandia kartograafiline süntees.

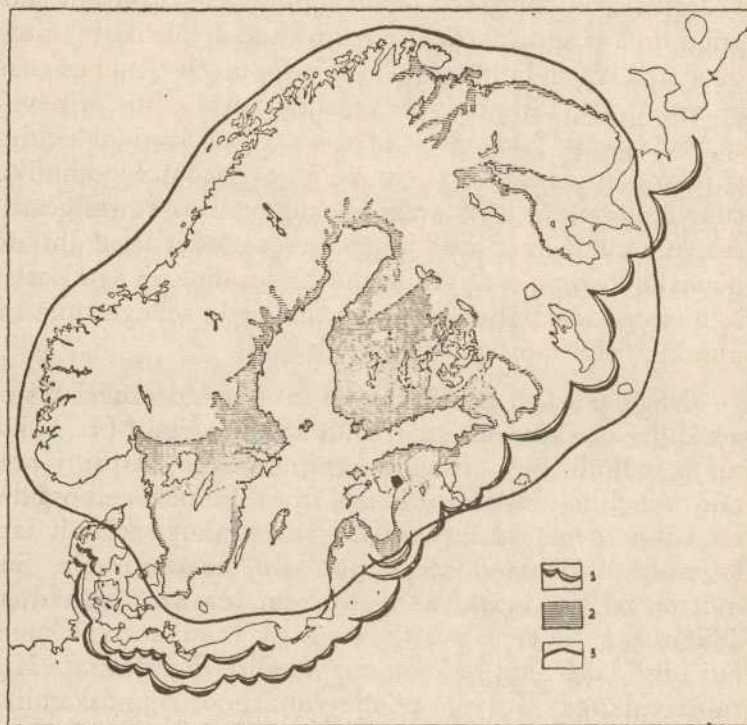
Sten De Geer'i järgi.

Arvud näitavad alade kaupa koos esinevaid tegureid, s.o. üksikute alade intensiteeti. Viies sünteetiline joon on keskmine ja üheksa joone seas tegelikult kõige sobivam geograafilise Põhja-Euroopa piiri tähistamiseks.

Kõigele sellele vaatamata peab tunnustama Sten De Geer'i Põhja-Euroopa limitatsiooni esialgu vastu võetavaimaks senistest. Edaspidine üksikasjalisem geograafiline ja sotsiograafiline uurimistöö üksikute maade kaupa moondab tõenäoliselt selle ulatust mõnes osas ja annab ta täpsema üldiseloostuse ning erinevuse, ent laiaast laastust võttes on Baltoskandial eeldusi jääda omis raames püsima Põhja-Euroopa loomuliku suur-regioonina, eriti antropöökoloogilises suurliigestuses, kus sotsiograafilised ja nende seas poliitilised ühikud nõuavad ka oma osa. Alljärgneva ülesanne on aga Eestit iseloomustada Baltoskandia raamides ja sellega tuua nii ühe kui teise mõistmisele uut lisandit.

Nagu paistab Baltoskandia mõningaid olulisi füsiograafilisi karakterjooni näitavalt kaardi-skitsilt (vt. 3. joonis), mahub Liivi ning Soome lahe ja Peipsi järvenõo vaheline Eesti poolsaar ühes temale eelpostidena Läänemeres kuuluva Eesti saarestikuga küllalt iseloomuliselt Põhja-Euroopa poolsaar-maade ovaali. Ses mõttes on Eesti poolsaarel rohkem teatavat sarnadust Jüütimaaga ja selle juurde kuuluva Taani saarestikuga, kui Liivi lahe ning Läänemere vahelise liigestamata Kura neemikuga. Kuivõrt nende väljaspool Fennoskandiat asuvate poolsaarte ja nende vaheliste nõgude tekkele on kaasa avitanud jää valiv uuristus, ebaühtlased maakerked või dislokatsioonid, on — mis puutub Eestisse ja Lätti — lähemalt veel teadmata, kuid viimasel ajal hakavad uurimused ka ses suhtes olundit selgitama (vt. 75).

Baltoskandia, sekka Eesti, füsiograafilisiks üldkarakteristikaks on peale mainitud poolsaarja iseloomu veel laialdaselt levinud moreenitopograafia ja kuuluvus maakerke alasse ühenduses endiste mariinsete piiridega resp. transgressioonide jälgedega. — Laialdane ja suurim osa Fennoskandiast on kaetud kivise ürgmäestiku moreeniga, väljaspool seda näeme aga mannerjää poolt

3. joonis.

Baltoskandia olulisi füsiograafilisi karakterjooni.

(De Geer'i, Ramsay', Semjonov'i ja Woods'i järgi).

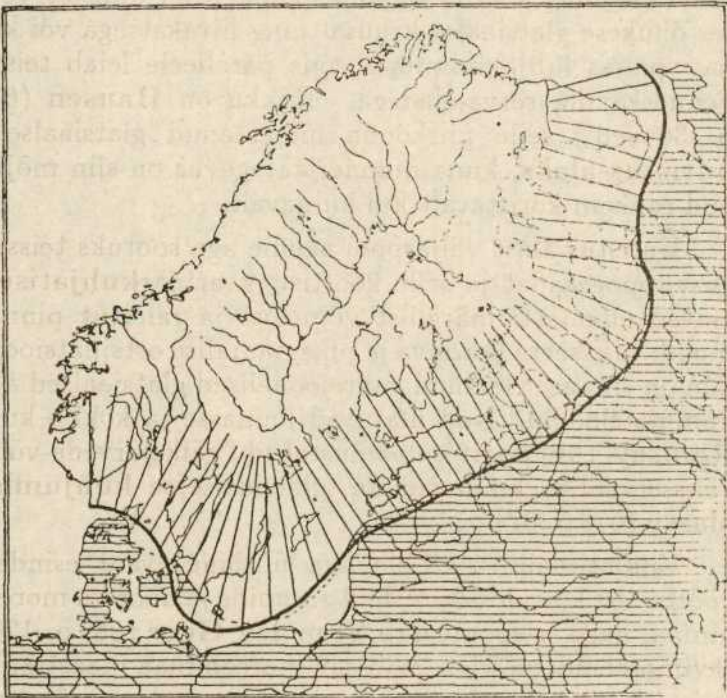
1. Baltoskandia moreenitopograafia poolest iseloomustatud (viimase jäätumise) serva-ala. —
2. Subakvaatsed (submariinsed ja subglatsilakustriinsed) regioonid Baltoskandias. —
3. Baltoskandia kui maakerke ala piirnoll-isobaas.

uuristatud pehmeid settekivimeid ja kaugemal suurte massidena kuhjatud savikaid moreen-aineseid.

Nii jaguneb Baltoskandia kvartaarsete kuhjatiste ja pinnamoe poolest kahte erinevasse ossa (vt. 4. joonis). Eesti saarestik ja Põhja-, eriti Loode-Eesti oma ordo- viitsiumi ning siluuri kaljualuspõhjaga on üldiselt võttes õhukese glatsiaalse kruusa- ning liivakattega või kohati paljas lubjakivimilava, mis paralleelele leiab teiste Fennoskandia serva-aladega. Kokku on **Hausen** (67, p. 36 seq.) selle piirkonna nimestanud glatsiaalseks **uuristus-alaks**, kuna mannerjäätegevus on siin mõjunud rohkem koristavalt kui kuhjavalt.

Uuristus-alast väljaspool näeme aga sootuks teissugust topograafiat ja selle koostist; kvartaärkuhjatised evivad enamasti märgilist võimsust ja rahutut pinnamoodi. Jääserva korduva ja pikemaajalise ostsillatsiooni läbi on siin aset leidnud suurejoonelised glatsiaalsed akkumulatsioonid. Nad ulatuvad lõunasse ja kokku kuni **Ramsay'** (94) poolt iseloomustatud "väikejärvede-vöö" välisservani ja kuuluvad nn. glatsiaalsesse kuhjumis- alasse (67, p. 37).

Viimatimainitu ei ole aga ühtlane, vaid esindab võotmelist korraldust. Ainult sisemine ja noorem moreenimaa, nagu iseloomustab **Sten De Geer** (56, p. 124) savimoreenide vöödet, evib savimoreenimaa maastikulisel erijoonel: lainja-sumbja pinnamoe ja korrapäratult vormitud väikeste ent väga arvurikaste järvede ning järvikute kogumikku, sekka suuremaid saarelisi järvi. Selliste väikejärvede rohke esinemine ongi rahutu kuhjumis- topograafia peatunnuseid, mida Ida-Preisimaa elanikud on nii tabavalt nimestanud "küürakaks maailmaks" (67, p. 51). Vene geograaf **Semjonov-Tjan-Šanskij** (104, p. 40-41) on nende järvede tihedat võrku võrdlenud isegi Soome järvistutega, mainides muide, et "otsa- moreenide väikeste labajate järvede regioonis" on järved

4. joonis.

**Glatsiaalse erosiooni- ja akumulatsiooniala ulatus
Põhja-Euroopas (Hausen'i järgi):**

Valge — uuristus-ala. Rõhtsalt viirutatud — distaalne kuhjumis-ala.

üksteisest rohkem lahus ja hajali, kui Soomes. Järvede kummalised labajad põhised ja saarte rohkus suuremais nende seas meenutab kindlasti soome järvenaastikku, kuid asudes petrograafiliselt pehmemail kaljualuspõhja formatsioonidel — kriit, tertsiaar, old red, — mis on annud mannerjääle rikkalikku detritust, omab “väikejärvede vöö” hoopis ümmargusemaid, pehme ning lahkeilmelisemaid pinnavorme, mida maastikupildis omakorda veel rohkem süvendab segametsa ning lehtpuude osatähtsus.

Savimoreenimaa “küürakate maailmade” ja “järvelabade” rodu esindabki Fennoskandia ning ta serva-osa uuristus-ala ümberhaaravat sisemist moreenimaa vööd, mis kulgeb Taanist Silkeborg’i järvistust alates üle Holsteini—Mecklenburgi—Pommerni—Ida-Preisimaa, edasi Leedu—Läti—**Kagu-Eesti** ja Loode-Venemaa kaudu ligi tosina järvistu näol (56, p. 125–126) kuni Valgest merest idas ning lõunas asuvate märgiliste servamoodustusteni, sellal kui Kola poolsaar evib juba rohkem glatsiaalse detraktsiooni fennoskandilisi tunnuseid (94).

Käsitletud ulatuslik ja lai kaarjas kuhjumisvööde on tekkinud nn. Balti mannerjää serva pikaajalise ostsiltsiooni tulemusena, kusjuures jääserva kulg on olnud keeljas ning hambuline, nagu seda kinnitavad ka uurimused Eesti ja lähidasilt maaaladelt (67, 93, 134, 182, 200, 217). Üldiselt sõltub aga selle kuhjumisvöötme kulg lõuna osas Läänemere nõo vanast servast, mis on mõjunud Balti mannerjää edasiliikumisele võimsa takistusena, ja mis ida-kagus ning idas jätkub rööbiti kuhjumisvöötmega Venemaale, kus ta karbooni formatsiooni lääneserval seirab suurimaid vene maaastanguid. See astang markeris seal loomulikult samalaadilist võimast topograafilist takistust, nagu Läänemere nõo vana serv lõunas (67, p. 50).

Seega on meil Baltoskandia näol tegemist Läänemerd

ümbritseva laia alaga, mis osutab sisemistes, eriti Fennoskandia osades tugeva glatsiaalse denudatsioon[i] tunnuseid ja mida raamivad lõunas, kagus ning idas võimsad ent vahelduva paksusega glatsiaalsed kuhjatised — Balti mannerjää servamoodustised (vt. 3. joonis). Omades suurt järvede rikkust ja korrapäratuid pinnavorme meenutavad viimased sellepoolest Fennoskandia järvisumaid ja neid võib vaadelda kui selle välimist vöödet.

Pealegi on Baltoskandia mail veel teinigi iseloomuline ühine joon: nad esindavad maakerke suletud piirkonda. Viimane ei lange kaugeltki kokku tavalise "geoloogilise Fennoskandia" piiridega, vaid haarab endasse ka märgilise osa väljaspool seda, nimelt selle välise vöötme, eriti mis puutub Balti riikide ja nende seas Eesti maalasse. — Maakerge on toimunud kõige intensiivsemalt piki Põhja lahe looderannikut, kust ta määr kahaneb kõigis suunades kuni teatava perifeerjooneni. Selle kulg on toodud 3. joonisel, mis näitab ühtlasi maakerke-ala silmapaistvat konformsust labajärvistute poolest iseloomustatud otsamoreenide vöötmega.

Maakerke intensiteet tuleb maastikuliselt ja eluruumiliselt mõjuvaks teguriks aga alles kaugemal seespool mainitud perifeerjoont. See avaldub kõige pealt Läänemere rannikumaade regionaalse omapära erinevussis all- ja pealpool kunagisi mariinseid piire. Jääaja geograafiline mõju oleks kahtlemata neil aladel palju suurem olnud, poleks nad mitte jäasulamise järgi sattunud meretaseme alla. Erilist tähendust evib asjaolu, et peale moreenipinnaste, rähmasside ja steriilsete väljauhetud liivikute ning liivakuhjatiste esineb laialdaselt pinnaseid, mis koostuvad peenemast ainesest. Sauede, savide, saviste liivade ja liivade näol on need settunud jäätaandumise ajal meresetetena mannerjää servaasendite ette ja esinevad neil aladel, mis maakerkel on tõusnud üle meretaseme. Siin näeme ka raudteevale mee-

nutavaid, kümneid kilomeetreid pikki, vaheli hargnevaid vallseljakuid, endas vett juhtivaid fluvioglatsiaalse koostisega metsastunud moodustisi, mis eriti soostunud ning niiskes ümbruskonnas funktsioneerivad kui kergesti liigeldavad looduslikud teed ja evivad muidugi märgilist kultuurgeograafilist tähendust.*)

Jäljed, mis mere kunagised kõrgeimad seisud on rand- ning murdlemisjoonte näol maha jätnud ja tänapäeval esinevad sageli kaugel sisemaal, nimetatakse balti ehk kõrgeimaks mariinseks piiriks. See piir, olgugi tekkelooliselt metakroonne, on kultuurgeograafiliselt eriti suure tähendusega, kuna ta suleb endasse üldjoonis alad, kus majandaval inimesel on olnud ja on tegemist kergemini viljeldatavate, kivivabamate ning tasasemate aladega.

Võiks öelda, et kõrgeim mariinne piir Baltoskandia maadest kõige tähendusrikkam on Rootsi, Soome ja Eesti eluruumis.²

Rootsi agraargeoloogilised ülesvõtted — kaardid eraldavad selgejooneliselt ala, mis on hilis- ning postglatsiaalsest merest kaetud olnud, ülalpool mariinset piiri asuvast alast. Sellal kui esimene neist on peenete settematerjalide tõttu kohati väga viljakas, teevad jäme moreenirusu ja soostunud nõod teise tüübiliseks metsa-

*) Sellal kui vallseljakute geomorfoloogilise ehituse ning vormide uurimine on peent tähelepanu pälvinud, on eriti huvitav ning väärtuslik Hossola (69) lisand Jousan-Hartolanharju vallseljaku kultuurgeograafilisele ja majanduslikule tähendusele. [Trükivariandis märkus puudub.]

²Rootsikeelses variandis on süia lisatud viited allikatele: De G e e r , St e n : Om Sveriges geografiska regioner. *Ymer*, Nr. 3 o. 4, 1925; G r a n ö , J. G.: Die geographischen Gebiete Finnlands. *Publ. Inst. Geogr. Univ. Aboensis*, Nr. 6. Helsinki 1931; K a n t , E d g.: L'Estonie. Principaux Aspects Géographiques. *Annales de Géogr.*, XLI, Nr. 232, 1932; T a m m e k a n n , A.: Eesti maastikutüübid. Deutsches Referat: Die Landschaftstypen Estlands. *Publ. Inst. Univ. Tartuensis Geogr.*, Nr. 20, 1933. *Toim.*

maaks (48; 49; 105, p. 955). — Tembistudes üle meretaseme sattusid mariinest piirist allpool asuvad alad ka mere kulutava tegevuse mõjukonda. Viimase tähtsus oleneb märgiliselt tembistuvate alade reljeefi iseloomust. Seal, kus esile kerkis tugevasti vahelduva pinnamoega maa (nagu näit. Norrlandis) on settekate sageli täiesti ärauhetud ja persisteerinud ainult avarais orundeis. Sellevastu on Kesk-Rootsi laialdased sauetasandikud tembistunud ilma mere kulutava tegevuse märgatavate järelmõjudeta. — Kaugemal sisemaal avaldub aga kivine moreen, nii Lõuna-Rootsi kõrgmaal, hilisglatsiaalset merest väljaulatuvail Kesk-Rootsi ülangu osadel ja ulatuslikel nasi-aladel norrlandi jõgede vahemikes (53, p. 13).

Soomes ei lase mariinne piir kergesti end nii täpsalt jälgida kui Rootsis. Mere suurima ulatuse ajal oli Soomest ainult idamine ning põhjapoolne osa laiaulatlikumalt maismaa, sellal kui Kesk-Soomes üle kõrgeima mariinse piiri skääradena küündisid vaid kõrgeimad osad (64, p. 30). Seejuures on aga eestkätt edelaning Lõuna-Soome rannikumadalikud — setetega täitunud ning tasandunud vana merepõhi — eriti silmapaistvad nii oma mariinsete savide rikkuse kui ka tihedasti asustatud viljakate viljelusmaastike poolest. Ometi esineb ka siin tihtipeale alasid, kus viljeluspinnad esinevad vaheldumisi mere kulutavast tegevusest tunnistust andvate paljaskaljudega. Õieti asuvadki selliste komplekside — EF- ja FE-ühendid **Granö** (64, p. 60) maastikuvalemeis — tekkimise eeldused eriti allpool ülimat mariinset piiri, kus meri on ühelt poolt tasandikele ning nõgudesse sauesid kuhjanud, teiselt poolt aga järsuma reljeefi kaljud paljaks uhtunud. Aladel, mis asuvad ülalpool kõrgeimat mariinset piiri, leidub sellist põllu- ning kaljumaistude segi- ning kõrvutiesinemist harva. Kõige selle juures tuleb siiski tähele panna, et alad pealpool

kõrgeimat mariinset piiri Soomes, täh. sisemaa märgilised kõrgendikud ja Ida- ning Kirde-Soome asustatud alad, on sageli võrdlemisi viljakad just seetõttu, et mere murdlemine ning kulutus ei ole nendeni küündinud (ibid. p. 75).

Viimatimainitud asjaoluga puutume me mõõtuandvalt kokku eriti Eesti maa-alal all- ning pealpool kõrgeimat mariinset piiri asuvate osade vaatlemisel ning võrdlemisel. Peatahtsaks vahettegevaks eelduseks on muidugi see, et sellal kui Fennoskandias supramariinised alad kuuluvad jääaegsesse uuristuspiirkonda, jääb Eestis kõrgeim — s.o. üle mariinse piiri küündiv — regioon valdavalt just jääaegsesse kuhjumispiirkonda. Puudutatud osaldi vaid jääpaisutatud järvede, kuid mitte mereabrasioonist, on siin säilinud vahelduva paksuse ning reljeefiga jääaegne moreenivaip, mis koostub rühksavidest ja rühkmerglite segamatust pinnakattest sekka glatsiuviaalsetest ainestest. Seetõttu esindab Eestis just supramariinne regioon soodsamate viljeluspindade peamist panipaika.³

Tõsi küll, ka Eesti submariinises regioonis on viljeluseks soodsate eeldustega tasaseid sauealaseid, eestkätt viirsavidest (vt. 102) aladel, mille ulatus kindlasti suurem kui seni fikseeritud, ent need on sageli halvasti dreineeritud ega kujunda seega kes teab kui silmapaistvat erandit selle regiooni üldpildis. Nii moodustavad viimase esijooned kehvemapinnaselised tasandikud. Seejuures sõltuvad teatavad vahed muidugi ka kaljualuspõhja erinevusest. Ordoviitsiumi- ja siluuri-aluspõhjaga aladel, nagu Põhja- ning Loode-Eestis ja Eesti saarestikus, kus glatsiaalsed pinnaseliigid leavad enamasti vaid õhukese ning lüngalise kattena kaljualuspõhjal, esineb abrasiooni toime astangutena glindis, alvaripinnastena ja randval-

³Viimane lause on trükivariandis sõrendatud. *Toim.*

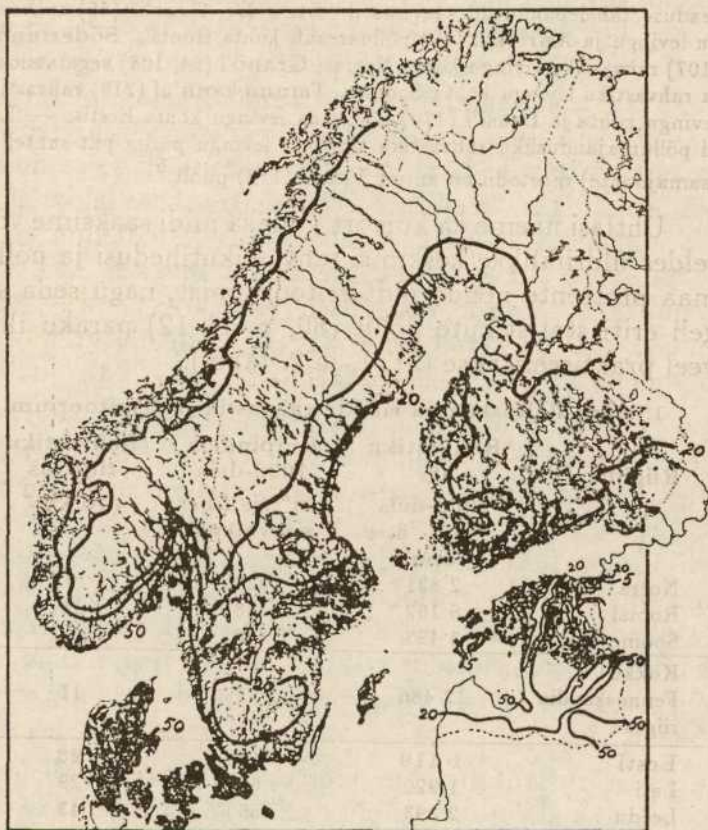
lide ning -vallistikena. Pinnamoe lauguse tõttu on neil aladel kõrgeim mariinne piir maastikuliselt sageli ebaterav. Deevoni alal — Lõuna-Eestis — selle vastu on see vastupidi palju markantsem, kuna undaalne tegevus on suuresti tasandanud maa-alad kuni kõrgeima merepiirini, mis ise esineb suuremalt jaolt järsakute ning murrutisastangute näol ja moodustab erikordselt selge maastikulise ning mitmeti ka kultuurgeograafilise lahkmejoone. See eraldab ühelt poolt hoopis hõredamini asustatud lääne poole kalduva peamiselt liivadest koostuva pinnakattega suure tasandiku, ja teiselt poolt — idas tõusva silmapaistvalt rahvastatud ja viljelatud moreenikõrgustiku (67, p. 104; 188, p. 116 seq.; 218).

Nii näeme, et kõikjal Läänemere piirkonnas evib kõrgeim mariinne piir kaaluvat tähendust. Kõigis temast puudutatud maades Baltoskandia ulatusel puutume me kokku viljeluspindade suurema või vähema rohkuse ning viljakusega, erineva rahvastikutihedusega ja — ütleksime veel enam — vastanduvate aladega nii areaaltootemajandamislaadilt, — käitiste iseloomult, rahvastiku liikuvuse ja linnastumise määralt, kui ka isegi mõningate muude demo- ning sotsiograafiliste karakterjoonte erinevuselt.⁴

Eriti instruktiivne ses mõttes on rahvastiku tiheduse ja asustus-alade levingupilt, millist kogumulje edasi annab Baltoskandia riige rahvastiku- ning asustustiheduse kaart (vt. 5. joonis), kus rahvastiku suhteline tihedus on üldistatult esitatud samajoontega ja pidevalt asustatud alad märgitud mustade laikude abil.

⁴Rootsikeelses variandis on siin vahel lisatekst:

Kokkuvõtliku ülevaate Eesti olukorrast selles suhtes olen andnud oma uurimuses: *Problems of Environment and Population in Estonia. Publ. Sem. Univ. Tartuensis Oec.-Geogr.*, Nr. 7. Tartu, 1934. Põhjaliku esitluse Eesti kuuluvusest Baltoskandiasse toob autor peatselt pealkirja all "Bevölkerung und Lebensraum Estlands". *Toim.*

5. joonis.

Rahvastiku tiheduse ja asustatud alade leving
Baltoskandia riiges.

(Braun'i, De Geer'i, Fried[e]richsen'i, Granö, Migliorini,
Nissen'i, ja Tammekann'u järgi).

Mustad laigud märgivad tihedasti asustatud ("bygd") alasid (Braun: Sten De Geer, Per Nissen'i järgi Taanis, Norras, Rootsis, Soomes, ja Tammekann'u järgi Eestis). — Suhtelise rahvastikutiheduse samajooned samad, mis hiljem rakendatud erilisel rahvatiheduse kaardil Eesti kohta.

Veel instruktiivsemad ses mõttes on erimaade rahvastiku- resp. põllumaa tiheduse levingu üksikasjalised kaardid — Baltoskandia maade- teaduse tähelepandavad saavutised: Sten De Geer'il (55) rahvastiku levingu ja Anrick'il (49) põlluareali kohta Rootsis, Söderlund'il (107) rahvastiku levingu kohta Norras, Granö'l (64, 108) vegetatsiooni ja rahvastiku levingu kohta Soomes, Tammekann'ul (218) rahvastiku levingu kohta ja Laasi'l (170) põllumaa levingu kohta Eestis. — Taani põllumajandusliku rahvastiku tiheduse levingu parim pilt suhtelisel (samajoonte) meetodil on antud Vahl'i (112) poolt.⁵

Ühtlasi näeme ka kuivõrt vildaka pildi saaksime võrreldes üldriiklikke keskmisi rahvastikutihedusi ja põllumaa protsente nende üldterritoriumist, nagu seda sa- geli eriti statistikute poolt (80, p. 11–12) paraku ikka veel praktiseeritakse (vt. 1. ja 2. tabel).

1. tabel: Baltoskandia riikide rahvastik ja territoorium.

Riigid:	Rahvastiku arv 1000-deis 1931. a. lõpul	Üldpindala 1000-deis km ² :eis ühes sisevetega	Rahvastiku tihedus pro km ²
Norra	2 831	323	9
Rootsi	6 162	448	14
Soome	3 493	388	9
Kokku Fennoskandia riiges	12 486	1 159	11
Eesti	1 119	48	23
Läti	1 920	66	29
Leedu	2 393	56	43
Taani	3 578	43	83
Kokku Baltoskandia lõunariiges	9 010	213	42
Üldse kokku Baltoskandia riiges	21 496	1 372	16

⁵Trükiväljaannetes see lõik puudub. Toim.

Eesti kuuluvus Baltoskandiasse

2. tabel: Baltoskandia riikide pindala ja põllumaa

Riigid:	Põllumaad 1000-deis ha:des	Üldpindala (ilma siseveteta) 1000-deis ha:des	Põllumaa % üldpindalast
Norra	790	30 859	2.6
Rootsi	3 723	41 054	9.1
Soome	2 280	34 338	6.6
Kokku Fennoskandia riiges	6 793	106 251	6.4
Eesti	1 048	4 523	23.2
Läti	1 876	6 579	28.5
Leedu	2 624	5 566	47.1
Taani	2 625	4 293	61.1
Kokku Baltoskandia lõunariiges	8 173	20 961	39.0
Üldse kokku Baltoskandia riiges	14 966	127 212	11.8

Kuigi need üldriiklikud keskmised üksteisest erinevad väga tunduvalt ja on mitmeski mõttes iseloomukad, ei saa neist peamiselt näha muud kui seda, et eriti fennoskandilis[is] riiges on rohkesti anoikumeenseid alasid, mille kaasaarvestamine rahvastikutiheduse resp. põllumaa protsendi keskmised tugevasti alla viib. Võtame me aga arvesse Baltoskandia riige olulised eluruumilised osad, mis üldjoonis mahuvad 55-nda ja 65-nda põhjalaiuskraadi vahemikku, siis ei ole vahed kaugeltki nii suured. Siis kerkib pigemini meil Baltoskandia raames silmade ette ta üldpindalast tublisti vähemalatuslikum — taamal rannikuid mööda ja piki jõgesid haruliselt liigestunud, Läänemere keskmises ning lõunaosas ja väinade piirkonnas aga pidevamalaadilisem — ala, mis on rahvastiku tõeline ning peamine eluruum (võrdle 51, p. 62), sellal kui kaugemal põhjapool väga

laialdased alad on veel anoikumeensed või jälle rahvastiku pürgimist osutav suboikumeen. Kokkuvõttes võiks öelda (võrdle 5. joonis), et olenedes pinnase-eeldusist resp. ilmastutegurist rahvastikutihedus ja asustatud alade pidevus üldjoonis kahaneb põhja suunas, ja — mis tähtis — tihedamalt rahvastatud ning pidevamalt asustatud resp. põllumaa-rikkamad alad jäävad uuristuspiirkonnas allapoole, kuhjumispiirkonnas aga peamiselt pealpoole kõrgeimat mariinset piiri.⁶

Nii koonduvad Baltoskandia eluruumi peamised osad: **Taanis** — Jüütimaale, eriti selle idapoolmikku, ja taani saarestikku (Fünen, Seeland, Langeland, Laaland, Falster, Möen, Bornholm); **Norras** — Lõuna-Norrassa, eestkätt Osolaha tagamaile (Östfold, Vestfold, Akershus); **Rootsis** — Lõuna-Rootsi (Halland, Skane, Smaland) ja Kesk-Rootsi (Bohuslänist Stockholmini ning Östergötlandini); **Soomes** — Lääne-, Edela- ning Lõuna-Soome (Pohjonmaa, Skääride-Soome, Varsinais-Suomi-Satakunta, Edela-Häme, Uusimaa rannikumaad, Lääne-, Laadoga- ning Maakaela-Karjala); **Eestis** — eriti Pandivere, Sakala ja Ugala—Haanjamaa (Järva-, Viljandi-, Tartu-, Valga-, Võru- ja Petserimaa); **Lätis** — Kurzeme, Zemgale ja eriti Latgale; **Leedus** — peaaegu kõikjal, eriti aga Mariampole, Vilkaiviškis, Pagegiai ja Silute.⁷

Loendatud aladest tähistatud piirkond moodustab Baltoskandias ühtlasi agraargeograafiliselt üldjoonis kokkukuuluva ja laiast laastust ka kliimatiliselt omaette

⁶Trükivariandis on sõrendatud ainult sõnad "allapoole" ja "pealpoole". *Toim.*

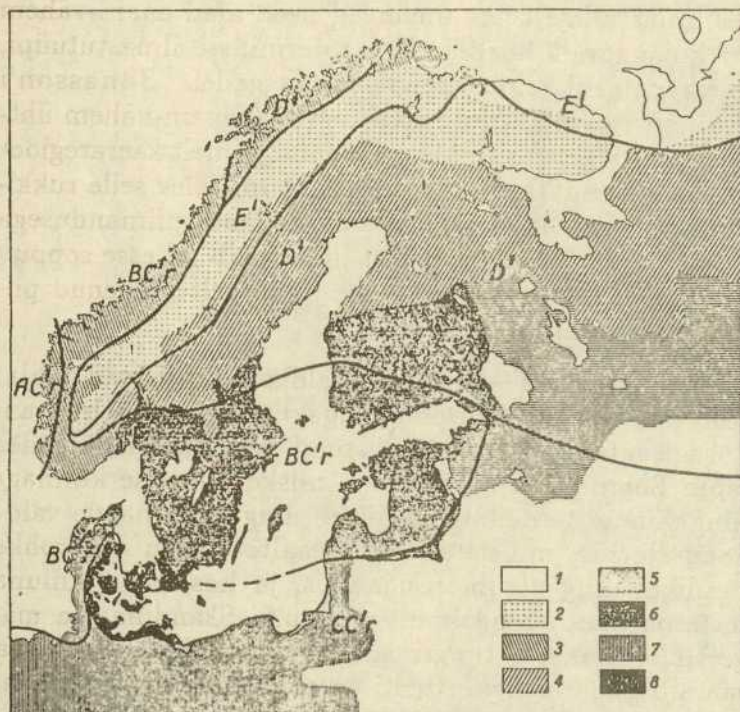
⁷Trükivariandis on see lõik antud üldistatumalt. *Toim.*

piirkonna (vt. 6. joonis). **Thornthwaite**'i (41) äsja-ses ilmastuliigestuses mahuvad need alad enam-vähem kokkulangevalt niiskesse mikrotermilisse ilmastutüüpi, kus sademeid esineb kõigil aastaegadel. **Jonasson**'i (21) esitusel kuuluvad nad samal ajal enam-vähem üht-lasse agraargeograafilisse valdkonda, nimelt kaeraregioo-ni skandinaavia—balti alaregiooni ühes selle rukki-viljuse ja arenenud karjandusel tugineva piimandusega (ibid. pp. 30–32, 47). Erilist ilmet evib sellesse soppuv Taani kahetahulise odraviljuse ja kõrgelt arenenud pii-manduse valdkond.

Skandinaavia—balti kaeravaldkonnast jäävad põhja: **idapool** — mandrilisema taigakliimaga ning metsan-dusega subpolaarne odravaldkond, mis Rootsist algades läbib Soome, **lääne pool** — niiske merelise kliimaga ning vähese teraviljusega niidu- ning karjamaade vald-kond Norras, millele seltsib areaaltoodangu alal rohke ranniku- ning ulgumerekalandus, ja **keskel** — kiiluna mõlema mainitu poolme vahele piki Skandinaavia mä-gestikku lõunasse tungiv tundravaldkond. Lõunas aga raamib skandinaavia—balti agraargeograafilist regiooni subhumiidse Mitroopa piimanduse, rukki ja kartuli vald-kond.

Toodud liigestus põhineb peamiselt viljuste kasvupindade suhte-lisel võrdlusel. Olenedes ilmastu modulatsioonidest, rohkem pinnaste erinevaist eeldustest, peaasjalikult aga põllumajandusliku kultuuri in-tensiteediastmest, on toogid Baltoskandia ulatusel märgiliselt erinevad. Seda tunnistab keskmiste tookide võrdlus kasvupinna ühikute kohta (vt. 3. tabel).⁸

⁸Trükiväljaandes see lõik ühes tabeliga puudub. *Toim.*

6. joonis.

Baltoskandia agraargeograafiline ja ilmastuline liigestus.

I. Agraargeograafiline liigestus (O. Jonasson'i järgi): 1. Tundra-valdkond (külmad metsatud külmakõrved). — 2. Põlaarne ja alpiinne metsavaldkond (ilma põllumajanduseta). — 3. Nüüdu- ja karjamaade valdkond (rohketes sademetes ja vähese teraviljusega). — 4. Subpõlaarne odravaldkond. — 5. Vene kaeravaldkond (rukki ja linaga). — 6. Baltoskandia kaeravaldkond (rukki ja piimandusega). — 7. Saksa piimanduse, rukki ja kartuli valdkond. — 8. Taani piimanduse ja kahetahulise odra valdkond.

II. Ilmastuline liigestus (C. W. Thornthwaite'i järgi): E = Tundrakliima. — D = Taigakliima. — ACr = Märg mikrotermaalne kliima sademetega kõigil aastaegadel. — BCr = Niiske mikrotermaalne kliima sademetega kõigil aastaegadel. — CCr = Subhumiidne mikrotermaalne kliima sademetega kõigil aastaegadel.

Eesti kuuluvus Baltoskandiasse

3. tabel: Põlluviljade keskmisi tooke kvintaleis pro ha Baltoskandia riiges 1931. a. (80, p. 92).

	Kaer	Oder	Rukis	Kartul
Taani	24.7	26.6	15.9	138.4
Norra	14.4	14.4	15.6	164.4
Rootsi	15.7	18.5	14.4	113.2
Soome	14.3	12.6	13.4	102.9
Eesti	11.0	11.4	10.3	126.0
Läti	10.6	10.5	6.2	116.7
Leedu	11.2	12.3	8.1	118.5

Kuuludes subarktilis-subtempereeritud metsamaade võotmesse evivad Baltoskandia eluruumis erilist tähen- dust metsamaistud ja ühes sellega ka vastav areaaltoote- haru — metsandus. Fennoskandia osas võrdlemisi ül- diselt vastavalt levinenud, on Baltoskandia lõunapool- mes metsamaistude osatähtsus hoopis tagasihoidlikum ja seda väiksem, mida rohkem maad anastanud põlluma- janduslikud maistud. Vahekorrad selguvad ka riiklikest keskmistest (vt. 4. tabel).

4. tabel: Baltoskandia riige maa-ositus ja metsamaistude osatähtsus ning metsa suhted rahvastiku arvuga (19, p. 43; 80, pp. 12, 83; 202, p. 16).

	Metsamaad (ha:des) 1. elaniku kohta.	Puidumassi keskm.aas- tane juurde- kasv (m ³ : eis) 1. ela- niku kohta	Puidutarbing (m ³ :eis) keskm. aastas 1. elaniku kohta	Metsa üldpindalast %	Põllumaa %
Soome	7.6	12.2	7.0	65.0	6.6
Rootsi	3.9	8.0	4.6	51.7	9.1
Norra	2.7	3.8	2.0	23.8	2.6
Läti	0.9	4.2	2.8	26.4	28.5
Eesti	0.8	3.7	2.8	20.9	23.2
Leedu	0.4	0.9	0.5	15.6	47.1
Taani	0.1	0.3	0.9	7.5	61.1

Erandatud Taani ja Leedu, hakkab Baltoskandia metsarohkus suhteliselt rahvastikuga seda enam silma, kui juurdelisada metsamaa hulk (ha:des) resp. metsade jooksev aastane juurdekasv (m³:eis) elaniku kohta Euroopa teistes riikides: Jugoslaavia 0.6 ha resp. 1.1 m³, Austrias 0.5 ha resp. 1.5 m³, Tšehhoslovakkias 0.3 ha resp. 1 m³, Poo-

las 0.3 ha resp. 0.8 m³, Šveitsis 0.3 ha resp. 0.8 m³, Prantsusmaal 0.25 ha resp. 0.6 m³, Saksamaal 0.2 ha resp. 0.6 m³, Ungaris 0.15 ha resp. 0.2 m³ ja Itaalias 0.15 ha resp. 0.4 m³ (19, p. 43).

Seni loendatud majandus-eeldusi ning harusid võime kokku võtta **areaaltootemajandusena**, mis toidab areaaliti levinenud rahvastikku. Edasi tulevad arvesse veel rohkem-lokaalselt esinevad eeldused, mis sõltuvad kaljualuspõhjast ning selle "kaasavarast" — maaretest — ja panevad aluse lokaalseile rahvastikukuhjumisile ning ühes sellega ka **lokaaltootemajandusele**.

Baltoskandia fennoskandilise osa — balti kilbi — kaljualuspõhi koostub, nagu Laurentialgi, kristalliinseist kivimeist. Kambriumi-ordoviitsiumi-siluuri-kate, mis esineb laialdasemalt veel vaid skandinaavia fjällide kaledoonia kurrukatetes, on — erandatud vähesed jäämad — mujal langenud uuristuse ohvriks ja püsinud, nagu mesotsoikumini settedki lõunapoolseimas Rootsis, vaid tektooniliselt vajumikes. Need jääma-alad koostuvad liivakivimeist, mergelkiltadest ja lubjakivimeist, millistel viimastel — nagu Baltimailgi pidevamalt esinevail — on oma kindel, ent mitte liialdatav majanduslik tähendus.

Otsustavama ja seejuures, paraku, negatiivse tähendusega on teisalt käsiteldava ala geoloogilisest arengust tuletuv tõik: puuduvad fossiilsete küttemaarete suuremad lademed. See, ütleme, söepuudus on arusaadavalt väga suure tähendusega ega ole lubanud Baltoskandias kujuneda rasketöönduseni selle tüübilisel kujul. Kõige rohkem annab see end tunda muidugi Rootsis, kus esinevad rikkalikud ja kõrgväärtuslikud maagimaardlad ja -tööndus. Tõsi, Baltoskandia servavöötmes esineb küll söekivimeid ja õlikilte, kuid neist on Edela-Bornholmi, Hälsingborgi ja Höganäsi söekihid Loode-Skanes õhukesed ning madala mihusega (51, p. 64), Lõuna-Norras, Västergötlandis ja Põhja-Eestis aluspõhja moodustavate ordoviitsiumi setete hulgas Dictyonemakilt aga roh-

kem savikilt (186, p. 98 seq.). Suuremal määral bituumenit sisaldav on vaid Põhja-Eestis neis samus setetes Kukruse lademena esinev õlikivi (121), mida kasutatakse otseselt kütteainesena või millest toodetakse õlisid. Baltoskandia servavöötmes ja eriti Balti riiges on selle lokaalsel maardel põhjeneva tööduse (161, 211) areng igatahes perspektiivirikkam, mis aegamööda võib koha-peal indutseerida ka märgilisema töönduslaigu ühes vastava rahvastikuagglomeratsiooniga.

Jõumajanduse peamisiks eeldusiks Baltoskandias on siiski "valge kivisüsi" — veejõud, mille alused on pannud eelaegade kliima ja mida veemassidega varustab praegusaegne humiidne ilmastu. Vastupidi nõrgalt esitatud küttemaaretele on "valge kivisüsi" võimsalt levinenud just Baltoskandia fennoskandilises osas. Skandinaavia mägestiku järsk langus ja veelahkme lähedus tuletavad Norras jugade suure võimsuse isegi väheldaste veehulkade juures. Joodetud tundrualade lavaliustikest kestavad nad suved läbi ega muutu, vähemalt lõunapool, ahtraks ka pehmeil atlantilistel talvedel. — Rootsisis jälle oleneb veejõudude iseloom mägestiku hoopis aeglase-mast kaldevusest itta, jõgede laialdasist voolualadest ja nende jooksu lükitud arvukaist ning suurist järvenõgudest. Olgugi väiksema langukõrgusega, omavad nad suviti suuri veehulki, millele sügiseti järgneb jõuline järelvool suurist looduslikest järvemahutitest, ja ainult talveti, siis tõmbub juba mandrilisema ilmastuasendi tõttu nende veehulk kokku nii, et suuremate jõutehaste rajamisel tuleb ulatuslike kunstehitiste abil paisutada võimalikult suuri talveveehulki. — Põhjalahe kirderannikumail veel lähidalt samuti, on Soome poolsaarel jällegi omamoodi. Kuigi siin sisemaal laialduvad ulatuslikud järvistud mõjusate veemahutitena, koonduvad peamised jõuhulgad ning -varud, — eriti maa lõunapoolsemas osas, eestkätt järvipaisutava Salpausselkä riivivöäle (64,

pp. 134; 108, p. 12). Fennoskandia veejõudude kõikjal-
dus (51, pp. 62–64; 53, pp. 107–111) läheb aga Balto-
skandia servavöötmes kaduma. Lõuna-Rootsit kaarjalt
läbistav ja sellest Kalmari, Gotlandi ning Ölandi alad
eraldav denudatsiooniserv palistab järsu glindina vaid
Põhja-Eestit⁹ ja ainult seda puhandavil jõgedel esineb
silmapaistvam veejõudude — jugade ning koskederidas-
tik, omalaadiline “fall line”. Muidu on aga Baltoskan-
dia lõunariikide maa-alad — Lõuna-Eesti, Läti, Leedu,
Taani — ka veejõumajanduse eelduste ning rakenduste
poolest kehvad.¹⁰

Sel lühikeselt skitseeritud loodusliku kaadri taustal
ei ole meie ülesanne siinkohal selgitada niipalju toote-
majanduse eriharusid, kuivõrt iseloomustada selle üld-
nähtuste osatähtsuse ja sarnaduse ning erinevuse olene-
vust geograafilisist peaeeldusist. Üldmajanduse arengu-
aluseks on kõikjal ikkagi peamiselt areaaltootemajandus
selle erivormide — põllunduse ühes karjamajapidamise-
ga, metsanduse ja kalanduse näol. Kui kalandus olene-
des asendist paiguneb peamiselt läänerindele, siis põllu-
majandus, olenedes kliimast ja pinnastest resp. arengu-
astmest, osutab oma ruumilise levingu resp. intensiteedi
märgatavat kahanemist põhja resp. ida suunas.

Põllumajanduse elutingimused on ühtlasi otsusta-
vad asustusetihenemisel Baltoskandia kesk- ning lõu-
naosas. Põllumajandusliku kultuuri pürgimine põh-
ja tähendab samal ajal metsa taandumist, kuni lõp-
peks kujuneb teatav tasakaal kultuurmaistu ja laas- või
röövmet samaistu vahel. Nii persisterivad võimsad met-
salad põhjapool, kus kivimoreenide prevaleerimine ja ve-
getatsiooniperioodi kasvav lühenemine asetab põlluma-
janduslikule asustamisele aina suuremaid tõkkeid.

⁹Trükivariandis on “Põhja-Eesti” sõrendatud. *Toim.*

¹⁰Trükivariandis on see lõik tublisti lühendatud. *Toim.*

Need metsasäilitid moodustavad tähtsaid aluseid eriti Rootsis ja Soomes toorainese loovutajana puidutöötlemisele ja paberitöendusele j.m., mille areng omale veejõudude rikkuses, nagu nägime, tähtsa seljatõe leiab. Ubikvitaarselt levinenud veejõustik on, vaatamatagi söevajakule, geoloogilisest eeldusist sõltuva maavarastikuga maagimaarete näol võimaldanud Rootsis kujuneda silmapaistval maagimajandusel, mis ürglikult tootes poolfabrikaate, on ümberkohenenud kallite peenfabrikaatide produktsioonile ja ühes kõige muuga lasknud Rootsil töendusliku rahvastiku osatähtsuse poolest esikohale tulla Baltoskandia riikide seas (vt. 5. tabel).¹¹

5. tabel: Baltoskandia riige rahvastiku protsendiline ositus tootmisaluti (80, p. 11; 105):

	Põllumajandus, sekka metsandus, kalandus:	Töendus, sekka mäendus:	Kaubandus ja liiklemis- asjandus	Muud:
Taani	32	29	17	22
Norra	36	28	19	17
Rootsi	38	32	13	17
Soome	65	15	7	13
Eesti	59	16	8	17
Läti	61	13	10	16
Leedu	77	6	4	13

Ka teised Baltoskandia läänepoolmiku riigid — Taani ja Norra — on töenduslikult osatähtsuselt sellele järelsamummas. Kohapealsete jõuallikate, metsavarude ning maarete vähesuse tõttu on aga Taani töenduse alus põhjaks selle vanemas "lademes" toodetevahetus kodumaise põllumajandusega, ja uuemas — väljaveole põhjendev põllumajanduslike saaduste õilistamistöendus. Baltoskandia idapoolmike riigid on sellevastu oma töenduslikult osatähtsuselt kõik poolevõrra ja Leedu isegi kaugelt rohkem taga. Esikohale nende seas tõusevad

¹¹ Viimast kaht löiku trükivariandis ei ole. 5. tabelile järgnev löik on aga tublisti lühendatud. *Toim.*

Soome ja Eesti, kus esimeses on, vaatamata maarete vähesusele, arenenud mitmekülgne puidu-, metalli- ja tekstiilitöendus, ja teises — samad töendusharud aga vastupidises järjestuses, millele seltsib veel, nagu nägime varemalt, arenev maardetöendus. Nende kõrval kehitavad end balti riiges põllumajandusele baseeruv eksporttöendus ja mitmed teised harud, mis ei põhjene niipalju looduslikel ega asendieeldusil, kui-võrt "triiphoonetöendusena" majanduspoliitika kunstlikul alusel.

Asendiväärtus ja töenduseareng peegeldub kõrvuti kaubanduses ning liiklemisasjanduses sideneva rahvastiku osatähtsusega (vt. [6.] tabel). Ka sellepoolest ja-guneb Baltoskandia kahte poolmikku, kusjuures atlantiliselt eksponeeritud läänepoolmikus liiklemisasjanduse, eriti kaubalaevanduse osatähtsus on märgatavalt suurem ja väheneb ida suunas ning selle järgi kuidas rannikujoon lüheneb (vt. 6. tabel).

6. tabel: Kaubalaevanduse osatähtsus Baltoskandia riige rahvamajanduses (80, pp. 41–45; 105, pp. 915–916).

	Kaubalaevade		
	üldtonnaaz 1000-deis br.-reg.-ton. 1932. a.	ühe reg.-tonni kohta tuleb elanikke	aastasest sissesõidust langeb ühe elaniku kohta reg.-tonne
Norra	4200	0.6	10
Taani	1200	3.0	2
Rootsi	1700	3.6	1.5
Soome	330	10.6	1
Eesti	110	10.2	1
Läti	190	10.1	0.6
Leedu (1925)	"	53.0	"

Kaubandus ja liiklemine seoses asendieeldustega, lokaaltootemajandus ühenduses jõuallikate ja maarete asukohtadega on — sellejärgi kuidas areaaltootemajandus arenedes, ratsionaliseerudes ning mehhaniseerudes annab rahvastikulisi ülejääke, on tuletanud Baltoskan-

dias erinevad rahvastikukontsentratsioonid linnade ja tööndusasulate näol. Üldjoonis kõrvutuvad riigikeskmi- sed maalise ja linliku rahvastiku proportsioonid rööbiti areaaltootemajanduses sideneva rahvastiku osatähtsuse- ga järgmiselt (vt. 7. tabel):

7. tabel: Linliku ja maalise rahvastiku proportsioonid Baltoskandia riiges kõrvuti areaaltootemajanduses sideneva rahvastikuga 1931/1932. a.

	Linliku rahvastiku protsent	Maalise rahvastiku protsent	Areaaltoote- majanduses sidenevate prots.
Taani	55	45	32
Norra	28	72	36
Rootsi	30	70	38
Soome	17	83	65
Eesti	30	70	59
Läti	32	68	61
Leedu	16	84	77

Ka siin saab suurem atlantiline ekspositsioon ja ti- hedam seos merega kaasamõjuvaks, ehkki mitte otsust- andvalt. Iseloomulik on lisaks seegi, et — erandatud “pudelisuuline” Leedu — kõigi teiste Baltoskandia riige suurimad linlikud agglomeratsioonid on ühtlasi tähtsad sadama- ning pealinnad. Seetõttu on nende tsentrali- seeriv jõud teiste linnade seas märgiliselt tugevam, kui me seda mujal Euroopas näeme. Nii keskib vastavate maade linlikust üldrahvastikust 1930–1933. a. andmeil Kopenhaagen (ühes Frederiksbergiga) tublisti 56%, Riia ligi 54%, Suur-Tallinna (täh. Tallinna ühes Nõmmega) peaaegu 44%, Helsinki ümmarguselt 39%, Oslo üle 31%, Stockholm ligi 30% ja jällegi on see Leedu sisemaine pea- linn Kaunas, mis oma 19%-ga hoopis kaugemale maha jääb.

Edasi, mis puutub linliku rahvastiku protsenti kogu- rahvastikust, siis on seda suvatsetud vaadelda vastava ala tsivilisatsiooniarengu mõõdupuuna ja — teatavate

piiramistega — ka kultuurikõrguse osutajana. Olbricht on, nagu me teisel (22) äranäidanud, ilmselt Meuriot' eeskujul hakanud kultuuritaseme hindamisel rõhutama nn. suurlinnastuse indeksi. Suurlinnastuse indeksiks loeb ta suurlinnade rahvastiku protsenti rahvastiku üldarvust. Pidades tänapäeval ebakohaselt (vt. 151, p. 11) suurlinnadeks juba asulaid, kus rohkem kui 100 000 elanikku, liigitab ta 25% suurlinnastusega maad **kõrgkultuuri** (Hochkultur) maadeks, 15%–25%-lise faktoriga maad **täiskultuuri** (Vollkultur) maadeks, ja 10%–15%, 5%–10% ning 5%-lise indeksiga maad neile kultuuriliselt vastavaastmeliselt järgnevaiks. Tõeliselt ei ole selline liigitus küllaldaselt täppis ega tabav. Sellekohaselt oleks küll Taani ja Rootsi ja Läti täiskultuuri maad, Eesti subordineeruks juba järgmisse (10%–15%),] Soome jälle järgmisse (5%–10%) ja Leedu alaimasse (5%) liiki, kusjuures Soome satuks isegi ühele tasemele Mehhiko ja Pärsiaga (!).

Kindlasti palju õigem on suurlinnastuse indeksi asemel tarvitada linnastuse üldindeksit, mille oleme eespool esitanud kõigi Baltoskandia riige kohta. Ent ka see ei tähenda ilma hoolsate korrektsioonideta midagi absoluutselt määritlevat kultuurikõrguse mõttes, vaid pälvib pigemini tähelepanu teatava karakteristika, nõrdes peale kõige muu halduslike-alade asemel käsitlemist vähemate ning homogeenemate alade kaupa. Siis alles seatakse asjad vastuvõetavasse valgusse ja linnastuse resp. suurlinnastuse indeks kui areaaltoote-maade ajalise ning ruumilise siirdumise eksponent tööndusmaadeks omab hoopis väärtuslikumat tähendust ka tsivilisatsiooniastme hindamisel.

Seega ei saa kultuuri- ega tsivilisatsiooniastet kindlasti ainuüksi rahvastiku tiheduse ega asustuslaadi järgi. Kaudsete määrastuste asemel tuleb ilmtingimata eelistada otseseid. Kuna kultuuriastmete iseloomustus

ja nende ruumilise levingu piiritelu nõuab kogu vaimu- ilma ja meelistu inventuuri ning eritelu, siis väljub see meie püstitatud ülesande piirest. Tahame aga hankida tsivilisatsioonikraadist enam-vähem õige pildi, siis pea- me võrdlema sellele vastavat otsekohest ainek. Sellises võrdluses evivad esmajärgulist tähendust üldised elatis- olud ja nende eristumine, mida võime nimetada elatis- standardiks (12, 22).

Nagu me teises ühenduses lähemalt eritlenud (22, p. 27 seq.), moodustab Baltoskandia läänepoolmik, millele osalise siirdlana seltsib ka Soome, omaette elatistüü- bi. Balti riigid ja osaliselt ka Soome esindavad Balto- skandia idapoolmikus eelmisele subordineeritud elatis- tüübi levilat, millel kaldevus siirduda Ida-Euroopa olu- desse, ent tendents läheneda Baltoskandia läänepool- mikule. Teistest keerukamalt end väljendada lubavaist tunnustest möödudes, esindub see võrdlemisi ilmekalt rahvamajanduslikus sissetulekus, sisemaises minemis ja väliskaubanduse kulgus per capita (vt. 8. tabel):

8. tabel: Rahvamajanduslik sissetulek, sisemaine minem ja väliskaubanduse kulg Baltoskandia riiges per cap. (22, p. 20/21; 80, p. 13).¹²

	Rahvamajandus- lik sissetulek per cap. E. kroonides 1927/28. a.	Sisemaine minem per cap. RM-des 1927/28. a.	Väliskauban- duse kulg per cap. Kuldkroonides 1925
Taani	1030	566	866
Norra	-	818	584
Rootsi	992	777	464
Soome	397	-	-
Eesti	367	-	173
Läti	356	-	-
Leedu	274	-	-

¹²Trükivariandis on esitatud vaid tabeli esimene arvutulp. Siin puuduolev Norra rahvamajanduslik sissetulek on 1230. Toim.

Muidugi ei iseloomusta need keskmised küllaldase reljeefisusega vaadeldavate maade elatisolusid. Reljeefisuse tõstmiseks oleks tarviline neile kõrvu seada varade ning sissetulekute ositus ühes sotsiaalmajandusliku kihitusega. Otseste andmete ja uurimuste puudumisel on meil selleks tulnud rööbistada peamiselt korteriolude ositust erinevail maadel (22), mis näitab, et Baltoskandia läänepoolmikus elamishõlp ositub normaalsema frekventskõverana, langudes keskkihi harjalt ühtlasemalt nii kehvastiku kui paremiku poolmeile, sellal kui Baltoskandia idapoolmikus, selle seas eriti Balti riiges, ka Eestis, normaaljaotuse kõver elatisstandardi keskmise alaneva astenduse järjestuses siirdub nn. B-tüüpi frekventskõveraks.

Kõigist toodust paistab, et elatis- ning tsivilisatsioonitaseme astendus Baltoskandias osutab levingut, mis enam-vähem käsikäes käib rahvastiku ositusega majandusharuti ning tööharurühmiti: Kagu-Balti agraarmaad on elatisastenduselt viimases järjes, sellal kui märgatavalt tugevama töönduse-kaubanduse ning liiklemisajandusega läänepoolmik elatishõlbult sammub esireas. Rahvastiku sidenevus ning ositus majandusaluti olenes, nagu nägime, omakorda loodusliku kaadri poolt pakutavaist võimalusist.

Viimastega ühenduses tuleks mainida ka järeldusi, mis Baltoskandia maadekompleksi kohta tulenevad **Huntington**'i (18) uurimusest, kus püütakse tsivilisatsiooni arengut rööbistada nn. töökliimaga ja kliimaatilise rahva-energiaga (climatic energy). Andes oma vaatluste kohaselt kõrgeima töökliimaatilise väärtuse ilmastule, mida märgib $+10^{\circ}\text{C}$ keskmine aastatemperatuur ühes suure voodse amplituudiga ning läbivate õhurõhumiinimumite suurima võimaliku arvuga, tuletab ta maakera liigestuse töökliimaatiliselt rohkem ja vä-

hem soodsamaisse valdkondadesse, mille indeksid mahuvad 1000–1200 vahemikku. **Huntington**'i kliimaatilise energia kaardi järgi kuulub Baltoskandia eluruumi oluline osa (s.o. Taani, Lõuna-Skandinaavia, Lõuna-Soome, Eesti ja osalt ka muu Baltikum) tähelepandavalt kõrgesse tööilmastu piirkonda (ind. 1150–1175), mis ühtlasi on linnastumiselt kõige rohkem edutanud osa Baltoskandiast ja mida varemalt toodud **Thorntwhait**e'i liigestuses iseloomustas BC'r-ilmastu. Kui arvestada aga ainult tsükloonaalset tegevust inimenergiat ja töenduslikku aktiivsust soodustava tegurina, siis kerkib peagu terve Baltoskandia ulatus — peegelpildina P.-Ameerika Suure-Järvistu maadele — esile oma tsükloonaalsete tormide arvu poolest aastas.

Kahtlemata peitub otsustavamaid tegureid majanduse subjektis, inimeses endas. Alles tema läbi maade looduses asuvad majanduslikud võimalused omavad realiteedi (53, p. 19). Kuivõrt inimtöö tähtsus on oleb aga looduslikest, nende seas eeskätt kliimaatilistist oludest, ja raassilisist eeldusist, selle täpsam kaalutlemine on, paraku, veel seni puuduvate võrdlevate spetsiaaluurimuste ülesanne. Baltoskandia rahvastiku vaimset nagu füüsilistki jõudlusvõimet peab igatahes väga kõrgelt hindama. Viimane peegeldub peale otsese töö majanduslikel aladel ka Baltoskandia rahvaste erikordselt kõrges sooritusvõimes sportlikel aladel, mis eriti siis iseloomukalt silma paistab kui arvestada nende kogujõudlust suhteliselt väikeste rahvaarvudega (vt. 9. tabel).

9. tabel. Euroopa rahvaste jõudlusi kergejõustikus 1933. a.
 ("Idrottsbladet" nr. 33/1933).¹³

	Kergejõustikus saavutatud punktide	
	üldarv	arv 1 milj. elaniku kohta.
Soome	260.12	74
Rootsi	142.80	24
Eesti	25.65	23
Norra	27.30	10
Ungari	57.48	7
Saksamaa	245.78	4
Taani	12.00	3.5
Kreeka	18.67	3
Inglismaa	54.67	1.3
Itaalia	51.00	1.3
Prantsusmaa	47.46	1.2
Poola	19.50	0.7

Sten de Geer (56) on küll püüdnud väärtustada ka põhja raassi tunnuste levilat Baltoskandia limiteerimisel, kusjuures ta teeb vahet selle tuum-osas valdava põhja raassi ehk põhjarahvastesegu ja servaosade ning otsese mandriseosega poolsaarte põhja rahvastiku vahel, kelle sekka ta ei loe laplasi, küll aga soomlasi ja eestlasi. Senikaua kuni puudub veel rahvastiku raassilise koostise täiuslikum ülevaade ja inimjõudluste olemvuse kindlam selgitamine raassilisist eeldustest, jätame nende tegurite evalueerimise rahulikult tulevikku. Olgu kuidas on, Baltoskandia jaguneb tõuliselt (vt. 68, 71, 82, 118–120) kahte tuumalasse, millest üks — põhjaraass kesendub Baltoskandia läänepoolmikku, eriti Rootsi, sellal kui teise — idabalti tõu tuumala asub Baltoskandia idapoolmikus, Soomes ja eriti Eestis, kus eestlaste tõulise põhielemendi moodustab idabaltitõug ja teiseks suuremal määral esinevaks on põhja tõug (119, p. 8).

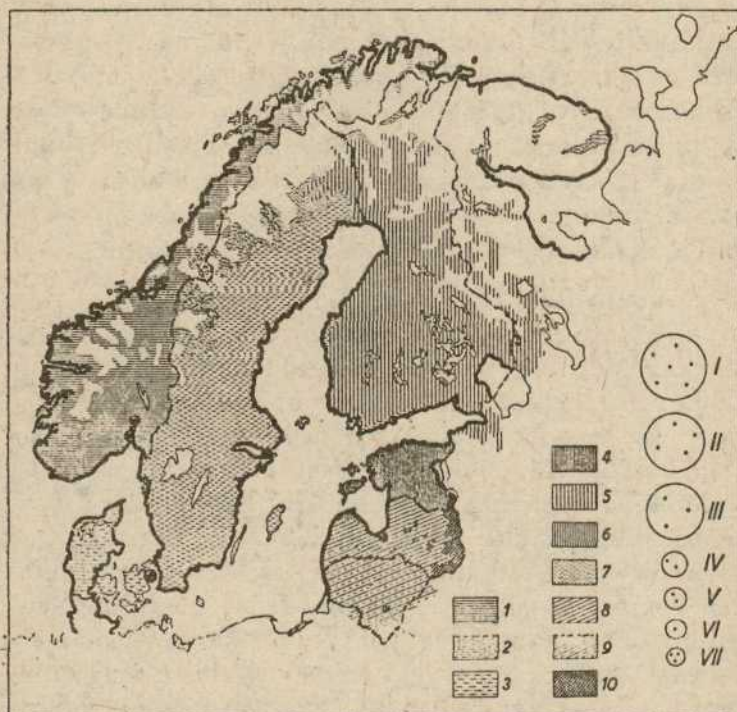
Eeltoodud tõulise kahepoolsusega rööbiti laialdub Baltoskandias ka kaks keelkonda — skandinaavia ja läänemere-soome keelte levilad, millele idapoolmiku

¹³Trükivariandis tabel puudub. Toim.

lõunaosas lisandub läti—leedu keele piirkond (vt. 7. joonis). Looduslikud eeldused on nende ruumilisele levingle ning eristumisele silmapaistvalt mõjunud. Läänemeri oma hargnevate lahtedega on siin olnud peamiseks lahutavaks teguriks, mille kõrval tähendust evib ka Skandinaavia mägestiku lahkmejoon. Kõige pealt lahutab Läänemeri oma pikisuunas Baltoskandia kaheks rahvuslikult ning keeleliselt erinevaks poolmeks: läänes skandinaavia ja idas läänemere-soome keeli kõnelevad rahvad ühes omaette läti ning leedu rahvaga. Teisene liigestus tuleneb läänepoolmikus Taani ja Rootsit ning Norrat lahutavaist väinadest, kuna idapoolmikus Eesti ja Soome vahel selle osa endale võtab Soome laht. Lõppeks on Skandinaavia poolsaarel Norra ja Rootsi poliitiliseks ja rahvuslik-keeleliseks piiriteguriks enam-vähem markantselt Skandinaavia mägestik, sellal kui idapoolmikus Eesti ja Läti vahel veel teatavat osa etendab Liivilaht, muidu aga — nagu Läti ja Leedu vahelgi — rahvuslik ega poliitiline piir ei sõltu enam looduslikest tegureist.

Seega on "lahutav" meri — Läänemeri oma sissesopivate lahtede ja väinadega — esinenud tähtsa tegurina Baltoskandia rahvuslikus ja poliitilises liigestuses. Sest Eesti ja Soome suhtuvad ta läänepoolmikus oma geopoliitiliselt asendilt üksteisele peagu täpselt samuti nagu Taani ja Norra läänepoolmikus. Rootsis sellevastu on ta keskuses asuv maakaelttega läbitud järvede rida olnud riikliku kontsentratsiooni südame-alaks. Nii ei ole veteväljad alati lahutavaks, vaid sellekõrval ka ühendavaks teguriks. Viimane asjaolu paistab ka tõsiasjust, et Baltoskandia läänepoolmiku ekspansioon on jätnud skandinaavia rahvastiku — rootslaste — kilde just teisele poole Läänemerd, Eesti ja Soome rannikuile.

Maad, mis asuvad Läänemere ümber, võlgnevad sellele ühisele asendile elavad vastastikused suhted, mis

7. joonis.

Baltoskandia poliitilisetnograafiline liigestus.

A. Lingvistilis-geograafiline liigestus:

1. Norralased. — 2. Rootslased. — 3. Taanlased. — 4. Eestlased. — 5. Soomlased (ka karjalased ja vepslased). — 6. Liivlased. — 7. Laplased. — 8. Lätlased. — 9. Leedulased. — 10. Venelased. — Mõned väiksed erandid väljaarvatud (Ida-Karjala, soomlased Rootsis ja vice versa) hakkavad selgesti silma Baltoskandia rahvuslikud poliitilised piirid.

B. Baltoskandia riikide võrdlev territoriaalne (valged sõõrid) ja rahvastikuline (iga punkt sõõris märgib 1 miljonit elanikku) suurus:

I. Rootsi. — II. Soome. — III. Norra. — IV. Läti. — V. Leedu. — VI. Eesti. — VII. Taani.

(Üldjoonis "Suomen Kartasto" järgi).

ajuti on tekitanud või vähemalt võimaldanud ühtekuuluvust ja ühissaatust. 30-ne aastase sõja ajad võimastasid isegi mõtet nende riiklikust ühteliitmisest, mille teostamisele Rootsi — kui Baltoskandia südamaa — üksvahe kõige lähemale jõudis. Ent ka praegusel ajal on Baltoskandia riigel palju ühist muu Euroopa raamides. Nad on Põhja-Euroopa poolsaar-riigid par excellence, olgu üks osa — läänepoolmikus — vanast saadik püsinud poliitiliste kujunditena, või teine osa — idapoolmikus — võrdlemisi alles äsja omale iseseisvuse taasvõitnud.

Füsiograafilisse Baltoskandiasse kuuluv Läänemere saksa lõunarannik on end lasknud vaid möödaminevalt lahti kiskuda Kesk-Euroopast, ent püsivalt pidanud jääma kontinentaalsele Kesk-Euroopale merelepääsu perveks. See asjaolu selgitab, miks ta poliitilisest Baltoskandiast on välja jäänud. Vastupidi surus end idaeuroopaline Venemaa üksvahe küll laia rindega Läänemere idarannikule, ent on jällegi tõmbuma[s] oma mandrilistesse avarustesse tagasi, säilitades vaid ahtakese Leningradi akna. Nagu me teisal oleme üksikajalisemalt selgitanud (152), ei kuulu ka Eesti maa-ala ei füsiograafiliste ega etnograafiliste eelduste ning kujunemise poolest Vene eluruumi, vaid vana etnograafiline ning ajalooline piir kulgeb idapool Eesti poolsaart vaguva Peipsi ning Lubani järve nõgu mööda sama hästi geopoliitilises mõttes eraldatuna nagu Soomegi ühes Karjalaga suurte järvede ja nõgude loodusliku piiri abil (võrdle 64, p. 14)[.]

Kokkuvõttes näeme Baltoskandia geograafilisel taustal ka palju ühiseid jooni poliitilissotsiograafiliselt. Põhjapoolsele kolmele suure territooriumiga Fennoskandia poolsaarriigile sirutavad end lõunast vastu väikse territooriumiga ent samuti kolm poolsaarjat Baltoskandia servavootme riiki — Taani, Eesti, Läti —, viimane vaid osaldi, sellal kui ka muudelt tunnustelt erine-

vam Leedu läheneb Mandri-Euroopa loomule. Ühes on neil siiski ka riiklikult palju ühist, nad kujutavad kõik rahvaarvult väikseid (1–6 milj. el.) riike, mis on konstitueerunud võrdlemisi kokkulangevalt rahvuslike ning keelepiiridega. [---]

KIRJANDUSE JA ALLIKATE LOETELU¹⁴

- A. Üldised ja metoodilised teosed.
- B. Baltoskandia.
- C. Eesti.

A.

Üldised ja metoodilised teosed.

- 12) Fischer, A.: Zur Frage der Tragfähigkeit des Lebensraumes. — *Zeitschr. f. Geopolitik* 1925, H. 10., pp. 762–779; H. 11., pp. 842–858.
- 13) Fleure, H. J.: Régions humaines. — *Ann. de Géogr.* XXVI, 1917, pp. 161–174.
- 18) Huntington, E.: Civilization and Climate. New Haven 1915.
- 19) Ilvessalo, L.: Maailman metsät ja niiden merkitys luonnon- ja maailmantaloudessa. *Maa ja Metsä* IV. Porvoo 1928.
- 21) Jonasson, O.: The Agricultural Regions of Europe. — *Economic Geography* 1925, vol. I, no. 3–4.
- 22) Kant, Edg.: Linnaliste elatistandardite astendus. (Gradation des subsistance-types urbains). Publ. Sem. Univ. Tartuensis Oec.-Geogr. nr. 1. Tartu 1931.
- 41) Thornthwaite, C. W.: The Climates of the Earth. — *Geogr. Review* XXIII, 1933, No. 3., pp. 433–440.

B.

Baltoskandia

- 48) Andersson, G.: Studier över den svenska lantushållningens geografiska och naturhistoriska förutställningar. — *Ymer* 1927, H. 4., pp. 337–354.
- 49) Anrick, C. I.: Karta över Sveriges åkerareal. — *Sveriges Geolog. Undersökn. Ser. Ba*, no. 10. Stockholm 1921.
- 50) Braun, G.: Das Ostseegebiet. — *Aus Natur u. Geisteswelt* no. 367. Leipzig 1912.

¹⁴Süinkohal on loetelus antud vaid avaldatud peatükis viidatud allikad. Kokku sisaldas Kanti loetelu 235 nimetust. Kanti allatõmmatud sõnad (autori nimi) on süin sõrendatud, Kanti sõrendus aga kursiiviga asendatud. *Toim.*

Eesti kuuluvus Baltoskandiasse

- 51) Braun, G.: Die nordischen Staaten. Eine soziologische Länderkunde. Einführung und Grundlagen. Breslau 1924.
- 52) Camena d'Almeida, P.: États de la Baltique Russie. — *Géographie Universelle* V. Paris 1932.
- 53) Credner, W.: Landschaft und Wirtschaft in Schweden. Ein Ausschnitt aus der Wirtschaftsgeographie des Ostseegebietes. — *Schrift. d. Balt. Komm. zu Kiel*. Breslau 1926.
- 55) De Geer, Sten: Befolkningens fördelning i Sverige. Stockholm 1919.
- 56) De Geer, Sten: Das geologische Fenniskandia und das geographische Baltoskandia. — *Geogr. Annaler* 1928, H. 1.
- 60) Friederichsen, M.: Finnland, Estland und Lettland, Litauen. — *Jederm. Bücherei*. Breslau 1924.
- 61) Granö, J. G.: Suomalainen maisema. (Die finnische Landschaft). — *Publ. Inst. Geogr. Univ. Aboensis* No. 2. Helsinki 1927.
- 62) Granö, J. G.: Maantieteellinen Lounais-Suomi. — *Eripainos Turun Ylioppilas Iistä*. Vammalassa 1929.
- 63) Granö, J. G.: Maantieteelliset alueet. — *Eripainos Suomen Kartastosta* (pp. 111-122). Helsinki 1929.
- 64) Granö, J. G.: Die geographischen Gebiete Finnlands. Eine vergleichende Übersicht nebst methodologischen Erläuterungen. — *Anbl. Inst. Geogr. Univ. Aboensis* No. 6. Helsinki 1931.
- 65) Haltenberger, M.: Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord- oder zu Mitteleuropa? — *Publ. Institut. Univ. Dorp. Geogr.* No. 1. Tartu 1925.
- 67) Hausen, H.: Über die Entwicklung der Oberflächenformen in den russischen Ostseeländern und angrenzenden Gouvernements in der Quartärzeit. — *Fennia* XXXIV. 3. Helsingfors 1913.
- 68) Hildén, K.: The Racial Composition of the Finnish Nation. Helsinki 1932.
- 69) Hossola, A.: Kulturgeographie des Oses Jousan-Hartolanharju. *Publ. Inst. Geogr. Univ. Aboensis* no. 8. Helsinki 1931.
- 70) Högbom, A. G.: Fennoskandia (Norwegen, Schweden, Finnland). — *Handb. d. region. Geologie*, Bd. IV, Abt. 3. Heidelberg 1913
- 71) Jerums, N. u. Vitols, T. M.: Beiträge zur Anthropologie der Letten. — *Acta Univ. Latviensis* XVIII. Riga 1928.
- 75) Kraus, E.: Zemes Garuozas svārstiīšanās Latvijā. Erdkrustenschwankungen in Lettland. — *Latv. Univ. Geol. Instit. Raksti*. Riga 1930.
- 80) Kuusberg, V.: Ülevaade Balti ja Skandinaavia riikide majanduselu arengust enne ja pärast inglise langust. Majandusstatistiline ülevaade Eesti, Läti, Leedu, Taani, Soome, Norra ja Rootsi kohta 1930.-32. a. I poolaasta andmeil. Tallinna 1933.

- 81) Kürbs, F. r.: Die osteuropäischen Staaten, Polen, Litauen, Lettland, Estland, als Staats- und Wirtschaftskörper. Stuttgart 1931.
- 82) Lundborg, H. and Linders, F. I.: The Racial Characters of the Swedish Nation. — The Swedish State Instit. for Race Biology. Uppsala 1926.
- 92) Penck, Albrecht: Die natürliche Grenzen Russlands. Ein Beitrag zur politischen Geographie des europäischen Ostens. *Mereskunde*, H. 133. Berlin 1917.
- 93) Philipp, H.: Beitrag zur Kenntnis des Endmoränenverlaufs im östlichen Baltikum. — *Neues Jahrb. f. Min. Geol. u. Päläont.* 1921, Bd. II. H. 2.
- 94) Ramsay, W.: Über die geologische Entwicklung der Halbinsel Kola. — *Fennia* 16, I, 1900.
- 102) Sauramo, M.: Über die Bändertone in den ostbaltischen Ländern vom geochronologischen Standpunkt. — *Fennia* 45, 1925, 110. 6.
- 103) Schroeder, H.: Russland und die Ostsee. Ein Beitrag zum Randstaatenproblem. Riga 1927.
- 104) Semenov-Tjan-Šanskii, V.: Tipō mestnostei Evropeiskoi Rossii i Kavkaza. Očerki po fizičeskoj geografii v svjazi s antropogeografiei. — *Zapiski Imper. Russkago Geogr. Obščestva po obščestvennoj geografii*. T. LI. Petrograd 1915.
- 105) Sieger, R.: Die baltischen und nordischen Staaten. — Andree—Heiderich—Sieger, Geographie des Welthandels, Bd. I. p. 913–925. Wien 1926.
- 107) Söderlund, A.: Befolkningens fordeling i Norge. Kristiania 1923.
- 108) Suomen Kartaso (Atlas of Finland) 1925. Helsinki 1925–1928.
- 111) Tornius, V.: Die Baltischen Provinzen. — *Aus Natur- u. Geisteswelt* Bd. 542. Leipzig u. Berlin 1918.
- 112) Vahl, M.: The Distribution of the Population of Denmark. — *Union Géogr. Internat. II-ème Rapport de la Comm. de l'Habitat Rural* 1930, pp. 10–13.
- 116) Woods, E. G.: The Baltic Region. A Study in physical and human Geography. London 1932.

C.

Eesti

- 118) Aul, J.: Muhulaste antropoloogias. (Sur l'anthropologie des habitants de Muhu). — *Acta Inst. et. Musei Zoologici Univ. Tartuensis* nr. 10. Tartu 1932.
- 119) Aul, J.: Eestlaste tõulisest kuuluvusest. — *Eesti Hõim* 1933, nr. 1–2.
- 120) Aul, J.: Eestlased. — *Eesti Entsüklopeedia*, II k., veerg 849. Tartu 1933.

Eesti kuuluvus Baltoskandiasse

- 121) Bekker, H.: The Kuckers Stage of the Ordovician Rock of NE Estonia. — *Acta et Comm. Univ. Dorp.*, A II, 1921.
- 134) Granö, J. G.: Eesti maastikulised üksused. (Die landschaftlichen Einheiten Estlands). — Äratrükk ajakirjast *Loodus*. Tartu 1922.
- 151) Kant, Edg.: Tartu. Linn kui ümbrus ja organism. (Tartu. Étude d'un environnement et organisme urbain). Tartu 1927.
- 152) Kant, Edg.: Eesti geopoliitilisest ja geoökonomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — Äratrükk "*Eesti Näda*l" albumist. Tartu 1931.
- 161) Kogerman, P.: The Oil-Shale Industry of Estonia. Tartu 1927.
- 170) Laasi, H.: Põllupinna levimine Eestis. (Die Verbreitung des Ackerlands in Estland). — *Publ. Inst. Univ. Tartuensis Geogr.* No. 20, pp. 92-100. Tartu 1933.
- 182) Mühlen, L. v. z.: Zur Geologie und Hydrologie des Wirzjerw-Sees. *Abh. d. Kgl. Pr. Geol. Landesanstalt*. Neue Folge, H. 83. Berlin 1918.
- 186) Orviku, K.: Maavarad. Geoloogilisi ja majanduslikke andmeid Eestis leiduvate ja Eestisse veetavate maavarade kohta. Tartu 1933.
- 188) Parts, A.: Sakala kõrgustiku loodenõlva vanad rannamoodustised ja nende maastikuline tähendus. (Die alten Strandbildungen am nordwestlichen Abhang des Felliner (Sakala) Höhegebiets und ihre landschaftliche Bedeutung). — *Publ. Inst. Univ. Tartuensis Geogr.* No. 20., pp. 108-120. Tartu 1933.
- 200) Ramsay, W.: Niveauverschiebungen, Eisgestaute Seen und Rezession des Inlandeises in Estland. — *Fennia* 52, 1929.
- 202) Reim, P.: Metsade majanduslik tähtsus Eestis. (Die wirtschaftliche Bedeutung der Wälder in Eesti). — *Tartu Ülikooli metsaosakonna toimetused* nr. 14. Tartu 1929.
- 211) Riigi põlevkivitööstus 1918-1933. Andmeid tööstuse tegevuse ja saavutuste üle tööstuse XV aastapäeva puhul 25. XI. 1933. Tallinnas 1933.
- 217) Tamme Kann, A.: Die Oberflächengestaltung des nordostestländischen Küstentafellandes. Akademische Abhandlung. — *Acta et Comm. Univ. Dorp.* A IX. 7. Tartu 1926.
- 218) Tamme Kann, A.: Outlines of the Distribution of Population in Estonia. — *Publ. Inst. Univ. Tart. Geogr.*, No. 16, Tartu 1929.

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

57.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

7. detsember 1945. a.

[---]

3. 30. novembril k.a. võttis SARKi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp Harjumaal Tõdva vallas kinni kaks Tallinnas asuva laagri nr. 392 sõjavangi:

Skorna, Ervin Franzu p., sünd. 1910. aastal, pärit Dresdeni linnast, sakslane;

Schiffer, Willy Huberti p., sünd. 1920. aastal, pärit Eindhoveni linnast, hollandlane.

28. novembril k.a. põgenesid mõlemad vangid töökohalt, kui bandiidid tulistasid konvoid (operatiivteade nr. 10 30. novembrist 45. a.).

4. detsembril arreteeris SARKi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp Tallinnas Saksa sõjavangide põgenemisele kaasaaitamise pärast talupoja Madis Jaani p. Priitsi, kelle korter oli põgenenud sõjavangide varustuspaigaks.

Arreteerimisel osutas Priits relvastatud vastupanu.

Priitsilt on ära võetud 2 kärbikpüssi, püstol, 3 granaati, 400 gr lõhkeainet, süütenööri ja 250 padrunit.

[---]

4. 30. novembril k.a. võttis SARKi Virumaa osakond kinni illegaali Harald Oskari p. Ojaste, sünd. 1922. aastal, pärit Tallinna linnast, ilma kindla tegevusalata. Läbiotsimisel võeti Ojastelt ära 30 mitmesuguste tõendite blanketti ENSV erinevate organisatsioonide ja asutuste nurgatemplite ja pitsatitega ning tema nime kandev eestikeelne tõend, et ta on Eesti Kommunistlikust Võitlusliidu liige (tõendi tõlge on lisatud), ja 9 puhast blanketti selle liidu pitsatiga. Tõendid on trükitud kirjutusmasinal.

[---]

Algus 1991. aasta 10. numbris.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna ülem major Živaga.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 120. Koopia. Tõlge vene keelest.

58.*

ENSV RIIKLIKU JULGEOLEKU RAHVAKOMISSARIAADI
ARUANNE AGENTUUR-, OPERATIIV- JA UURIMIS-
TEGEVUSE KOHTA 1945. A. NOVEMBRIS

8. detsember 1945. a.

Agentuur- ja operatiivtegevus.

ENSV RJRK organid arreteerisid 1945. aasta novembris 365 inimest. Kogu aja jooksul pärast Eesti NSV vabastamist Saksa rööv-vallutajatest on vabariigis arreteeritud 11 272 inimest, neist Tallinnas 3525 inimest.

Arreteeritute hulgas on:

- a) vastase luure- ja vastuluureorganite agente ja residente 377 inimest;
- b) vastase luure- ja vastuluureorganite ametlikke kaastöölisi 371 inimest;
- c) sõjalis-fašistlike organisatsioonide liikmeid 1356 inimest;
- d) rectureid, kodumaa reetjaid, sakslaste sabarakke 7382 inimest;
- e) bandede liikmeid ja bandiitide käsilasi 1310 inimest;
- f) muud nõukogudevastast elementi 475 inimest.

1945. a. novembris on avastatud:

- a) välisluurete agente 12 inimest;
- b) Saksa okupantide käsilasi 60 inimest.

Avastatuist on arreteeritud:

- a) välisluurete agente 3 inimest;
- b) Saksa okupantide käsilasi 35 inimest.

Avastatuist on võetud agentuurtöötlustele:

- a) välisluurete agente 9 inimest;
- b) Saksa okupantide käsilasi 25 inimest.

ENSV RJRK 2. osakond on agentuur- ja juurdlusandmeid realiseerides arreteerinud Ülo Kristjani p. Tamme, sünd. 1913. a., eestlane, parteitu, Tallinna kehakultuuritehnikumi õpilane, teeninud endise Saksa armee SS-väeosades, kes tunnistas ülekuulamisel, et ta tööpoolest levitas allkirja "Eesti Iseseisvuse Võitlusliit" kandvat nõukogudevastast lendlehte.

Tema oma sõnade järgi sai ta lendlehe Tallinna 1. Ehitustrusti endiselt tööliselt Voldemar Aleksandri p. Pajustelt, sünd. 1926. a., kelle oleme üles otsinud ja kinni pidanud.

Uurimine on suunatud lendlehe autorite selgitamisele.

Aruandeperioodil likvideeris ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvako-missari asetäitja alampolkovnik Mihhailovi juhitud ENSV RJRK ope-ratiivgrupp Tartumaal banditismi likvideerimise operatsiooni käigus 2 relvastatud bandet, mille tulemusena on tapetud 10 ja haavatud 2 bandiiti, kinni võetud 5 bandiiti.

Lisaks on operatiivgrupp arreteerinud 26 inimest kui bandiitlikku ja nõukogudevastast elementi.

Relvi on ära võetud: 21 vintpüssi, 7 automaati, 3 kuulipildujat, 4 püstolit, 14 granaati, 3750 padrunit ja 16 kg lõhkeainet.

Operatiivgrupp likvideeris Meinhard Otsa juhitud 7-liikmelise bande, mis tegutses Tartumaal Ahja vallas ja mille koosseisu kuulu-sid Leonhard Reino, sünd. 1922. a., eestlane, parteitu, endine Saksa armee SS-vägede ajateenija; Torg, sünd. 1900. a., eestlane, parteitu, endine organisatsiooni "Omakaitse" liige.

Bande terroriseeris elanikkonda ja tungis kallale kohalikele akti-vistidele.

Punkris asunud bande likvideerimisel tapeti tekkinud tulevahetuse käigus bandepealik Ots ja veel üks bandiit, viis bandiiti võeti kinni.

Relvi on ära võetud: 2 automaati, 6 vintpüssi, 2 granaati ja 800 padrunit.

Sama operatiivgrupp võttis Sangla vallas kinni bandiidi ja terro-risti Baumani, sünd. 1926. a., pärit Elva vallast, kes 1945. aasta juunis tappis kaks Elva vallas dislotseerunud diviisi punaarmeelest.

Aruandeperioodi jooksul likvideeris 2. osakonna ülema asetäitja major Natalitsi juhitud ENSV RJRK operatiivgrupp Pärnumaal 3 rel-vastatud bandiidirühma, kusjuures võeti kinni 6 ja tapeti 4 bandiiti.

Maakonnas banditismi likvideerimise operatsiooni käigus on ära võetud relvi: 5 automaati, 10 vintpüssi, 9 püstolit, 2300 padrunit, 3 granaati, 15 kg lõhkeainet.

Sama operatiivgrupp on arreteerinud endised bandiidid Aleksei Linnapi, sünd. 1906. a., Lelle vallast Mukri külast, endine Saksa ar-mee ajateenija, ja vennad Martin Juhani p. Väljametsa, sünd. 1917. a., endine Saksa armee ajateenija, ning Hugo Väljametsa, sünd. 1923. a., kes tunnistasid, et 1945. aasta aprillis läksid nad metsa, oodates Eestis toimuvat riigipööret, millest kavatsesid osa võtta ülestõusnute poolel.

Suutmata riigipööret ära oodata, legaliseerusid Linnap jt. k.a. juu-lis eesmärgiga säilitada bandiitlikku ja mässukaadrit, varjates seejuures neil olnud relvi.

Olles legaalses¹⁷ seisundis, jätkasid nad ühenduse pidamist end metsas varjavate bandiitidega.

¹⁷Tekstis ekslikult *illegaalses*.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Martin Väljamets tunnistas: "Me läksime illegaalsesse seisundisse kindla eesmärgiga, lootes riigipöördele Eestis. Varjates end metsas, relv käes, ootasime üldist ülestõusu. Lisaks arvestasime Rootsi ja Inglismaa toetusega. Põhiliselt andis meile kõik hädavajalikud juhtnöörid Arkadi Randoja (arreteeritud k.a. augustis), kes omakorda pidas sidet bandiit Alfred Rüümaniga; temaga kohtusin ma juba pärast seda, kui tulin välja legaalsesse seisundisse. Teda huvitas olukord valdades ja sõjaväeosade dislokatsioon. Ma informeerisin teda kõigest, mida teadsin."

Uurimine jätkub.

ENSV RJRK Harjumaa osakond tegi agentuuri kaudu kindlaks bandiit Priiski juhitava relvastatud bandiidirühma, mis varjas end hoolikalt maskeeritud punkris metsas. RJRK Harjumaa osakonna operatiivgrupp maakonna RJRK töötaja sm. Reinvardi ja SARKi vägede 260. polgu vanemleitnandi Molotškovi juhtimisel lähenes Saksa sõjaväe vormiriietuses ja end varjavate Saksa sõdurite sildi all punkrile ning piiras bande sisse.

Vastuseks ettepanekule alla anda avati automaatidest vastutuli. Tulevahetuse käigus tapeti bandepealik Priisk, endine Eesti armee nooremleitnant, ja bandiit Kaun, kinni võeti kaks bandiiti.

Bande likvideerimisel võeti punkrist ära 2 automaati, 1 vintpüss ja 1 revolver.

Sama maakonnaosakond sai andmeid, et Kehtna vallas Heino Lausmäe talus varjab end tundmatu isik. RJRK maakonnaosakonna läbiviidud operatsiooni tulemusena võeti selles talus kinni end varjav Kristjan Jaani p. Raadik, endine müllitsa piirkonnavolinik. Ajal, mil Eesti oli okupeeritud sakslaste poolt, oli ta poliitilise politsei SD agent ja organisatsiooni "Omakaitse" liige, teenis lõpuks Saksa SS-vägedes ja osales lahinguis Punaarmee vastu.

K.a. septembris oli SARKi maakonnaosakond arreteerinud Raadiku, kuid ta põgenes vahi alt ja varjas end endise "Omakaitse" liikme Lausmäe juures (arreteeritud kui käsilane).

Kinnivõetud Raadik ja Lausmäe on üle antud SARKi vastuluureosakonnale "Smersš".

Sama maakonnaosakond sai andmeid, et Kõue vallas Paunaste [?] ¹⁸ küla lähedal punkris varjab end väikesearvuline bandiidirühm.

Julgeoleku ja sõjaväe ühisoperatsiooni tulemusena hävitati bande relvastatud kokkupõrke tagajärjel täielikult.

Tapetute hulgas oli bandepealik Ludvig Kiviloo, kapten, endine "Omakaitse" roodukomandör, ja kaks bandiiti kohalike talupoegade hulgast. Võeti ära üks automaat ja üks vintpüss.

RJRK sama maakonnaosakond oli saanud andmeid, et Järvakan- di klaasitehase direktor Sau korraldas 7. novembril k.a. kokkusaamise,

¹⁸ Dokumendis Пауклиста.

milles osalesid enamasti naised, kelle mehed RJRK on arreteerinud nõukogudevastase tegevuse pärast.

Sellel kokkusaamisel tõstis Sau joomingu ajal toosti: "Joo me nende inimeste terviseks, kelle on arreteerinud RJRK organid. Praegu on niisugune aeg, kui RJRK organid panevad vanglasse istuma meie väikese eesti rahva."

Pärast Saud esinesid nõukogudevastaste kõnedega teised kogunemisest osavõtjad.

Sama maakonnaosakond oli saanud andmeid, et Ravila vallas Vila ma küla lähedal punkris varjab end bande, mida juhib endine politseinik August Lauk.

Läbiviidud julgeoleku ja sõjaväe ühisoperatsiooni tulemusena RJRK maakonnaosakonna operatiivvoliniku abi sm. Reinvardi juhtimisel likvideeriti bande 30. novembril k.a.

Likvideerimise käigus tapeti bandejuht Lauk ja veel kaks bandiiti, üks on kinni võetud ja ühel õnnestus põgeneda.

Relvi on ära võetud: 1 automaat, 4 vintpüssi.

Otsitakse põgenenud bandiiti.

Aruandeperioodil on RJRK maakonnaosakond ära võtnud 1 kuulipilduja, 5 automaati, 11 vintpüssi, 4 püstolit, 100 padrunit ja 2 kasti dūnamiiiti.

RJRK Järvamaa osakond oli teinud kindlaks, et Koigi valla täitevkomitee aseesimehe tapsid ja sama valla partorg Keemi haavasid 26. oktoobril k.a. bandiidid Koorte ja Mölder, kes varjavad ennast bandiit Mölderli venna talus.

RJRK maakonnaosakonna läbiviidud operatsiooni tulemusena leiti bandiidid üles. Ettepaneku peale alla anda avasid nad tule. Tekkinud tulevahetuses Koorte ja Mölder tapeti.

Ära võeti 1 automaat, 1 vintpüss, 1 revolver, 224 padrunit ja 2 Saksa granaati.

RJRK Virumaa osakond on selgitanud jaoskonnamiilitsa V. Saare tapmise asjaolud 11. novembril k.a.

Asjaga seoses on arreteeritud 7 inimest, nende hulgas:

1. Traks, August Gustavi p., sünd. 1905. a., eestlane, parteitu, Pandivere külavolinik;

2. Hübner, Johannes Toomase p., sünd. 1894. a., eestlane, parteitu, tegeleb põllumajandusega;

3. Saaber, Viktor Jaagupi p., sünd. 1903. a., eestlane, parteitu, endine organisatsiooni "Omakaitse" liige, ja teised.

Juurdluse käigus tehti kindlaks, et 11. novembril k.a. oli Elsa Saaberi talus organiseeritud jooming, millest võtsid osa bandiidid Eduard Hübner ja Kaarel Tamm.

Joomingu ajal tuli talu dokumente kontrollima jaoskonnamiilits Voldemar Saar koos külavoliniku A. Traksiga.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Saar käsutas käed üles ja käskis külavolinik Traksil bandiidid läbi otsida. Kuid Traks varjas seda, et ühel bandiidil on revolver, ja too laskiski Saare maha.

Bandiite otsitakse taga.

RJRK Virumaa osakonna läbiviidud operatsiooni tagajärjel võeti Salla vallas metsas kinni bandipealik Herman Jaani p. Kruutop, sünd. 1913. a., kulak, pärit Virumaalt Salla vallast.

Juurdluse käigus on kindlaks tehtud, et 1944. aasta detsembris organiseeris Kruutop 11-liikmelise bandiidirühma, kellega sooritas rea tapmisi ja kallaletunge.

On võetud tarvitusele abinõud bandiidirühma liikmete leidmiseks.

ENSV RJRK Saaremaa osakond on selgitatud RJRK Saaremaa osakonna vanemoperatiivvoliniku leitnant Rumjantsevi varitsemise ning tapmise asjaolud 10. oktoobril k.a., kui ta oli maakonnas komanderingus.

Selles asjas on arreteeritud tapmise kaasosaline, Leisi valla täitevkomitee esimees Heino Antoni p. Üksti, sünd. 1909. a., eestlane, parteitu, endine kaupmees, aastail 1925–1936 Kaitseliidu liige, sakslaste poolt kaks korda arreteeritud, kes tunnistas üles, et andis 1941. aastal sakslastele välja partei- ja nõukogude töötajaid, kes maha lasti.

Sakslased värbasid Üksti 20. augustil 1944. a. ja ta anti poliitilise politsei assistendi Aleksander Rauga hoolde, kes hiljem organiseeris nõukogudevastase bande, mis käesoleval ajal varjab end Leisi vallas.

Rauga ülesandel informeeris Üksti teda kõigist sündmustest vallas, 18. oktoobril k.a. tehti talle aga ülesandeks välja uurida Rumjantsevi marsruut ja teatada Raugale.

Selle tulemusena Rumjantsev tapeti Rauga bande organiseeritud varitsusest metsas.

Uurimine jätkub. On võetud tarvitusele abinõud Rauga bande leidmiseks ja hävitamiseks.

RJRK Viljandimaa osakond võttis kinni Linda Mari t. Laose, sünd. 1914. a., eestlane, parteitu, Eestimaa K(b)P maakonnakomitee söökla ettekandja, kes tunnistas üles, et ta oli värvatud Saksa luure poolt ja jäetud Eesti NSV territooriumile ülesandega sooritada diversiooni- ja terroriakte ning koguda spionaažandmeid, mis ta pidi üle andma luure residentile Paul Tulbile (arreteeritud). Laos nimetas rea isikute nimesid, kes olid töötanud Saksa luure heaks.

Laose tunnistuste alusel võeti kinni ja kuulati üle:

1. Rebane, Liidia Tõnise p., sünd. 1918. a., eestlane, parteitu, Viljandi kohviku ettekandja;

2. Laos, Johannes Hendriku p., sünd. 1906. a., eestlane, parteitu, Viljandi "Sakala" trükikoja juhataja, ja teised,

kes kinnitasid, et olid värvatud Saksa luure poolt.

Jätkub residentuuri teiste liikmete väljaselgitamine.

Uurimisosakonna tegevus.

ENSV RJRK uurimisosakond arreteeris 1945. aasta novembris juurdlusmaterjalide alusel 10 inimest.

Kokku on novembris lõpetatud juurdlus 325 inimese kohta. Neist on üksikuid uurimisasju 183 inimese kohta, grupilisi 40 uurimisasja 142 inimese kohta.

1. detsembriks 1945. a. jäid RJRK ja selle kohalike organite uurimise alla uurimisasjad 3064 inimese kohta, neist 170 grupilist 697 inimese kohta.

RJRK Pärnumaa osakond võttis agentuurandmete alusel kinni bandiitliku põrandaaluse juhi maakonna põhjaosas Hans Tõnise p. Väljaotsa, sünd. 1892. a., eestlane, parteitu, kõrgharidusega, Saksa okupatsiooni ajal Luuga ja Pihkva julgeolekupolitsei SD vanemassistent ning Pärnu linna ringkonnakohtu esimehe asetäitja poliitiliste asjade alal.

Bandepealik Väljaots koos oma 5-liikmelise relvastatud bandega varjas end soos asuvas punkris.

Kinnivõtmisel osutas Väljaotsa rühm relvastatud vastupanu. Tulvahetuses tapeti kaks Väljaotsa rühma bandiiti. Kahel teisel bandiidil, kes said haavata, õnnestus varjuda.

Väljaotsa rühma kinnivõtmisel on ära võetud šifrid, võltsitud dokumendid ja relvad.

Bande likvideerimisel kinnivõetud Väljaots tunnistas, et olles illegaalses seisundis, organiseeris ta k.a. aprillis endistest Saksa karistusorganite töötajatest ja organisatsiooni "Omakaitse" liikmetest 14-liikmelise bandiidirühma ja seadis sisse sideme Pärnumaa natsionalistliku bandiitlik-mässulise põrandaaluse juhtide Boris Kangro ja vendade Lillestega (arreteeritud SARKi—RJRK poolt agentuurasjades "Avantüristid" ja "Järsak"¹⁹).

Olles määratud põrandaaluse organisatsiooni juhiks Pärnumaa põhjaosa valdades ja kohtudes Kangro ning vendade Lillestega, arutas Väljaots nendega relvastatud põrandaaluse organisatsiooni loomist rajoonides ja selle jaoks rajooni- ning vallajuhtide valikut.

Endrik [?] ²⁰ Kristjani p. Salmi juhitud kontrrevolutsioonilise noorterühma asja uurimise käigus on kindlaks tehtud ja arreteeritud 11 selle rühma liiget, nende hulgas:

1. Filatov, Leonid Paveli p., sünd. 1922. a., venelane, parteitu, tööline;

2. Ots, Aleksander Peetri p., sünd. 1927. a., eestlane, parteitu, teenistuja;

¹⁹ Vene k Обрыв.

²⁰ Vene k Эндрих.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

3. Vill, Rudolf Karli p., sünd. 1927. a., eestlane, parteitu, talupoeg-keskmik, ja teised.

Arreteeritute Kapi, K. Karofeldi ja teiste tunnistuste järgi organiseeris rühma juht Salm k.a. septembris Rudolf Villi korteris rühma liikmete kokkusaamise, kus arutati lõhkeaine ja relvade hankimise küsimust.

Järgmisel kokkusaamisel tegi oma arreteerimise võimalust karteve Kapp ettepaneku rühma liikmetel illegaalselt sõita Rootsi.

Hiljem sõitis Kapp koos Karofeldiga Harjumaale Igavere külla kellegi Johannes Seinbergi juurde, kes viis nad kokku Tallinnas elava tütrega, kes lubas uurida võimalust illegaalselt Rootsi sõita.

Uurimine jätkub.

ENSV Riikliku Julgeoleku rahvakomissar kindralmajor Kumm.
ERA, f R-1, n 5, s 117, l 104-118. Koopia. Tõlge vene keelest.

59.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

12. detsember 1945. a.

[--]

10. detsembril k.a. ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp likvideeris täielikult Harjumaal Hageri vallas Ohulepa külas taas väljailmunud bande, mida juhtis Juhan Põldmets.

Operatsiooni käigus tapeti 7 bandiiti ja võeti kinni 2 bandiitide abistajat. Tapetutest on kindlaks tehtud:

Põldmets, Juhan Hansu p., 52-aastane, bande pealik, endine sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" aktiivne liige;

Põldmets, Johannes Juhani p., 27-aastane, endine "Omakaitse" liige;

Põldmets, Voldemar Juhani p., 23-aastane, endine "Omakaitse" liige;

Põldmets, Oskar Tõnu p., 20-aastane, endine "Omakaitse" liige;

Põldmets, Hendrik Juhani p., 25-aastane, endine "Omakaitse" liige;

Reinold, Rudolf Jüri p., 28-aastane, endine "Omakaitse" liige;

Reinold, Oskar Jüri p., 28-aastane, endine "Omakaitse" liige.

Punkrist, kus bandiidid end varjasid, on ära võetud 3 käsikuulipildujat, 3 automaati, 4 vintpüssi, 3 püstolit, 10 granaati, 500 padrunit ja 1 raadiovastuvõtja.

[--]

ENSV Siseasjade rahvakomissari asetäitja polkovnik Kisseljov.

ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna juhataja major Živaga.

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 123. Koopia. Tõlge vene keelest.

60.*

ENSV SARKi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA ERITEADE

16. november 1945. a.

5. detsembril k.a. ENSV SARKi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp läbiviidud operatsiooni tulemusena likvideeris osaliselt Viljandimaal Taevere vallas bandiitlik-mässulise organisatsiooni, mida juhtis endine politseikonstaabel Ants Must.

Operatsiooni käigus on kinni võetud 5 organisatsiooni liiget ja arresteeritud 3 bandiitide abistajat.

Kinnivõetute hulgas on:

1. Must, Ants Augusti p., sünd. 1911. aastal, endine Kõpu valla konstaabel, valla nõukogudevastase organisatsiooni juht, terroriaktide organiseerija;

2. Rosenberg, Tõnis Tõnise p., sünd. 1925. aastal, endine Saksa armee ajateenija, nõukogudevastase organisatsiooni liige, terrorist;

3. Meiner, Jaan Tõnise p., sünd. 1922. aastal, endine Saksa armee ajateenija, terrorist;

4. Must, Salme Karli t., sünd. 1917. aastal, terroristliku rühma liige, organisatsiooni juhi Ants Musta naine.

Punkrist, kus bandiidid end varjasid, on ära võetud 2 automaati, 4 püstolit, 300 padrunit, jahipüss, 2 binoklit, kompass ja topograafilised kaardid.

Ants Mustalt on ära võetud nõukogudevastane lendleht "Üleskutsesse eesti rahvale", milles ähvardatakse terroriga kommuniste, SARKi kaastöölisi ja Nõukogude aktiivi (lendlehe koopia on lisatud).

Musta teisi kaaslasi jälitades võeti 10. detsembril k.a. Virumaal Kohtla vallas kinni bande aktiivne liige, terrorist Elmar Antoni p. Tombak, sünd. 1923. aastal, pärit Järvamaalt, Saksa armee vabatahtlik, lõpetanud Soomes ohvitseride kooli, illegaalses seisundis ja bandes alates 1945. aasta maist.

Tombakult on ära võetud nõukogudevastased lendlehed, milles ähvardatakse terroriga kommuniste ja neid valimiskampanias toetavaid isikuid.

Lendlehed on valmistanud "Rohelise rügemendi" nimel isiklikult Ants Must. Osa neist lendlehtedest õnnestus Elmar Tombakul Virumaal levitada.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Tombakult ära võetud dokumentide hulgas on parteipilet nr. 4767649, mis kuulus Viljandimaa Vastemõisa valla partorgile Heino Otile, kelle Musta bande liikmed tapsid metsikult 1945. aasta septembris.

Arreteeritute ülekuulamisel on kindlaks tehtud, et Musta bande loodi 1945. aasta mais Viljandimaa bandiitlik-mässulise pörandaaluse juhi Voldemar Hendriksoni (arreteeritud) ülesandel. Bande pealik Ants Must oli ühtlasi Kõpu valla nõukogudevastase organisatsiooni juht ja tegutses Hendriksoni vahetel juhtimisel.

Ants Mustale kui nõukogudevastase organisatsiooni juhile ja tema kaaslastele tegi Hendrikson ülesandeks luua illegaalidest ning teistest vaenulikest elementidest bandiitlik-mässuline pörandaalune organisatsioon ja valmistada see ette relvastatud väljaastumiseks Nõukogude võimu vastu, kui tekib sõjaline konflikt NSVLi ja Inglismaa, Ameerika ning Rootsi vahel.

Ühtlasi soovitas Hendrikson sooritada terroriakte valla parteiorganisaatorite ja Nõukogude aktivistide vastu.

Täites Hendriksonilt saadud juhtnõore, pani Ants Musta terroristlik rühm toime järgmised terroriaktid-tapmised:

1. K.a. mai lõpul tapsid Ants Musta bande liikmed Tõnis Rosenberg jt. Hendriksonilt saadud ülesandel Vastemõisa vallas hävituspataljoni liikme Teäri;

2. K.a. mais tapsid Ants Musta kaaslasel Alev Aas, Kass jt. Viljandimaal Kõpu vallas valla partorgi Aleksander Paju, kelle dokumendid anti Hendriksonile;

3. K.a. juunis tappis Musta rühma liige Aleksander Lepik varitsusest Nõukogude aktivisti, hävituspataljoni võitleja Mihkel Sillari;

4. K.a. juuni alguses tapsid Musta bande liikmed Tõnis Rosenberg, Kass jt. Hendriksoni ülesandel ja ta vahetel osavõtul Kõpu vallas Tuhkja külas aktivisti Maria Grapova;

5. K.a. juunis tappis Musta bande Kõpu vallas Tuhkja külas puuarneelase Timofei Volkovi;

6. K.a. augustis tapsid Musta bande liikmed Tõnis Rosenberg ja Tõnis Linsi Pärnumaal Tori vallas Tõrma külas Nõukogude aktivisti, uusmaasaaja Riisi;

7. K. a. septembris võtsid Musta bande liikmed kinni SARKi Viljandimaa osakonna töötaja sm. Vorobjovi, kelle Musta kaaslane Elmar Tombak hiljem metsikult tappis;

8. K.a. septembris tapsid Musta bande liikmed Elmar Tombak, Metsa jt. Vastemõisa vallas valla partorgi Oti;

9. K.a. augustis tappis Ants Must Tuhkja külas Upsi talus meie poolt kindlakstegemata keskealise mehe, keda kahtlustas koostöös SARKiga.

Ants Musta terroristliku rühma sooritatud teisi tapmisi täpsustatakse.

Lisaks terroriaktidele sooritas Musta bande üle viie relvastatud kallaletungi Vastemõisa ja Kõpu valdade kooperatiividele ning Nõukogude aktivistide taludele.

Valmistati ette rünnakut Viljandi vanglale ja SARKi maakonnaosakonnale.

On kindlaks tehtud, et terroriaktide ja kallaletungide ajal püüdsid bandiidid esineda SARKi töötajate ja Punaarmee võitlejate vormis ning neil olid vastavad dokumendid.

Banditismivastase võitluse osakond on võtnud tarvitusele abinõud bandiitlik-mässulise organisatsiooni ülejäanud liikmete otsimiseks ja likvideerimiseks.

ENSV Siseasjade rahvakomissar kindralmajor A. Resev.

Tõlge eesti keelest.

ANTS AUGUSTI P. MUSTALT ARRETEERIMISEL ÄRA VÕETUD ÜLESKUTSE

"... on eesti rahva ajaloo rasked aastad. Meie paremad pojad ja tütreid on tapetud, saadetud Siberisse sunnitööle või hingitsevad veel kodumaa pinnal NKVD keldrites.

Meie kodud ja majapidamised on paljaks riisitud ja hävitatud. Endised vargad, pätid ja loodrid juhivad meid ning mõistavad meie üle kohut.

Nad röövivad avalikult ühiskondlikku ja isiklikku vara. Kui kellelegi pole veel selge, kes on nende tegude autorid, ja kui mõned tahavad selle kõik ajada "metsavendade" kaela, siis teadku nad, et nende "kangelaslike" tegude autoriteks on Nõukogude "kangelased", kes toovad meile kultuuri.

Tallinnas röövitakse isegi reisironge ja nende reisijaid. Pole mõtet rääkidagi erakorteritest ja kauplustest, sest jällegi on nende tegude autoriteks "kangelased" — Nõukogude meremehed.

Viimasel ajal on rahva hulgas levitatud kuulujuttu mingist amnestiascadusest. Mõned arutud mehed on juba uskunud seda valet ja tulnud välja oma urgudest.

Miks näiteks antakse amnestia ainult "metsavendadele"? Miks ei anta amnestiat neile, kes juba ammu piinlevad Siberis sunnitöölaagris ja NKVD keldrites?

Eestlane, ära usu sind reetnute valet. Jää oma relvade juurde seniks, kuni hävitame viimsegi kommunisti — sinu ja iga teise eestlase suure vaenlase.

Pea meeles, et sinu amnestia tuleb läänest.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Hiljuti on isegi välja antud seadus, mis annab õiguse paljaks riisuda ja küüditada inimesi, ja õiguse röövida vara nende sugulastelt, kes end varjavad.

Kommunistid, käed eemale "metsavendadest" jt. eesti rahvapere liikmeist ning nende varast.

Võtke teadmiseks, et me maksame kätte rohkem kui küllaga. Pidage ka meeles, et meie jaoks pole vanglat ja Siberit, meil on relvad (isegi külmrelvad). Ärge ainult olge nii lühinägelikud — kas arvate, et me ei tea, mida te korda saadate?"

See minu kirjutatud kiri võeti minult ära läbiotsimisel 5. detsembril 45. a. (allkiri: A. Must).

Mind on hoiatatud vastutuse kandmisest ebaõige tõlke eest VNFSV kriminaalkoodeksi §95 alusel. Tõlkija (Teus).

Koopia tõlkest.

1. detsember 1945. a.

Teade

Teatan kõigile kodanikele, et kes on kommunistide poolt ja valib neid, selle hukuvad "metsavennad", ning samuti selle, kes kaebab eestlaste peale, kelle kommunistid arreteerivad.

Surm kommunistidele!

Surm!

Kõik kommunistid on surma mõistetud. Valige vabadus ja päästke lahti eesti lipp — sinine, must, valge.

Tuleb aeg, mil saab vabalt hingata oma kapitalistliku valitsuse all.

Teatab "Roheline rügement" (leitnant loetamatu)

Teade

Teatan kogu eesti rahvale. Meie rahvas, võideldge vaenlaste vastu, hävitage kommunism ja selle valijad, kes valivad kommunismi poolt. Peatselt tuleb aeg, kui Teid vabastatakse.

"Roheline rügement" (Ots)

Teade

Õnnitlen sind, Aleks Vahtrik, et Teid arvati valimiskomisjoni liikmeks. Seepärast teadke ise, keda valida.

(Leitnant Ots)

ERA, f R-1, n 5, s 117, l 128-133. Koopia. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

ARVUSTUS

ESIMENE SAMMUKE RÄNDAMISE TEEL

Ene Grauberg, Kiira Kivinurk. (autorid-koostajad). *Inimene, ühiskond, maailm: Filosoofia ajaloo õpetamiseks XII klassis*. Tallinn: Eesti Õpkeirjanduse Keskus, 1990. 144 lk.

Õpikuid ei tule alahinnata. Moodsa maailma rikkus on nii suur, et saavutamaks tarvitamiskõlblikkust, tuleb see kätte toimetada töödeldud ja pakitud kujul. Õpikud on teejuhatuseks rändajatele. Nad erinevad entsüklopeediatest nii nagu kõnelemine ja keel sõnastikudest. Entsüklopeedia sisaldab kogumi väiteid — nendes teatatakse juhuslikus järjestuses asjade seisust kirjutamisaegete arvamuste kohaselt. Õpik esitab väited mõttekas seostatustes. Veel suuremaks erinevuseks entsüklopeediast on väidete ja seoste esitamismõõtmele lisanduv tegutsemismõõde. Teeraja kirjeldust (koos esinevate aukude tähistamisega) tuleb õpikus täiendada liikumise õpetamisega just sellel teel. Matemaatikaõpik mitte ainult ei sisalda väiteid, vaid õpetab matemaatilist mõtlemist. F i l o s o o f i a õpik peaks õpetama filosoofia tegemist.

Eestis on juba ilmunud tänapäevasel tasemel filosoofiaõpik (Valdar Parve. *Filosoofilisi teadvuskontseptsioon*. Tartu: Tartu Ülikool, 1991), kirjutatud teejuhiks ühes filosoofilises regioonis. Ene Graubergi ja Kiira Kivinurga loodud tekst on määratud reisijale filosoofia ühes, kultuurigeograafilises valdkonnas. Muuseum just viimase asjaolu tõttu ei vastandu antiikse Kreeka filosoofia esitamine (lk 9–31) nende raamatus kuulutatud programmväitele käsitluse piiramisest Lääne-Euroopaga (lk 3), kuigi Kreeka asub ilmselt Lõuna-Euroopa idaosas.

Valdar Parve on oma ülesandega suurepäraselt toime tulnud, andes meile tõepoolest moodsa (mittenõukoguliku) ja tõepoolest f i l o s o o f i a õpiku. Graubergi ja Kivinurga ülesanne oli tublisti keerukam. Keegi ei saa tunda kõikide filosoofide väiteid ja kõiki problee-

me nende väidete kohta niisuguse põhjalikkusega ja mõistmisega, nagu saab tunda üht filosoofi või üht probleemi. Ma austan juba ette igaühte, kel on julgust kirjutada õpik filosoofia ajaloost, seda enam et õpikute maht peab olema piiratud niihästi paberipuudusel kui ka kirjastaja kartusest, et ei leidu lugejat (loe: ostjat) liiga paksule raamatule. Õpik peab olema õpitav selleks kättesaadava aja jooksul. Inimese elu on piiratud. Ühe kursuse õppimisaeg on seetõttu samuti piiratud. Filosoofia ajaloost kirjutajaid mõjutavad need piirangud ohtlikumalt filosoofia üksikprobleemidest kirjutajatega võrreldes.

Millised on Graubergi ja Kivinurga saavutused? Kõigepealt on neil õnnestunud mahutada oma raamatusse entsüklopeedia osa. Võib vaielda, kas Platoni-kirjeldus pole liialt lühike, Schellingi oma liialt pikk ja kas H. Marcuse on üldse filosoof. XX sajandi suurnimedest puudub referaat John Dewey kohta ja analüütilise filosoofia kirjeldus on asendatud veidi vananenud nimeloeteluga. Ometi ei ole see kõik tähtis. Oluline on kogu lääneuroopalikku filosoofiat hõlmava filosoofide väidete kirjelduste kogumi loomine eesti keeles õppijate jaoks. Esimene filosoofia ajaloo õpiku põhiülesanne on autoreil-koostajail täidetud.

Grauberg ja Kivinurk on suutnud asuda ka teise põhiülesande täitmisele. Nad näitavad, et filosoofid pole eri vangikongidesse isoleeritud mõtlejad. Raamatus teadvustatakse seoste olemasolu filosoofide vahel, näiteks Baconist Voltaire'ini, Locke'ist Hume'i kaudu Kantini... Seoste esitamisel tõusevad autorid ajaloo esitamiseni vähemalt ühel eriti tähtsal juhul. Nõukogude kirjutised on lugejatele pähe tampinud ideed Hegelist kui pöördepunkti kahe filosoofilise ajastu vahel ja kui klassikalise saksa filosoofia teleoloogilisest tipust. Selline käsitlus pole mitte ainult olemuslikult vaieldav, vaid ka erinev maailma enim levinud kontseptsioonist, mis seostab ephohivahetuse Kantiga. Grauberg ja Kivinurk fikseerivad kindlalt, et filosoofia lahknemine erisuunalisteks teeradadeks on alguse saanud just Kantist (lk 71). Filosoofia ajalugu kaotab nii oma näilise teleoloogilise suunatuse viimase nüüdisaegse või lähimineviku moeõpetuse tekitamisele.

Kolmandaks, Graubergi ja Kivinurga esituses jäävad filosoofid omanäoliseks. Nõukogude filosoofia ajalood kippusid olema klassifikatoorsed: *A* oli materialist, aga mitte dialektiline, *B* oli idealist, aga dialektiline, *C* oli mittedialektiline idealist ja muudkui nõnda edasi. Klassifitseerimisotsustused olid tavaliselt õigedki (vähemalt ontoloogia-te liigitamisel), aga filosoof kadus ära. Klassifikaator otsib vastust oma probleemidele, ajaloo on tegemist ka uuritavate filosoofidega.

Grauberg ja Kivinurk ei unusta filosoofide mõtlemise tausta. Isegi vangla on taust, aga filosoofid ei elanud tavaliselt vanglas ja oma vaadete eest hukatuid polnud nende seas just eriti palju enne Jossif Stalini võimuletulekut. Nõukogude filosoofiaajalugudes hüpertrofeeritud näivne lahterdamine klassikuuluvuse järgi tuleb muidugi ületada, aga

tausta relevantsus ideede levikul on tänapäeva sotsioloogilises konsensususes enesestmõistetav. Graubergi ja Kivinurga arukas hingetegevus lubab neil vältida teatri-iidolite kummardamist, mis meie mõnevõrra hüsteerilise sõnakonjunktuuri taustal on igati kiiduväärne.

Ma olen suulistes juttudes märganud möödaminevalt põlglikke süüdistusi arvustatava teose autorite kohta Teodor Künnapase tuntud õpperaamatu plagieerimises (*Suured mõtlejad*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1966). See ei ole õige. Leidub vaid mõni kokkupuutekoht, näiteks alustavad ka Grauberg ja Kivinurk oma raamatut peatükiga filosoofia ainek, vastamaks küsimusele "Mis on filosoofia?". Sarnasust on ka viimase poolsajandi filosoofia esitamisel, mis Künnapaselgi kipub muutuma nimede loeteluks. Järgmiste trükkide ettevalmistamisel soovitaksin autoritel lugeda John Passmore'i (*A Hundred Years of Philosophy* (1957) ja *Recent Philosophers* (1985)) ning A. J. Ayerit (*Philosophy in the Twentieth Century* (1982)). Enam sarnasust on mitmesuguste nõukogude-idaslaavi kirjutistega. Kasvõi juba nimetatud osa filosoofia ainek kuulub olemuslikult viimasesse traditsiooni (millest tegelik õpiku tekst sageli kõrvale kaldub). Nõukogude traditsiooni järgi erinevad vaimutegevuse osad ainek poolest. Tänapäeva läänelikus mõtlemises on ülekaalus variant, mille kohaselt leidub omavahel rööbitisi vaimuelu liike, mis on ikkagi pädevad samade ainevaldkondade suhtes. Erinevused ei peitu niivõrd selles, millele vaim on suunatud, kui selles, kuidas ta on suunatud või kuidas ta teostub.

Siinkohal tahan rõhutada, et Grauberg ja Kivinurk nimetavad end autoreiks-koostajaks, andes ausalt märku teiste autorite teoste kasutamisest. See ei ole õpiku puhul taunitav, sest õpik annab edasi vaimuelu seisundit kirjutamise ajal. Õpik ei ole originaalne tulemuste poolest, vaid saab olla originaalne õpetamisviisi poolest. Peamist eeskujuks olnud kirjandust tasunuks vaid nimetada.

Ometi on arvustataval raamatul ka puudusi. Kõige peamine on see, et õpikus jääb vajaka filosoofiast. Arvamused maailmast ei tee arvatavalt veel filosoofiks. Filosoofid argumenteerivad. Käesoleva retsensiooni ajavad pikaks just põhjendused. Filosoofia edasiandmiseks võib loobuda mõne filosoofi mõne väite reprodutseerimisest, et esitada teist väidet koos seda põhjendava arutlusega. Platoni väited on meile äärmiselt imelikud Platoni arutlusteta (ja on üldse küsitav dialoogina esitatud refereerimine vestlusnäidendi viimase vaatusmonoloogi sisukokkuvõttena). XX sajandi analüütiline filosoofia on esmajoonel arutelu ja see vahest ongi osa seletusest väitele, et Graubergil ja Kivinurgal pole õnnestunud selle suuna mitut olulist näidet õpikusse lükkida. Loomulikult kipuvad niisuguses edastamises ka filosoofide tunnetusteoreetilised vaated taanduma tunnetuse ontoloogiaks (nimetatud häda oli omane suuremale osale nõukogude filosoofiast). Samal ajal sisaldab õpik küllaldaselt ilmselt probleemseid väiteid, mis aga esitatakse probleemitutena. Nii teatatakse, et tänu Kanti mõtlemi-

sele sai filosoofia teeks astuda teaduste perekonna liikmeks: "Reaalsust võib seletada teaduse meetoditega. Sel juhul sai filosoofia olla vaid üksikteaduste tulemuste süntees" (lk 71). Aga võib-olla pole filosoofial sel juhul tunnetuses üldse kohta ja ta tuleks kõrvale heita koos alkeemiaga! Ma ei vaidlusta näitega mitte lihtsalt õpikus esitatud lahendust, vaid selle lahenduse kuulutamist lugejatele ilma argumentatsioonita, probleemitult.

Kahtlemata tuleb I klassis õpetada ära reeglid. Ilma neid teadmata ei saa hiljem otsustada, millal on kõrvalekalded õigustatud. XII klassis on viimane aeg teatada, et arvamused pole alati teadmised ja et väiteid tuleb õigustada põhjendustega.

Filosoofia õppimine on pluralismi õppimine. Filosoofid püüavad lahendada olemuslikult vaieldavaid probleeme, vastata küsimustele, millele nende eluajal või ka sageli hiljem pole võimalik korrektselt vastata. Kuid mõnigi kord me peame tegutsema (sealhulgas mõtlema), lähtudes provisorsetest vastustest. Grauberg ja Kivinurk aga lähtuvad implitsiitset eeldusest, nagu oleks filosoofide põhiprobleemidele juba antud tegelikult küllaldased ühesed vastused. Nii leiame lause: "Empirismi ja ratsionalismi ühekülgst tunnetuse lähtepunkti küsimuse lahendamisel püüdis oletada I. Kant" (lk 65). Nüisugust väidet saab tõsiselt esitada ainult Jumaliku Tõe täiuslik valdaja. Empirismi pooldaja ei pea oma seisukohta ühekülgeks.

Mõningaid raskusi tekib ka ajalooaga. Kõigepealt vajab ajalugu tõendeid. Aga Platoni-eelsete kreeka filosoofide vaadete süsteemide kohta meil tõendeid pole. On vaid üksikud tsitaadid (paremal juhul). Ülejäänud on juurdemõtleamise viili. Ajalugu on korrektne siis, kui tekstis eristatakse tõendatuse astmeid. Herakleitose või Thalese vaadete kohta on meie allikad teist tüüpi kui Platoni või Kanti kohta.

Ajaloo on mõnikord probleemiks uuritava mõistmine. Asjaolust, et mineviku filosoofia võib lahti mõtestada Hegeli, Heideggeri, Russelli või mingite muude retseptide järgi, ei saa käsitletava raamatu järgi õppijad vaimset kogemust. Ajalooline kontseptsioon selles raamatus ei avaldu, ajalooline küsimusasetus samuti mitte. Ometi võiks ju näiteks Eestis kättesaadavast Collingwoodi raamatust lugeda, kuidas selgitada kreeka filosoofiat kontseptuaalselt. Collingwoodiga ei pea üldse nõustuma, aga kui tema kõrvale asetada näiteks Hegel, siis saame kaks kontseptsiooni ja kaks probleemi. Ning tülles tagasi filosoofide keskkonna juurde, tasub meil mõnikord küsida, mida andis filosoofide mõttetegevus muule ühiskonnale. Kui tunnetusteoreetikud hakkasid nõudma empiirilisi tõestusi, korrektset loogilist arutelu, teadmise ja kuulujutu eristamist, siis tekkis ju küsimus, kas nõiaaprosessid ja valitsejate omavoli on üldse õigustatav (Voltaire esitas selle küsimuse ka Prantsusmaa praktilises poliitikas). Riiğiõpetuste poliitiline relevantus on triviaalne, epistemoloogilise mõtlemislaadi muutuse tagajärjed vajavad selgitamist.

Väikesi puudusi võib soovija alati leida, kusjuures mõnikord on ilmselt tegemist norimisega kirjandusliku taseme kallal. Nii on lk 122 Strawsoni asemel Straevson ja Goodmani asemel Gordman. L. Wittgenstein ei käsitlenud keelt kui mängu (vastupidiselt autorite väitele lk 119). K. Marxi käsitlus ei vasta ei eestikeelses ega maailmakirjanduses (G. A. Cohen, J. Elster) saavutatud tasemele. Hume'i süüdistamine fideismis on pärit V. I. Leninilt. Sõna "fideism" õpiku lõpus asuv väike leksikon ei seleta, kuigi peab vajalikuks selgitada nüüsgust sõna nagu "müüt". Hume'i universaalseks skeptikuks kuulutamise vajab paremat põhjendust kui õpiku tekstis toodu, sest Hume ju tunnistab, et mingeid teadmisi impressioonidega saadakse, aga jumala olemasolu küsimuses on tõeline skeptik (ka Kantil ei olnud jumal osaline fenomenide maailmas).

Õpikult ei tule nõuda rändamise enese asendamist. Õpiku lugemise peab saavutama harjumuse ja oskuse ise mõelda, järgides vasta-va valdkonna vaimusmalli. Pedagoogiliseks eduks vajab õpik seetõttu täiendusi, antud juhul ülesandeid ja tekste. Järgmistes trükkides võiks õpikusse lülitada ülesanded. Filosoofide tekstide valiku tasuks välja anda iseseisvalt, ära ootamata norijate nõuetele vastavate teaduslike ideaaltõlgete loomist. Tutvumisreisijatele on küllalt katkenditest lisana giidi selgitustele, uurimisreisijad vajavad niikuinii originaalkeelseid tervikuid. Kuid ka uurimine algab tutvumisest.

Nende puuduste pärast ei tule Graubergi—Kivnurga raamatut põlata. Eespool esitati väga suured nõudmised. Need ei ole kohe täidetavad. Esimestel on ikka raskem, kuid kui me teele ei lähe, siis ei jõua me kuhugi. Võib aastakümneid korraldada sõnalisi häppeninge, esitades põnevat, aga arusaamatut kõnelemist kursusena näiteks filosoofiast või selle ajaloost. Tegelikult on nüüsgused esitused lähedal sotsiaalsele kelmusele. Kirjutatud tekstiga võrrelduna on ju kõnelemise üle võrratult raskem reflekteerida mõistuspäraselt, rääkimata esitatu lihvimisest või laiendamisest ja lõpuleviimisest. Teravmeelsed kohvikutlemised (ka loenguauditooriumides kuulutatuna) ei ole veel korrektno arutelu. Muljete loomine on hüljav kunst, aga kunsti esitamine filosoofiana või romaani esitamine füüsilisse kuuluva uurimuseks on, petmisvõimalust kõrvale jättes, tõendiks mõttevõime alaarengust. Või teraapiat vajavaks juhtumiks keelemängude segiajamisest, nagu oleks öelnud viisakas Wittgenstein. On väga tore, kui kohvikututtavatel jätkub uusi teravmeelsusi vähemalt kahekümneks aastaks. Aga on kurb ja hale, kui mõni jääbki kohvikuvestlejaks ning ei suuda teele asuda, rääkimata kuhugi jõudmisest.

Eesti mineviku kohvikufilosoofiat ei tohi ilmtingimata hukka mõista. Häppeningid ja kohvikud tuleb ikka säilitada. Eeltoodud teravused on osa tulevikuprogrammist. Nõukogude tüüpi ühiskondades oli suulise ja kirjaliku kultuuri lõhe paratamatu, mugavuslippude alla meeskonna (ka naiskonna) kogumine vältimatu ja teele minna sageli ei saanud-

Arvustus

ki. Teatavas mõttes jäid seda tüüpi ühiskonnad kirjaoskamatuks, sest kirjutatud tekstide rituaalsuse ja sakraalsuse aste oli neis tunduvalt kõrgem paljude suuliste sõnapruukimiste omast. Grauberg ja Kivinurk juhatavad meid teele, mis viib rituaalsest kirjaoskusest kirjutavasse vaimu. Nende raamatut saab täiustada ja sellepärast tasub sellest kirjutada kriitiliselt (kiitvalt, laitvalt, arutlevalt). Meil ei ole muud kättesaadavat. Esimene pääsuke annab vähemalt lootust, et hiljem tuleb neid terve parv. Kuigi meil on nüü mõnigi väljapaistev ühe-filosoofia-asjatundja, puudub Eestis hetkel viis filosoofi, kellest igaüks võiks kohe kirjutada omanäolise ja ikkagi kõikidele moodsatele nõuetele vastava filosoofia ajaloo õpiku, olgu kesk- või kõrgkoolidele. Seepärast väärivad retsenseeritava raamatu autorid-koostajad ergutamist edasisele kirjutamisele ja suurt tunnustust tehtu eest.

Eero Loone

EDITORIAL NOTE

On the first pages of the issue Eduard Parhomenko interviews Prof. Juri Lotman on freemasonry. They speak about freemasonry as a notion comprising several different cultural phenomena, the connections of freemasonry with the 18th-century Enlightenment, its programmatic endeavours, openness and secrecy, the French Revolution, Lessing and Karamzin as Freemasons. Next we can read a talk between two friends, Ernst and Falk, that results in Ernst becoming a Freemason. The author of the story is Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781). The translation of the talk will be continued.

In the previous issue we published the first part of the interpretation of pragmatism by the American philosopher Richard Rorty. In this issue you will find the second half of the article.

In the early 1930s Villem Grünthal-Ridala wrote a long poem *The Holy Cross*, an excerpt of which we publish here. The poem is noteworthy for uniting the form of Estonian alliterative folksong (*regivärss*) with the biography of Jesus as described in the New Testament along with sermons and symbolic narratives entwined into it. In the commentary by folklorist Ruth Mirov the poem is analyzed in detail.

How was the criminal punished in the Middle Ages when the state was not strong enough to offer legal protection? Jaan Sootak, Associate Professor at the Law Faculty of Tartu University, dwells on *se defenendo* and catching the criminal red-handed, outlawry by the court or the state, conciliation and fines, bailing oneself out of capital or corporal punishment. How private and public law were intertwined is vividly shown by medieval criminal law and the Saxon Mirror (*Sachsenspiegel*) in particular.

How does the political aspect of human society differ from its other aspects? Which characteristics of the political sys-

Editorial note

tem differentiate it, for example, from the system of economy? Robert A. Dahl's article attempts to answer these questions. Treating the political system as a subsystem of the social system, he reaches the conclusion that in a democratic society the democratic political processes are strengthened not only by the political systems, but also by the other subsystems of the society.

90 years have passed from the birth of Edgar Kant (1902-1978), the founder of anthropoecology. We publish a chapter from his doctoral dissertation "Environment, ecology and population in Estonia". In this chapter the scholar gives reasons why Estonia belongs anthropoecologically namely to Baltoscandia and compares the characteristic features of the states of this region.

We continue publishing documents on "forest brothers" and resistance movement in Estonia in 1945-1950.

In the section of reviews Prof. Eero Loone analyzes a textbook of philosophy by Ene Grauberg and Kiira Kivinurk.

In this issue we publish the last part of José Ortega y Gasset's *The Revolt of the Masses*. As a supplement to the essay of the Spanish philosopher we present the treatise "About Aristocracy" by Nikolai Berdyayev and the article "The Right of an Individual" by Eduard Tennmann, an Estonian theologian.

Indrek Ude

Before whom is the criminal guilty?: On the private and public character of medieval criminal law

Jaan Sootak

Criminal punishment today is a public law institution which means that responsibility for crimes is realized primarily within the framework of state legal protection (the few exceptions, e.g. bail, do not change the public character of present-day criminal law). Thus the criminal is considered to be guilty before the state or society, not before a concrete sufferer. Some tendencies in modern criminal law (private accusation cases and conciliation procedure) witness to the spread of treating criminal law as private law.

Medieval criminal law during its thousand years of history is a vivid example of intertwinement between private and public law whereas both institutions form an integrated system. At least one of the best-known sources of medieval law, the *Saxon Mirror* (*Sachsenspiegel*) gives us grounds for stating it.

The present article dwells on the following institutions of self-defence in medieval criminal law: accusation by a call for help (*Gerüft*) and the right to kill the criminal caught red-handed; outlawry by the court or the state (*Unteracht*, *Ober-*

acht, in the *Saxon Mirror* *Verfestung*); the system of pecuniary punishment and *weregild* (*Buße*, *Wergeld*) and the conciliation procedure (*Sühne*) connected with them, also the right of the accused to bail oneself out of capital or corporal punishment. Without denying the negative sides of private legal responsibility for crimes (the notorious chivalric feud and club law) we should also acknowledge its positive sides, first of all the compensation for the moral harm done to the sufferer.

Belonging of Estonia to Baltoscandia

Edgar Kant

One of the most complicated tasks of geography is fixing the natural division of countries and classifying them into groups. At that both terrain elements and sociological aspects must be taken into account because states as political units are sociological formations whose borders often do not coincide by far with the borders of terrain units.

As long as the political concept was prevalent in geographical classification, Estonia and the other Baltic countries were regarded as parts of Eastern, Transitional (*German Zwischen*), North-East-Central (*Nordost-Mittel*) or Northern Europe. Before the Baltic countries became independent states, the name Baltic

Summaries

provinces was used (Прибалтийский край, Deutsche Ostseeprovinzen Russlands). In 1925 Michael (Mihály) Haltenberger, Professor of Geography at Tartu University, reached the conclusion that Estonia and Latvia have common features with both Northern and Central Europe while Lithuania forms a transition zone between Central and Eastern Europe. In 1928 the Swedish scholar Sten De Geer singled out the separate North-European region or geographical Baltoscandia which included all the peninsular countries bordering on the Baltic Sea. The Englishman E. G. Wood treated in 1932 the Baltic region in the same dimensions dividing it into three parts — Baltic Fennoscandia, the Danogerman areas and the South-East Baltic states.

Sten De Geer's classification was based on four natural and five cultural factors: 1) the Fennoscandian primitive mountains; 2) the North-European peninsular countries; 3) the Fennoscandian shield and its moraine border area; 4) the North-European land elevation area; 5) the principal area of the Nordic race; 6) both Fennoscandian families of languages; 7) the area of protestant Christianity; 8) areas of the present Nordic countries; 9) the biggest extent of the 2000-year-old Nordic state in modern times. Cartographic synthesis based on this shows that Estonia firmly (7/9) belongs into Baltoscandia. Denmark has the same coefficient.

As for its agrarian geography, forestry, climate and vegetation, Baltoscandia forms a separate region with areal production economy. Due to the utilization of mineral resources and water power local production economy is also developed. The advantages of Baltoscandia's location and development of areal production economy are reflected in commerce and traffic. Baltoscandia has objective prerequisites to survive as a major region in Northern Europe. Because of their common location these states have historically developed mutual relations which testify to their unity and common fate. Northern Europe is an integral region with different parts having different experience: the western states have enjoyed long-time political independence while the eastern countries have become politically independent only recently. These two subregions — the western Scandinavian, and the eastern Balto-Finnic and Latvian-Lithuanian cultural regions — are also clearly distinguishable in their way of life and ethnic composition. The Baltoscandian states have also much in common in political geography, they are ethnic states with a small number of population (1-6 million in the 1930s). The task of all these countries is to defend the freedom and openness of the Baltic Sea — the Baltoscandian Mediterranean — and to fight against the collective myths and expansion impulses of the big nations surrounding them.

ОТ РЕДАКЦИИ

Очередной номер журнала открывается беседой Эдуарда Пархоменко с проф. Ю. М. Лотманом о франкмасонстве. Затрагивается широкий круг вопросов, связанных с темой: франкмасонство как понятие, охватывающее несколько разных культурных явлений, связь масонства с Просвещением и Великой французской революцией, программные задачи этого движения, закрытость и таинственность, Лессинг и Карамзин как франкмасоны. Затем читателю предоставляется возможность прочесть диалог Готхольда Эфраима Лессинга (1729–1781): это беседа двух друзей — Эрнста и Фалька, в результате которой Эрнст становится масоном. Продолжение перевода диалога следует.

Мы заканчиваем печатание статьи американского философа Ричарда Рорти о прагматизме в его интерпретации.

Публикуем также отрывок из большой поэмы Виллема Грюнталь-Ридала *Святой крест*, написанной в начале 1930-х годов. Это поэтическое сочинение заслуживает внимания как по форме, так и по содержанию: жизнь Иисуса Христа в переплетении с проповедями и символическими новеллами излагается в форме эстонского рунического стиха. Подробнее рассматривает поэму в своей комментарии фольклорист Руть Милов.

Как наказывали преступника в средние века, когда государство еще не было достаточно сильным в области правовой охраны? Доцент юридического факультета Тартуского университета Яан Соотак в своей статье подробно останавливается на следующих вопросах: необходимая оборона и вызывающее её действие, привидение к судебной и государственной присяге,

От редакции

примирение и возмещение ущерба, выкуп своей собственной жизни и тела. Особенно наглядно взаимосвязь частного и публичного права проявляется в средневековом уголовном праве, в частности в *Sachsenspiegel*.

Чем отличается политический аспект общества от других его аспектов? Каковы особенности политической системы в сравнении с экономической? На эти вопросы пытается ответить в своей статье Роберт А. Даль. Рассматривая политическую систему как подсистему общественного устройства, он приходит к заключению, что в демократическом обществе не только политические системы служат укреплению демократических процессов, но и другие подсистемы общества.

90 лет назад родился основатель антропозологии Эдгар Кант (1902–1978). Мы публикуем главу из его докторской диссертации “Среда, экономика и население в Эстонии”, в которой ученый обосновывает принадлежность Эстонии к Балтоскандийским странам и сравнивает особенности государств, расположенных в этом регионе.

Продолжаем публикацию документов о “лесных братьях” и движения сопротивления в Эстонии в 1945–50 гг.

В разделе рецензий проф. Ээро Лооне анализирует учебник философии, авторами которого являются Эне Грауберг и Кийра Кивинурк.

В этом номере заканчивается публикация *Восстания масс* Хосе Ортеги-и-Гассет. В качестве приложения эссе испанского философа предлагаем трактовку “Об аристократии” Николая Бердяева и статью эстонского теолога Эдуарда Теннманна “Право индивида”.

Индрек Уде

Перед кем виноват преступник?: О частном и публичном характере средневекового уголовного права

Яан Соотак

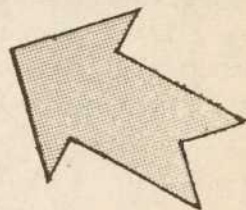
Современное уголовное наказание представляет собой институт публичного права, согласно которому уголовная ответственность реализуется преимущественно в рамках государственной правовой охраны. Это значит, что преступник виноват перед государством и обществом, а не перед конкретным потерпевшим. Некоторые тенденции в модном уголовном праве дают основание утверждать, что частный порядок реализации уголовной ответственности начинает распространяться (дела о частном обвинении, производство о примирении).

Средневековое уголовное право — это системное вопло-

щение частной и публичной уголовной ответственности. В настоящей статье на примерах выдающегося источника средневекового уголовного права — Саксонского зеркала рассматриваются следующие институты правовой самообороны средневековья: обвинение с призывом о помощи (*Gerüft*) и право убивать на месте происшествия преступника, поиманного с поличным (*handhafte Tat*), судебная и государственная опала (*Unteracht, Oberacht, Verfestung*), система денежной пени (*Buße, Wergeld*) и связанное с ней производство о примирении (*Sühne*), а также право виновного выкупить себя от телесного наказания. Не отрицая негативные стороны частной уголовной ответственности (пресловутые рыцарская вражда и кулачное право), следует признать и положительное — в первую очередь возмещение причиненного морального ущерба потерпевшему.

TARTU KOMMERTSPANK

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

MASSIDE MÄSS

José Ortega y Gasset

Tõlkinud Ruth Lias

VII

15. peatükk

JÕUAME TÕELISE PROBLEEMINI

Probleem on niisugune: Euroopa on minetanud moraali. Asi pole selles, nagu põlgaks massiinimene igane nud moraali teise, äsja esilekerkinu kasuks, vaid selles, et tema eluviisi keskpunktis on nimelt püüe elada, allumata ühelegi moraale. Ärge uskuge sõnagi, kui kuulete noori rääkivat "uuest moraalist". Eitan kategooriliselt väidet, nagu eksisteeriks tänapäeval kuskil mandri nurgas mingisugune rühmitis, kelle moraalse palge oleks kujundanud uus *ethos*. Kui räägitakse "uuest" moraalist, siis sooritatakse üksnes järjekordne amoraalsus ja otsitakse kõige mugavamast viisi, et norme eirata.

Seepärast oleks naiivne paisata tänapäevainimesele näkku moraali puudumist. Süüdistus jätkaks ta külmaks, pigem koguni meelitaks teda. Kõlblusetus on muutunud äärmiselt üldiseks ja igaüks edvistab sellega.

Kui jätta kõrvale — nagu käesolevas essees on tehtud — kõik rühmitised, kes on minevikust päritud — kristlased, "idealistid", vanad liberaalid jt —, siis ei leia me nende hulgast, kes esindavad tänapäeva, ühtainsatki, kelle eluhiinad poleks taandatav arvamusel, et temal on kõik õigused ja ei mingeid kohustusi. Ükskõik kas ta poeb reaktioonääri või revolutsionääri maski taha, igal juhul ütleb ta pärast mõningast siia-sinna kõikumist otsustavalt lahti igasugustest kohustustest ja tunneb end, isegi teadmata miks, piiramatu õiguste subjektina.

Missugune substants langekski säärasele hingele, tulemus on ikka sama ja muutub ettekäändeks, et jääda allumata ühelegi konkreetsele nõudele. Kes esineb reaktioonääri või antiliberaalina, teeb seda, võimaks väita, et isamaa, riigi päästmine annab talle õiguse üle astuda kõikidest normidest ja tallata jalge alla kaasinimene, eriti kui too on väärtuslik isiksus. Ent samamoodi

käitub seegi, kes peab end revolutsioonäärriks: näilist vaimustust füüsilise töö tegijate, eluheidikute ja sotsiaalse õigluse vastu kasutab ta maskina, võimaks ilmutada hoolimatust igasuguse kohustuse suhtes nagu viisakus, tõearmastus ja ennekõike austus ning tähelepanu silmapaistvate inimeste vastu. Ma tean nii mõndagi, kes on astunud ühte või teise töölisparteiisse vaid selleks, et neis tegutsedes saada õigust halvustada vaimseid väärtusi ja keelduda neile osutamast vajalikku lugupidamist. Mis puutub teistesse diktatuuridesse, (siis oleme piisavalt näinud, kuidas nad lipitsevad massiinimese ees, sõtkudes kõike, mis vaid näib väljapaistev.

See igasugusest kohustusest kõrvalepõiklemine selektab osaliselt mõneti naeruväärset ja skandaalset nähtust, et meie päevil on loodud "noorsoo" kui säärase platvorm. Võib-olla midagi grotesksemat oleks raske leidagi. Üpris koomiline, kuidas inimesed kuulutavad end "nooreks", sest nad on kuulnud, et noorusel olevat rohkem õigusi kui kohustusi, mille täitmist võib edasi lükata küpse ea "kreeka kalendideni". Noor inimene on just oma nooruse tõttu alati pidanud end vabaks kohustusest sooritada või olla juba sooritanud tegusid. Kogu aeg on ta elanud võlgu. See on inimese loomuses. Tegemist on olnud otsekui mingi petliku eesõigusega, mille mitte-enam-noored, pooleks iroonia ja õrnusega, on lubanud noortele. Kuid rabab seik, et nood võtavad seda tänapäeval kui tõelist õigust, just selleks, et omandada kõik teisedki õigused, mis kuuluvad üksnes nendele, kes on juba midagi teinud.

Ehkki see tundub uskumatu, on noorsugu hakatud muutma šantaaži vahendiks. Tõepoolest, elame üleüldise šantaaži ajastul, mis avaldub kahel teineteist täiendaval kujul: on olemas vägivaldšantaaž ja huumorišantaaž. Nii ühe kui teisega taotletakse alati ühte ja seda-

sama: et inferioorne, tavaline inimene võiks tunda end vabana igasugusest alluvusest.

Sellepärast ei tuleks anda üllast sisu praegusele kriisile, näidates seda kui konflikti kahe moraali või tsivilisatsiooni vahel, millest üks on iganenud ja teine puhkemas. Massiinimesel lihtsalt puudub moraal, mis olemuselt on alati millelegi alistumise tunne, teenimise ja kohustuse teadvustus. Ent võib-olla on eksitus öelda "lihtsalt". Sest küsimus pole ainult selles, et seda tüüpi olend eirab moraali. Ei, ärgem tehkem talle asja nii kergeks. Moraali ei ole võimalik lihtsalt niisama eirata. See, mida isegi grammatiliselt puuduliku sõnaga nimetatakse moraalituseks*, on miski, mida pole olemas. Kui te ei taha tunnustada ühtegi normi, peate *velis nolis* alluma normile, mis eitab igasugust moraali, ja see ei ole moraalitus, vaid amoraalsus. Negatiivne moraal, tõelise moraali õonesjäljend.

Kuidas on võidud uskuda elu moraalitusse? Kahtlemata seepärast, et kogu kaasaegne kultuur ja tsivilisatsioon viib niisuguse veendumuseni. Nüüd nopib Euroopa oma vaimsete hoiakute kibedaid vilju. Ta on reservatsioonideta lasknud end kaasa haarata hiilgavast, ent juurteta kultuurist.

Käesolevas essees püüdsime kujutada teatud tüüpi eurooplast, analüüsides eelkõige tema käitumist sellesama tsivilisatsiooni suhtes, milles ta on sündinud. Olime selleks sunnitud, sest too tegelane ei esinda mingit uut tsivilisatsiooni, mis vanaga konkureeriks, vaid pelka eitust, mille varjul võsub ehtne parasiitlus. Massiinimene elab just sellest, mida ta eitab ja mida on loonud ning kogunud teised. Seepärast ei tuleks tema psühhogrammi segi ajada olulise küsimusega: missuguste põhilis-

*Hispaania keeles on *amoralidad* 'moraalitus, moraalitunde puudumine, moraalivaba olek'; seevastu *inmoralidad* tähendab 'amoraalsust, moraalivastasust'. *Tlk.*

te puudujääkide all kannatab tänapäeva Euroopa kultuur? Sest on ilmne, et lõppinstantsis määravad just need praegu domineeriva inimkuju.

Ent see suur küsimus peab jääma väljapoole siinseid lehekülgi, ta on liiga mahukas. See sunniks arendama inimkonna elu igakülgset käsitlust, mis vihjamisi, sositamisi on siia kontrapunktina põimitud. Varsti ehk võib seda kisendada.

ARISTOKRAATIAST

Nikolai Berdjajev

Teie demokraatlikul sajandil on armastus aristokraatia-idee vastu olnud omane vaid vähestele. Aristokraatialembust vaadeldakse klassiinstinktide ilminguna või estetismina, millel puudub eluline tähendus. Tegelikult on aristokraatial palju sügavamad ja elulisemad alused. Tänapäeval on need ähmas-tunud ja neid hakatakse unustama. Kuid see, keda ei huvita elu pealispind, vaid tema olemus, peaks tunnistama, et ontoloogilised alused puuduvad demokraatial, mitte aristokraatial, et just demokraatias pole midagi noumenaalset, tema loomus on puhtalt nähtumuslik. Aristokraatiaidee nõuab, et parimad realselt valitseksid, demokraatiaidee — et kõik formaalselt valitseksid. Oma nõudega parimate valitsusest ja dominatsioonist, kvalitatiivsest valikust, jääb aristokraatia igavesti ühiskondliku elu kõrgeimaks printsipiiks, ainsaks inimväärseks utoopiaks. Ja ka kõik teie turuplatsidel ja väljakuil pasundatavad demokraatialoosungid ei hävita õilsast inimsüdamest unistusi sellest, et valitseksid ning juhiks parimad ja väljavalitud, ei kaota seda hingesügavusest tulevat igatsust, et ilmuksid parimad ja väljavalitud, et aristokraatia astuks oma igavestesse õigustesse. Meie mandunud ajal tuleks meenutada Carlyle'i sõnu tema imepärasest raamatust *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History* ("Sangaritest, sangariteaustusest ja sangarlikust ajaloost"): "Kõik sotsiaalsed protsessid, mida inimkonnas iganes võite jälgida, viivad ühele sihile — kas see saavutatakse või mitte, on omaette küsimus — ning selleks on: leida üles oma *Ablemand* (võimekas inimene) ja anda talle võimekuse sümbolid: majesteetlikkus, austus või mis tahes, kui tal vaid oleks tõeline võimalus juhtida inimesi oma võimele vastavalt. Valimiskõned, ettepanekud parlamendis, reformibillid, Prantsuse revolutsioonid, kõik need pürgivad osutatud eesmärgile juba loomu poolest, vastupidisel juhul näivad nad

Письмо шестое: Объ аристократіи. — Николай Бердяевъ. Философія неравенства: Письма къ недругамъ по социальной философіи. Paris: YMCA-Press, 1970, с. 102–118.

täiesti mõttetus. Otsige üles antud maa kõige võimekam inimene, seadke ta nii kõrgele kui vähegi võite, pidage muutumatult temast lugu ning te saate täiesti täiusliku valitsuse ja mitte mingi valimiskast, parlamendiretoorika, hääletamine, konstitutsiooniline institutsioon, üleüldse mitte mingi mehaanika ei saa enam karvavõrdki parandada selle maa olukorda." Ja veel tuleks meie ajale meenutada Platonit. Tema aristokraatlikus utoopias oli midagi igavikulist, ehkki selle väline kest oli ajalik. Ületamatu on tema aristokraatlik printsiip ise. See kütkestas keskaega ning kütkestab ka tulevasi aegu. Kuni elab inimvaim ja kuni inimese kvaliteet pole lõplikult lämmatatud kvantiteedi poolt, püüdleb inimene ikka parimate valitsust, tõelist aristokraatiat. Mida on teil pakkuda selle inimese kõrgeima unelma, selle ainsa väärika utoopia vastu? Demokraatiat, sotsialismi, anarhismi. Ma võtan veel kord läbi kõik need teie unistused ja utoopiad. Aristokraatlik printsiip on orgaaniline, ontoloogiline ja kvalitatiivne. Kõik teie demokraatlikud, sotsialistlikud ja anarhistlikud printsiibid on formaalsed, mehaanilised ja kvantitatiivsed, kõik nad on hoolimatud ja ükskõiksed olemise reaalsuse ning väärtuste vastu, inimese sisemuse vastu.

Tegelikult ei saa demokraatiat aristokraatiale isegi vastandada. Need mõisted pole võrreldavad, nad on omadustelt täiesti erinevad. Ka esinduslik demokraatia võib seada eesmärgiks parimate väljavalimise ja tõelise aristokraatia valitsuse kehtestamise. Demokraatiat võib mõista soodsate tingimuste loomisena kvalitatiivseks selektsiooniks, aristokraatia aretamiseks. Seejuures võib olla eesmärgiks leida aristokraatia, mis oleks reaalne ja mitte formaalne, s.t selle aristokraatia kõrvaldamine, kes pole parimate valitsus, ja vaba tee andmine tõelisele aristokraatiale. Kõik teie pakutud demokraatiad teenivad neid sihte halvasti, unustades nad tänase päeva armetute huvide nimel. Demokraatia muutub kergesti huviorganisatsioonide formaalseks vahendiks. Parimate otsimine asendatakse huvidele rohkem vastavate, neid paremini teenivate otsinguga. Demokraatial iseendast pole seesmist, ontoloogilist sisu ja sellepärast saab ta teenida kõige vastakamaid sihte. Selle poolt erineb ta olemuslikult aristokraatiast, mis on ülluse, tõu, kvaliteedi ideaaliks. Ärge laske end ära petta välisest, kaasa haarata liig armetuist illusioonidest. Maailma loomisest peale on ikka valitsenud, valitseb praegu ja edaspidi vähemus, mitte enamus. Nii on see valitsemise kõigi vormide

ja liikide, monarhiate, demokraatiate, reaktsooniliste ja revolutsiooniliste eppohhide puhul. Vähemuse valitsemisest pole pääsu. Teie demokraatlikud katsetused enamuse valitsust luua on tegelikult armetu enesepeetus. Küsimus on vaid selles, kas valitsev vähemus on parim või halvim. Üks vähemus asendub teise vähemusega. Ja ongi kõik. Kas halvimad kukutavad parimad või parimad kukutavad halvimad. Inimmassi ei saa vahetult juhtida ega valitseda, see on võimalik vaid hetkeks, revolutsioonilises ja mässulises masside voolus. Kuid vägagi kiiresti taastub diferentseeritus ja tekib uus vähemus, kes haarab võimu enda kätte. Revolutsioonilistel eppohhidel kuulub võim harilikult demagoogide kambale, kes osavalt kasutab ära masside instinkte. End rahvalikuks ja demokraatlikuks pidavad revolutsioonilised valitsused on alati vähemuse türanniad. Ja harva, väga harva on see vähemus valik parimaist. Revolutsiooniline bürokraatia on tavaliselt veel madalam sellest vanašt bürokraatiast, mille kukutab revolutsioon. Revolutsiooniline mass on alati olnud vaid õhkkonnaks, kus vähemuse türannia teostub.

Demokraatia triumf on ju alati kiire ja viirastuslik, see kestab kõigest hetke. Sama viirastuslik oleks ka sotsialismi triumf, kui see oleks võimalik. Vabaneged sõnade ja väliste katete võimusest, tungige selgema pilguga elu enese olemusse. Kõige reaalsemas, kõige tõelisemas tegelikkuses on küsimus alati selles, kumb võidab, kas aristokraatia või ohlokraatia. Tegelikult eksisteeribki vaid kaks võimutüüpi — aristokraatia ja ohlokraatia, kõige paremate valitsus ja kõige halvamate valitsus. Ent ikka ja alati valitseb vähemus, selline on vääramatu loodusseadus. Kõikide valitsemises ei ole midagi reaalselt peale sünge, ükskõikse ja segase kaose. Ükskõik millise korra loomine selles kaoses eeldab ühtede või teiste elementide — aristokraatia või ohlokraatia eristamist ja eraldamist. On olemas paratamatu tendents aadli kujunemiseks. Aadel jääb igavesti märkima palju kõrgemat kvalitatiivset seisundit, diferentseeritud ja selekteeritud tõugu. Aadlit matkis kodanlus; teda hakkab matkima ka proletariaat. Kõik *parvenu*'d tahavad olla aadlikud. Sotsialismis tahab proletariaat olla uus aadel, uus aristokraatia. Ilmselt peab maailmas olemas olema privilegeeritud olukorda seatud vähemik. Ajaloolise hierarhia ja ajaloolise aristokraatia kokkuvarisemine ei tähenda igasuguse hierarhia ja igasuguse aristokraatia hävingut. Kujuneb uus hierarhia ja uus aristokraatia. Mis tahes elukorraldus on

hierarhiline ja tal on oma aristokraatia, hierarhiline pole vaid prüghunnik ja vaid seal ei selekteeru mingeid aristokraatlikke omadusi. Kui tõeline hierarhia on rikutud ja tõeline aristokraatia hävitatud, siis ilmuvad väärhierarhiad ja kujunevad vääraristokraatiad. Kāputāis kelme ja mõrtsukaid ühiskonna heidikute hulgast võib moodustada uue valearistokraatia ja esindada hierarhilist alget ühiskonna korralduses. Säärane seadus toimib kõiges elavas, kõige puhul, mil elufunktsiooni. Ilma hierarhia ja aristokraatiata võib püsida vaid liivahunnik. Teie spekulatiivne hierarhilise ja aristokraatliku alge eitamine toob alati kaasa immanentse karistuse. Aristokraatliku hierarhia asemele tuleb ohlokraatlik hierarhia. Ja pöõbli valitsus loob oma valitud vähemiku, oma valiku parimatest ja tugevaimatest kaabakluses, esikaabakatest, kaabakariigi vürstidest ja magnaatidest. Usulises plaanis loob Kristuse-hierarhia kukutamise antikristliku hierarhia. Ilma valearistokraatiata, ilma vastupidi-aristokraatiata, ei elaks te päevagi. Kõik plebeid tahaksid pääseda aristokraatia hulka. Plebeilik vaim kadestab ja vihkab aristokraatiat. Ent lihtsaimgi inimene rahva hulgast ei pruugi selles tähenduses olla plebei. Tõeliselt aristokraatlikke jooni võib peituda talumeheski, kes kunagi ei kadetse. Tal võib olla Jumala poolt määratud omaenese tõu hierarhilisi jooni.

*

Aristokraatia on tõug, millel on ontoloogiline alus, millel on isiklikud ja laenamatud jooned. Aristokraatia on loonud Jumal ning Jumala käest on ta omadused saanud. Ajaloolise aristokraatia kukutamine toob kaasa teistsuguse aristokraatia kehtestamise. Aristokraatiaks püüdleb kodanlus, kapitali esindaja, ja püüdleb proletariaat, töö esindaja. Proletariaadi aristokraatlikud pretensioonid isegi ületavad kõigi teiste klasside omi, sest oma ideoloogide õpetust mõõda peab proletariaat end teadvustama äravalitud klassina, messianistliku klassina, ainsa tõelise inimkonnana ja kõrgeima rassina. Kuid mitte iga soov saada aristokraatiaks, tõusta aristokraatiani madalamast seisundist, pole loomult aristokraatlik. Võimalik on vaid looduslik, kaasasündinud aristokratism, Jumalast antud aristokratism. Tõelise aristokraatia missiooniks pole mitte niivõrd tõus veel saavutamata kõrgemate seisundite juurde kui allatulek madalamate seisundite juurde. Nii sisemine kui väline aristokratism on kaasasündinud, mitte omandatud.

Aristokraatia omaduseks on heldus, mitte ahnus. Tõeline aristokraatia saab teenida teisi, teenida inimest ja maailma, sest ta ei tegele eneseülandamisega, tema lähteseisund on küllaldaselt kõrge. Ta on ohvrimeelne. Selles on aristokraatliku alge põline väärtus. Inimühiskonnas peab olema neid, kel puudub tarvidus end ülendada, kes on vabad sellega seotud madalusest. Aristokraatia õigused on sünniõigused, need pole soetatud. Maailmas peab olema kaasasündinud õigustega inimesi, vaja on õiguste saamise eest peetava võitluse atmosfäärist vaba hingetüüpi. Need, kes oma õigused omandavad töös ja võitluses ja kes tõstavad oma staatust, pole vabad paljudest kibedatest tunnetest, haavavusest, tihti ka tigidusest, neid rõhub nende madalam minevik. Mõistagi ei räägi ma erandlikest inimestest, kelle kohta reeglid ei kehti, vaid keskmisest inimesest.

Võimalik ja õigustatud on ainult aristokraatia Jumala armust, aristokraatia vaimult ja kutsumuselt ning aristokraatia põlvnemise üllusest, seosest minevikuga. See, mis teile aristokraadi positsioonis paistab ebaõiglase ja nõrritavana, ongi tema olemasolu õigustus maailmas, on privileeg päritolu ja sünnipära, mitte tema isiklike teenete tõttu. Mitte oma teenete, isikliku töö ega saavutustega ei olda aristokraat. Maailmas peab see nõnda olema. Geenius ja anne kuuluvad vaimuaristokraatiasse sellepärast, et nad on kaasa antud, mitte teenitud või töö eest saadud. Geenius ja anne on saadud sünniga, vaimse päritolu ja vaimse pärandi kaudu. Vaimuaristokraatia on sama loomusega mis sotsiaalne, ajalooline aristokraatiagi, see on alati privilegeeritud rass, mis oma eelised on saanud kingiks. Ning seesugune vaimselt ja füüsiliselt eelistatud rass peab maailmas olema selleks, et väljendada hingelise õilsuse jooni. Õilsus ongi iga aristokratismi hingeline alus. Õilsust ei saada ega soetata, see on saatuse kink, see on tõu omandus. Õilsus on eriline hingeõnnistus. See on otse vastupidine igasugusele haavusele ja kadedusele. Õilsus on teadmine oma kuulumisest tõelisse hierarhiasse, oma algsest ja sünnipärasest olemisest seal. Õilsale, aristokraadile, on teada, et hierarhias eksisteerivad veel kõrgemad astmed. Ent see ei tekita temas mingit kibestust, ei alanda teda, ei kõiguta tema enesevärikust. Oma väärikuse teadvustamine on samuti aristokratismi hingeline alus. See väärikus pole omandatud, see on kaasasündinud. See on õilsate isade poegade väärikus. Aristokratism on pojalikkus, see eeldab seost isadega. Need, kel pole pärit-

olu, kes ei tea oma isa nime, ei saa olla aristokraadid. Ja inimese kui olemise kõrgeima hierarhilise astme aristokratism on jumalapojalikkuse, Jumala üllaste poegade aristokratism. Seepärast ongi kristlus aristokraatlik religioon, Jumala vabade poegade religioon, Jumala armust saadud õnnistuse religioon. Õpetus Jumala armust on aristokraatlik õpetus. Ei mingisugune solvumispsühholoogia ega pretensioonide psühholoogia pole aristokraatlik. Need on plebeilikud. Aristokraatlik on ka süü, Jumala vabade laste süü psühholoogia. Aristokraadile on omasem tunda end süüdlasena kui solvatuna. Kristlus on läbi imbinud sellisest aristokraatlikust psühholoogiast. Kristlik teadvus on aristokraatlik, see on Jumala poegade, mitte maailma orjade, vabaduse, mitte paratamatuse laste teadvus. Need, kes tunnevad end saatuse poolt solvatuna, Jumala võõraspoegadena, kaotavad õilsuse, kaotavad aristokraatlikkuse. Aristokraat, üllana sündinu, peab tundma, et kõik, mis teda ülendab, on saadud Jumalalt, kuid kõik, mis teda alandab, on tema süü tulemus. See on otse vastandlik tollele plebeilikule, madalale psühholoogiale, mis kõike ülendavat peab enda saavutatuks, kõike alandavat aga teiste süüks ja ülekohtuks. Aristokraadi tüüp on täiesti vastupidine orja ja *parvenu* tüübile. Need on hingelt erinevad rassid. Aristokraatliku hingelaadiga võib olla ka mustatööline, ning aadlik võib olla kaabakas.

Kuid teie tahaksite ju madaldada inimrassi kvaliteeti, tahtnuksite hävitada aristokraatlikke jooni inimeses. Aristokraatlik üllus hakkab teile vastu. Te rajate oma riigi plebeilikule psühholoogiale, solvumise, kadeduse ja tigiduse psühholoogiale. Te võtate kõik kõige halvema töölistelt, talupoegadelt, boheemlikult intelligentsilt ja tahate sellest halvimast luua tulevast elu. Te apelleerite kättemaksuinstinktidele inimese loomuses. Teie headus sünnib kurjusest, teie valgus loidab pimedikust. Teie Marx õpetas, et uus ühiskond peab sündima kurjuses ja kurjusest ning pidas kõige tumedamate ja värdjalikumate inimtunnete mässi teeks, mis viib selleni. Aristokraadi hingetüübile vastandas ta proletaarlase oma. Proletaarlane ongi see, kes ei taha teada oma päritolust ega austa oma esivanemaid, kellel pole kodu ega kodumaad. Proletaarne teadvus tõstab solvumise, kadeduse ja neima tulevase uue inimese voorusteks. See teadvus näeb vabanemist tolles mässus ja ülestõusus, mis on hinge hirmsaimaks orjastatuseks, tema kütkestatuseks väliste asjade, materiaalse maail-

ma poolt. Proletaarlane on heidetud pinnale. Aristokraat peab aga elama rohkem sügavuti, süvaseoseid ja -juuri tundes. Proletaarne teadvus katkestab aegade sideme, hävitab kosmose. Proletaarne teadvus ja psühholoogia ei pea ilmtingimata kuuluma just töölisele, sotsiaalse redeli alumistel astmetel seisjale. Ka orjal võivad olla pojatunded Jumala, kodumaa, isa ja ema vastu, ka tema võib sügavalt tunnetada oma seost suure rahvusliku ja kosmilise tervikuga, oma kohta hierarhias. Ma olen tundnud mustatöölisi, kes olid rohkem aristokraadid kui paljud aadlikud. Teie aga ei taha, et tööline oleks sellises üllas seisundis, te tahate teda muuta tõeliseks proletaarlaseks ja veendunud plebeiks. Oma igasugusele aristokratismile vaenuliku riigi rajate te orja mässule ning plebei ülestõusule. Mässus ja ülestõusus on midagi orjalikku, midagi lakeilikku. Õilis, kes tunneb oma kõrgemat väärikust, kes kaitseb kõrgemat inimkuju endas, aristokraat vaimult või verelt, kui ta pole mandunud või langenud, leiab teisi teid tõe ja õiguse eest seismiseks, ebaõigluse ning vale paljastamiseks. Sisemisest aristokratismist, hinge õilistamisest võib sündida uus, parem elu. Ent eales ei sünni see orjade mässust, igasuguse pühaduse ja väärtuse lakeilikust eitusest. Teie proletaarlane tüüp on kehastunud igavikueitus, kaduviku ning ajalikkuse jaatamine. Tõeline aristokraadi tüüp on suunatud igavikku.

Aristokratismis on jumalikku ebaõiglust, jumalikku tuju ja omavoli, milleta oleks võimatu kosmiline elu, universumi ilu. Võrdsustava õigluse ja igale tema töö hulga eest tasumise andetu, plebeilik-proletaarne nõue on kallaletung elu õitsengule, jumalikule üleküllusele. Veelgi sügavamalt on see kallaletung Jumala õnnistusele, selle sakramendi ratsionaliseerimise nõue. Aga ebaõiglates jumalikus ülekülluses võib varjul olla ilmaelu kõrgeim mõte, tema apoteoos. Aristokraatia võib ajaloos langeda ja manduda. Tavaliselt ta langeb ja mandubki. Ta võib kergesti liialt kristalliseeruda, kivistuda, olla liialt kinine ja suletud elu loovatele jõududele. Tal on kalduvus muutuda kastiiks. Ta hakkab end vastandama rahvale. Ta loobub oma missioonist ning teenimise asemel nõuab endale privileege. Kuid aristokratism pole õigus, aristokratism on kohustus. Aristokraatia vooruseks on anda, mitte võtta. Aristokraat on see, kellele on rohkem antud ja kes võib jagada oma küllusest. Võitlus võimu ja huvide eest pole oma loomult aristokraatlik. Aristokraatide võim, parimate ja üllaimate võim, oma

andide poolest tugevaimate võim, pole õigus, vaid kohustus, pole nõudlemine, vaid teenimine. Parimate õigused on kaasündinud õigused. Parimate võitluse ja nende töö sihiks on kohusetäitmine, on teenimine. Oma ideelt on aristokraatia ohvrimeelne. Ent ta võib oma ideest loobuda. Siis klammerdub ta liialt oma väliste eeliste külge ja käib alla. Kuid alati tasub mäletada, et rahvamassid väljuvad pimedusest ja ühinevad kultuuriga aristokraatia eristumise ning missioonitäitmise kaudu. Aristokraatia tuli pimedusest esimesena välja ning sai õnnistuse Jumalalt. Ajaloolise arengu teatud astmetel peab aristokraatia loobuma mõnest oma õigusest, jätkamaks loomingurolli ajaloos. Kui Venemaal leidub veel tõelist aristokraatiat, siis peab see ohvrimeelselt loobuma võitlusest oma põrmutallatud privileegide eest. Aristokraatia pole seisus oma klass, aristokraatia on mingi vaimne, loomult hävitamatu alge, mis toimib maailmas eri kujul ja vormides.

*

Mõned teist on valmis tunnustama vaimuaristokraatiat, ehkki mitte eriti meeeldi. Ent suhet vaimuaristokraatia ning ajaloolise aristokraatia vahel kujutate te ette liialt lihtsustatuna. Te arvate, et ajalooline aristokraatia on vaid mineviku kurjus, et tal pole õigust eksisteerida ning et tal puudub iga-sugune suhe vaimuaristokraatiaga. Tegelikuses on kõik keerulisem kui teile tundub. Alati on ju kõik keerulisem, kui see teile lihtsustajatele näib. Muidugi ei hakka keegi vaimuaristokraatiat segi ajama ja samastama ajaloolise aristokraatiaga. Viimase esindajad võivad vaimselt väga madalal seista ning vaimuaristokraatia kõrgeimad esindajad ei pruugi pärineda ja tavaliselt ei pärinegi aristokraatlikest kihtidest. See on vaiel-damatu ja elementaarne. Kuid ei tohi eitada vere, pärilikkuse, rassilise sotsiaalse valiku tähtsust keskmise hingetüübi aren-damisel. Te olete liialt harjunud inimest aritmeetilise ühikuna abstraheerima, te käsitate inimest lahus tema esivanematest, tema päritud traditsioonidest ja harjumustest, tema kasvatu-sest, sajanditest ning aastatuhandetest, mis elavad tema ve-res, tema orgaanilise olemuse rakkudes, lahus inimese kõigist orgaanilistest seostest. Kuid teie abstraktne, aritmeetiline ini-mene on fiktsioon, mitte reaalsus, tal puudub igasugune sisu. Te peate inimeseks seda, mille poolest ta sarnaneb igaühe-ga — kaks kätt, kaks jalga, kaks silma, üks nina jne. Aga just seetõttu inimene jääbki meil kahe silma vahele, et veel

gi rohkem on ta see, mille poolest ei sarnane mitte kellegagi. Inimese individuaalsuses ristub palju ringe, kujundades tema tõugu. Inimene kuulub orgaaniliselt, vere poolest oma rassi, oma rahvusse, oma seisusse, oma perekonda. Ja kordumatu, vaid temale üksi kuuluva individuaalsuse prisma murduvad omapäraselt kõik rassilised, rahvuslikud, seisuslikud, perekondlikud pärandid, pärimused, traditsioonid, harjumused. Inimisiskus kristalliseerub ühel või teisel orgaanilisel pinnal, tal peab olema üleisikuline kompaktne keskkond, milles toimub kvalitatiivne seleksioon. Igasuguse abstraktse sotsioloogia ja abstraktse eetika üks suurimaid eksitusi on tõugu loova, hingelist ja füüsilist tüüpi kujundava rassilise seleksiooni eitamine. Inimtüübi juures on rassil tohtu tähtsus. Inimene saab ületada rassilise piiratuse ja minna lõpmatusse. Kuid tal peab olema individualiseeritud tõug. Aadliseisuse piiratuse ületanud, kõigist seisuslikest eelarvamustest ja huvidest vabatenud aadlik jääb edasi aadlikuks rassilt ja hingetüübilt ning aadliseisuse võitminegi võib olla aadelliku ülluse ilminguks.

Kultuuri ei tee üks inimene või üks põlvkond. Kultuur on meil veres. Seda teeb rass ja rassiline valik. Alati pinnapealne ja piiratud "valgustatud" ning "revolutsiooniline" teadvus on vajutanud moonutatud pitsati ka teadusele, ehkki ta teaduse on võtnud oma lipukirjaks. See teadvus on ähmastanud teaduslikus tunnetuses rassi tähtsuse. Kuid objektiivne, erapooletu teadus peab tunnistama, et aadel ei eksisteeri maailmas mitte ainult kindlate huvidega sotsiaalse klassina, vaid ka kvalitatiivse hingelis-füüsilise tüübina, hinge ja ihu tuhandeaastase kultuurina. "Sinise vere" olemasolu pole üksnes seisuslik eelarvamus, see on ühtlasi kummutamatu ja hävitamatu antropoloogiline fakt. Aadlit ei saa selles mõttes hävitada. Mitte mingid sotsiaalsed revolutsioonid ei saa hävitada rassi kvalitatiivseid eelseid. Aadel võib surra sotsiaalse klassina, temalt võib ära võtta kõik ta privileegid, kogu varanduse. Ma ei usu aadli kui seisuse tulevikku ja ei taha aadliprivileege endale kui aadlikule. Kuid aadel jääb alles rassina, hingetüübina, plastilise vormina ning aadli kui klassi luutmise võib suurendada tema hingelist ja esteetilist väärtust. Olukselisel määral see toimuski Prantsusmaal pärast revolutsiooni. Aadel on psüühiline rass, mis võib säilida ja toimida igasuguse ühiskondliku korra juures. Maailmale ja maailmakultuurile on vajalik selle psüühilise rassi säilimine koos tema kristalliseerunud aristokraatlike joontega. Tema täielik kadu tähendaks

inimrassi degradeerumist, *parvenu*'de triumfi, iidse ülluse kadumist inimkonnast. Öilsate iseloomujoonte selektsioon toimub aastatuhandete vältel. Selle pikaajalise protsessi psüühilisi tulemusi ei saa hävitada mingid revolutsioonid. Feodalismi häving Läänes ei hävitanud feodaalsete rüütlite kujundatud psüühilisi jooni täielikult. Neid jooni hakkasid matkima ka teised klassid. Rüütellus kujundas isiksust, karastas iseloomu. Kaasaegse kodanliku maailma inimese autunne on pärit rüütlitelt. Rüütellus lõi kõrgeima inimtüübi. Rüütellusel oli ajalik ja kaduv ajalooline kest, millest pole midagi alles jäänud. Palju tumedat oli seotud selle kestaga. Kuid rüütellusel on ka igavene, surematu tuum. Rüütellus pole mitte üksnes ajaloolis-sotsiaalne kategooria, vaid ka vaimne alge. Ja rüütlivaimu lõplik surm oleks inimtüübi mandumine. Inimese kõrgeim väärikus tekkis ja kujunes rüütelluses ning aadlis, sealt läks ta üha laiemasse maailma, selle väärikuse päritolu on aristokraatlik. Öilsate iseloomujoonte valik toimub aeglaselt, see eeldab pärilikkust ja perekonnatraditsiooni, see on orgaaniline protsess. Samasugune orgaaniline protsess on ka kõrge kultuurikeskkonna ja -traditsioonide tekkimine. Tõelises, sügavas ja rafineeritud kultuuris on alati tunda rassi, veresidet kultuuritraditsiooniga. Tänapäeva minevikuta, orgaaniliste seosteta inimeste kultuur on alati pinnapealne ja tahumatu. Ja sel, kelle kultuur on tulnud läbi paljude põlvkondade, on hoopis teistsugune kultuuristiil ja kultuurikangus kui tollel, kes esimesena kultuuri omaks võtab.

Meie õnnetuseks puudus rüütellus Vene ajaloos. See selektab ka, miks isiksus polnud meil küllaldaselt välja kujunenud, miks meie iseloom polnud küllalt karastatud. Venemaal jäi liiga tugev võim algele kollektivismile. Paljud vene mõtlejad, teadlased ja kirjanikud olid uhked selle üle, et meie maa on loomupäraselt demokraatlik, mitte aristokraatlik. Kõlbeliselt kaunid on meie igapäevane demokratism, meie lihtsus, mis on omased ka ehtsale vene aadlile. Kuid aristokraatia puudumises oli nii meie tugevus kui ka meie nõrkus. Selles oli tunda liiga suurt sõltuvust rahva tumedast stiihiast, võimetust selekteerida suurest massist juhtivat kvalitatiivset tuuma. Peetri aegadest peale on meil aristokraatia osa etendanud bürokraatia ning tal oli mõningaid aristokraatliku selektsiooni jooni. Kuid ikkagi ei saa bürokraatiat oma hingetüübilt pidada tõeliseks aristokraatiaks. Meil võitis bürokraatlik absolutism ülalt- ja narodniklus altpoolt. Meil polnud võimalik loomin-

guline areng, kus juhtiv osa oluks kvalitatiivselt selekteeritud elementidel, ja praegu maksame selle eest ränka hinda. Ja siiski oleks ebaõiglane eitada aadli määratud tähtsust Venemaal. Aadel oli meie progressiivne kultuurikiht. Aadel lõi suure vene kirjanduse. Aadlimõisad, aadlipered olid meie esimeseks kultuurikeskkonnaks. Endise Venemaa ilu — see on aadli ilu. Vene elu suursugune stiil on eelkõige aadli stiil. Autunne oli eelkõige ja enim arenenud vene aadli hulgas. Vene kaardivägi oli omal ajal au koolitajaks. Segaseisuslase tung Vene ellu ja tema liigne domineerimine pigem madaldas kui tõstis meie inimese hingetüüpi. Meie elu minetas igasuguse stiili. Meie parimaks, kõige stiilsemaks ja kaunimaks epohhiks, mis kõige enam oleks väärt kandma meie renessansi nime, jääb XIX sajandi algus, Puškini, Lermontovi ja terve poetide plejadi, müstilise liikumise, dekabristide, Tšaadajevi ning tärkava slavofiilsuse aeg, ampiirstiili aeg, s.t aadliseisuse, aadelliku intelligenti, aadli kultuurikihi ajastu. Siis polnud me veel nihilistid. Ebapiisavalt kindlustunud aadlikultuuri asemele tuli meil nihilism ja nihilistlik stiil. Kuid kõik vähegi tähtis vene kultuuris oli tulnud aadlist. Väljaspool seost aadliga pole mõeldamatud mitte ainult L. Tolstoi, vaid ka Dostojevski kangelased. Tuletage meelde, mida ütleb Dostojevski *Noorukis* aadli ja tema tähtsuse kohta. Aadellik kultuurikeskkond on imetanud kõiki suuri vene kirjanikke. Revolutsiooni läidetud lõkete tules ei põle maha mitte ainult ampiirstiilis mõisad, vaid ka Puškin ja Tolstoi, Tšaadajev ning Homjakov, tuhaks põleb kogu vene looming ja vene traditsioon. Vene aadli hävitamine on kultuuritraditsioonide hävitamine, meie vaimses elus aegade seose katkestamine. Teie *parvenu*'lik aadlivihkamine on inimese taset alandav madal tunne, see pole suunatud mitte ainult aadlike privileegide vastu, mida enam ammu pole olemas ja mille taastamine oleks meeletus, vaid see on suunatud hävimatute ja igavikuliste psüühiliste joonte vastu. Tuleb küll tunnistada, et kõlbeliselt ja vaimselt oli meie aadel langenud enne, kui revolutsioon ta kukutas.

Rüütellus ja aadel ei tohi kaduda maailmast psühholoogiliselt, nad peavad laiu rahvahulki lähendama kõrgemale tüübile, ülluse ja au riigile. Ühiskonna demokratiseerimisel puudub sisemine vaimne õigustus, aristokratiseerimisel on see olemas. Aristokratiismi, tõu õilsuse eod on igas klassis ning põlatute klasse pole olemas. Inimeste elus toimuval vabaneemisprotsessil on vaid üks tähendus — avada laiem tee aris-

tokraatlike hingede avastamisele ning nende domineerimisele. Ajaloos toimub tõelise aristokraatia üha uute ja uute otsingute piinarikas protsess. Inetu ja hoolimatu suhtumine lihtrahvasse pole aristokraatlik, see on tõusikute matslik käitumine. Aristokraatlik ülbus on näotu. Aristokraatia oleks pidanud lihtrahvale oma üliküllusest jagama, teenima teda oma valgusega, oma hingelise ja ainelise rikkusega. Ruskin unistas sellisest sotsialismist, mida teostaks päriilik aristokraatia. Ta pooldas tuliselt ühiskonna hierarhilist korraldust aristokraatiaga eesotsas ning sama tuliselt julgeid sotsiaalseid reforme vaesunud klasside heaks. Selles järgis ta Platoni igavest tõde. Ka teil tasuks järgida Platonit ja Ruskinit. Keskpärane ajalooline aristokraat ning aadlik loobub kergesti oma missioonist, satub egoistlikku enesejaatusse ja mandub vaimselt. Need, kes peavad eriti kalliks oma aristokraatlikke privileege ja vastandavad neid teistele, on oma hingetüübilt kõige vähem aristokraatlikud. Matslikkus on aristokraatide ja aadlike hulgas väga levinud. Kui hierarhiliselt kõrgemate klasside loobumine oma missioonist ning nende hingeline raiskumine on kaugele läinud, siis küpseb revolutsioon õiglase karistusena kõrgeimate ja tugevamate pattude eest. Ja alati hierarhilisele algele rajatud kõrgema kultuuri tulevikku saab päästa vaid ajaloolise aristokraatia ohver, valmisolek loobuda restauratsioonist klassina, valmisolek keelduda privileegidest, teenimine ja oma missiooni teostamine.

*

Ent maailmas pole olemas mitte ainult ajalooline aristokraatia, mille keskmine tase tekib rassilise valiku ja päriilikuse teel, maailmas eksisteerib sotsiaalsete gruppide ja ajalooliste epohhide vaheldumisest sõltumatu igavese algena ka vaimuaristokraatia. Ajaloolisel aristokraatial võib olla hingelise ja kehalise aristokratismi tunnuseid ka ilma vaimuaristokraatia joonteta. Vaimne aristokratism realiseerub maailmas individuaalse õnnistusena, see ei ole tingimata ja valdavalt seotud mingi sotsiaalse grupiga. Vaimuaristokraadi, geeniusse ilmumine eeldab soodsat vaimset atmosfääri rahvaste elus, kuid ta pole seotud loodusliku valikuga ning keskmise kultuuritaseme kujunemisega. Geniaalsus pole päritav, samuti nagu pühaduski. Suurvaimud sünnivad providentsiaalselt määratud hetkedel. Kuid neid tuleb igasugusest keskkonnast, nii kõrgeima aristokraatia kui ka talupoegade või agulirah-

va hulgast. Vaimuaristokraatia ning ajaloolis-sotsiaalse aristokraatia vaheline suhe on astmeline. Sellal kui vaimuaristokraatia kõrgeimail ja õnnistatuimail ilminguil pole mingit seost ajaloolis-sotsiaalse aristokraatiaga, orgaanilise valiku ja pärilikkusega, on olemas teatud seos sellega tema keskmistel astmetel, sest need on suuremas sõltuvuses üleindividuaalsest traditsioonist, kultuurikeskkonda kristalliseerivast selektsioonist. Geeniuse jaoks pole kirjutatud seadust, küll on see aga juba kirja pandud andeka tarvis.

Maailmas elab ja toimib igavesest ajast kaks aristokraatiat — eksoteeriline ja esoteeriline. Eksoteeriline aristokraatia tekib ja toimib ajaloo välisplaanis. Eksoteerilise aristokraatia ilminguil on tabatav seaduspära ja looduslik-bioloogiline alus. Esoteeriline aristokraatia tekib ja toimib intiimses siseplaanis. Esoteerilise aristokraatia ilminguis pole mainitud seaduspära ega looduslik-bioloogiline alus täheldatavad, nad kuuluvad jumaliku armu ja vaimu maailma, aga mitte looduse ning sellesse kuuluva ajaloo valdkonda. Esoteeriline aristokraatia moodustab ajaloos justkui mingi salaordu ja temas idaneb kõik loominguiliselt suur. Ajaloo eksoteerilisse välja satub kogu see loominguiline vaimuelu juba muutunult, kohandatuna keskmisele inimtasemele, kultuuri nõuetele ja ülesannetele. See erinevus torkab silma Kiriku elus. Pühameeste ja munkpühakute valdkond kujutab endast esoteerilist religioosset aristokraatiat. Seal sünnivad kirikliku elu kõrgemad ja reaalsed saavutused. Ent selle kõrval on Kirikul olemas ka eksoteeriline aristokraatia, väliselt seaduspärane ajalooline kiriklik hierarhia. Teda on vaja Kiriku ajalooliseks eluks, rahvaste usuliseks kasvatamiseks ning juhatamiseks. Selles hierarhias toimivad kirikliku keskkonna kristalliseerumiseks vajalik selektsioon ja järjepidevus. Kiriku ajaloolisel aristokraatial on kanda suur positiivne missioon, kuid ta pole usulise elu lõpp ega põhi. Pühakute varjatud elu vaimsed saavutused kanduvad muudetud, eksoteerilisel kujul üle väliselt hierarhiliselt astendatud ajaloolisse kiriklikku ellu. Sama esoteerilise ja eksoteerilise vaheline suhe on olemas ka inimkonna vaimses elus, kogu kultuuris. Eksisteerib keskmise, eksoteerilise kultuuri aristokraatia ja hierarhia. Sellel on valik ja järjepidevus. Ta nõuab tsensust, eelkõige hariduse ja kasvatuse, mõistuse ja võimete tsensust. Ta elab ning areneb kultuuritraditsioonis ja -pärimuses. Ning kui te astute mõistusliku ja haridusliku tsensuse eitamise teele, siis paiskate te põrmu

kvaliteedi kvantiteedi nimel ning valmistate ette pimeduseriiki, tõukate rahvad tagasi. Te olete tagurlased. Kultuuritööle, igale riiklikule ja ühiskondlikule tegevusele on vaja kasvatusse, hariduse, mõistuse ja võimete kvalitatiivset tsensusust. See tsensus loob oma hierarhia, oma aristokraatia. Kuid see on eksoteeriline, riikliku ja kultuurilise olemise keskmises sfääris toimiv aristokraatia. Temast sügavamal, tema taga, asub esoteeriline aristokraatia, kõrgem vaimuaristokraatia, kust saab alguse igasugune looming, igasugune avastus ja ilmutus, milles inimene ületab selle ilma piirid. Kõrgem vaimuaristokraatia on pühaduse, geniaalsuse ja rüütelluse valdkond, suurte ning üllaste valdkond, kõrgem inimrass.

*

Isiklik alge avaneb, kristalliseerub ja areneb eelkõige aristokraatias. Aristokraatia on ajaloo isiksuse esimene väljaastumine kollektiivi tumedast stiihiast. Hiljem toimub keerulisel ja vaevalisel teel soodsate tingimuste otsing valitud isiksustest koosneva aristokraatia avastamiseks, isiksuste kvalitatiivseks selektsiooniks. Pärast esimese astme aristokraatiat kehtestuvad selle järgmised astmed. Klassi või sotsiaalse grupina ei eksisteeri mitte ainult pärisaristokraatia, vaid iga klass ja grupp loob ka oma aristokraatia. Eraldub ning selekteerub talupoegade, kaupmeeste, professorite, kirjanike, kunstnike jne aristokraatia. Ja kui kõikjal ei toimuks seda aristokraatia eraldumise ning arenemise diferentseerivat protsessi, siis kisuks labaste inimeste vormitu ja kaootiline stiihia kõik põhja ega laseks luua väärtusi. Iga ajalooline epohh seisab oma astmestatud aristokraatia eristamise ja tugevdamise keerulise ülesande ees. Pole nii lihtne otsustada, milline poliitiline ja sotsiaalne kord on soodus seesuguse aristokraatia seesugusele eristamisele ning tugevdamisele. Kõigil teil nivelleerijail on iga juhuse jaoks olemas mitmesugused monistlikud teooriad. Ent kõik teie teooriad ei maksa midagi. Elu keerulisus kummutab need alati. Tõelist aristokraatiat ei soodusta mitte mõne üksiku alge ainuvõit, vaid mitme alge keerukas ühendus. Selles tähtsas protsessis võib kõrvalist osa etendada ka demokraatia, kui ta on piiratud ja allutatud kõrgematele printsiipidele. Aristokraatia ja demokraatia on sisemiselt vastandlikud, metafüüsiliselt vaenulikud ja teineteist välistavad. Kuid sotsiaalses tegelikkuses viib nende printsiipide kokkupõrge keerulise tulemuseni ning aristokraatliku printsiipi

bi võitu võib soodustada demokraatlik printsiip, kui tal pole endakeskseid püüdlusi. Nii monarhistliku kui demokraatliku ühiskonna ülesandeks on eraldada ja valida juhtiv aristokraatia. Puhas monarhia on abstraktsioon, konkreetselt teostab monarhia ennast aristokraatia kaudu. Ning monarhia väärtus seisneb kõigepealt võimes valida juhtivat aristokraatiat ja seda tugevdada. Monarhia variseb kokku, kui ta valib enda ümber halvimid.

Demokratismi vaim kätkeb oma metafüüsikas, oma moraalis, oma esteetikas suurimat ohtu maailma ja inimese elu aristokraatlikule algele, õilsale kvalitatiiivsele algele. Kvantitatiivne metafüüsika, moraal ja esteetika tahaks lõmastada ning hävitada igasugust kvaliteeti, kõike ülevat üksikult ja üheskoos. Demokraatliku metafüüsika, morali ja esteetika valdkonnas valitsevad halvimid, mitte parimad. Demokraatia võimulepääs paiskab lõplikult põrmu tõu vaprusse ja õilsuse muistse ideaali, laostab aristokratismi bioloogilised ja vaimsed alused. Demokraatliku metafüüsika triumf on suurimaks ohuks inimlikule progressile, inimloomuse kvaliteedi tõstmisele. Te tahaksite luua selliseid tingimusi, mis teeksid võimatuks aristokratismi edasise eksistentsi maailmas, parimate eraldamise ja valiku. Teie poolt on suurim pettus rääkida, et tahate inimloomust vabastada. Te tahate inimloomust orjastada, seada talle piire ning tõkkeid. Te eitate nii aristokratismi bioloogilisi aluseid, rassilisi aluseid kui ka tema õnnistustlike, vaimseid aluseid. Inimese mõistate te halli, väärtusetusse oleskellu. Tõsi, te oleksite tahtnud tõsta inimkonna tohutu massi kõrgemale tasemele, oleksite tahtnud talle seda kõrgeimat taset peale sundida. Kuid mitte sellepärast ei taha te seda teha, et hindate ja armastate "kõrget taset", vaid sellepärast, et tahate võrdsustamist, et te ei talu erinevat ja ülevat. Inimese enda-ülenenemine pole teid kunagi huvitanud. Ja te unustate, et ülenenemine saavutatakse vaba võitluse ja vaba valiku teel. Teid ei huvita mitte ülendamine, kõige rohkem huvitab teid teist üle olevate alandamine. Ja teile on kättesaamatu, teie teadvusele on igavesti suletud ajaloo müsteerium. See on aristokraatlik müsteerium. See toimub vähemuse hulgas. Vähemus kannab endas universaalsuse vaimu. See vaim on aristokraatlik. Enamuse vaim ja demokraatlik vaim on provintsiaalsed, partikularistlikud. Eestvedajaks on ajaloo vähemus, aristokraatia. Mäss selle eestvedamise vastu on kallaletung ajaloo müsteeriumile. Teil ei õnnestu hävitada

hingede ontoloogilist erinevust, teil ei lähe korda kaotada erinevust targa ja lolli, andeka ja andetu, õilsa ja labase, kauni ja koleda, õnnistatu ja õnnistusest ilmajäetu vahel.

Tõlkinud Meelis Tõns

ÜKSIKU ÕIGUS

Demokraatlusele vastav filosoofia on personalism

Eduard Tennmann

Ameerikas on jõutud tuntusele, et pole võimalik päästa rahvaid, kui ei suudeta anda neile vastavat mõtteteaduslikku elualust. See tunnus on äärmiselt huvitav. Sest ta eeldab mitte ainult juhtide, vaid ka juhitudate hulkade teadmist ja teadlikkust enese kohta. See on koguliselt otsekohe võimatu. Mitte hulk ega kogu ei saa olla teadlik, vaid iga üksik, kes kuulub kogusse ja kelle summa alles moodustab kogu. Ei ole üksikul selget teadvust, ei ole hulgal ka mitte. Säält ep see kaebus inimestepuudusest ja Sokratese latern, millega ta inimesi otsis rahvarikkal Ateena turul. Hulka ei saa kultuuriliselt tõsta, ilma tõstmata üksikut. Sellest indiviidi kasvatuse paratamatus, aga mitte äärmine individualism ega subjektivism.

Meie haridus on seni olnud idealistlik. See on kreeka pärandus, mis iseäranis Plaatos leidis kujuka ja kaugeleulatava mõjuga prohveti. Selle mõju all oleme praegugi. Küsimine on, kui hästi sobib tema õpetus meile, kes nõuame rahvariiki, rahvakirikut, rahvaharidust, rahvakunsti, rahvakultuuri. Tõeliselt ei sobi aristokraatne platonism mitte nende nõuetega. Siin on ollusi, mis tarvitavad edasimõtlemist ja kriitikat.

Suureks ideaaliks on meile "andumine üldsusele". See üldsus on muidugi hulk, rahvahulk või suurem grupp või ka kiht. Enamasti on seda andumist vaja, kui anduja seisab väärtuselt grupist kõrgemal. Ta ohverdab enda sagedasti endale kahjulikult ja grupile arusaamatult või kasutult. Andumine ei sünnigi alati grupile või hulgale kui niisugusele, vaid ainult tema ideele. See idee peab olema immanentne. Ja hulgal või enamusel, vahest ka vähemusel, tekib isegi "õigus" säärasele väärtuslikule ohvrile. Andumist olevat vaja nimelt idee teostamise pärast. See idee on muidugi selgem ohvrimeelsel

Masside mäss

andujal kui teda "teostaval" hulgal või ka selle kavalail ja osavail esindajail, kes mõistavad meelitustega oma ohvrit hoida ja tööga koormata. Igal tahtel on siit kui säält tõukejõuks või ka tõuke tõukeks ikka meie kuulus idealism, mis lõpeb p a r e m a t e i s i k u t e ohverdamisega, kas vabatahtlikult või sunduslikult. Siin on tööd kõigil — aateinimestel, tegelikkudel ja viimseks ka demagoogidel. Lõppsoona ütlevad sagedasti viimased. Idealismi ohvrite asjatus on juba mõneleegi peavalu teinud.

Kujukalt esineb see küsimus Kaifa suus (Joh. 11, 50): "T e i l e o n p a r e m , et üks sureb rahva eest, kui et terve rahvas hukka läheks."

Kui nüüd raskuspunkt ei lange ometi mitte rahvale, vaid ainult rahva i d e e l e , mida esindavad paratamatult juhuslikud üksikud, nagu riigi või rahva saadikud, sest e t i d e e i s e ei tule välja ega lähe riigikokku või kirikupäevale, siis on enamasti kahtlane, kui hästi ideed esitatakse ja kas ta nii- ja naasugusel kujul saabki olla massi õige idee. Arusaadav, et väikesed vaimud rõhutavad Kaifa sõnast seda osa, mis ütleb: "T e i l e o n s e e p a r e m ." Evangelisti tõlgitsemine neid enam ei päästa, kõigest häätahtlikkusest hoolimata.

Ometi ei saa idealismi arvele panna tema kasutamist või kasutamise võimalustki vastupidises suunas, olgugi see harilik nähtus.

Hoopis raskem on etteheide, et i d e a l i s m ü l d s e ei tunnusta üksikut inimest ega olevust. See on temale liiga "juhuslik". Idealism nõuab nimelt üldist, objektiivset, abstraktsust, nagu see ka teadusele omane ja kunstile raske. Kunst kipub ikka jälle naturalismi ja realismi poole. Kreeka kunsti ideaalsus öeldaksegi olevat kättesaamatu. Teadus on paremini truusk jäänud kreeka alustele. Ka riigiteadus käib seda rada. Ja ses ideaalses mõttes ongi teadus paratamatult k o m m u n i s t l i k , nagu Plaato riik, kus juhuslik eraelu jääb ainult "alaväärtuslikule" massile, sest see ei suuda süveneda ideede ilma.

Niipalju on praegune riigiteadus ja teatud määral ka riigipoliitika aristokraatne-kommunistlik põhimõtteliselt. Ainult ei tee ta tegelikult sellest neid järeldusi, kui praegune Venemaa ja sõjaaegne militarism, kus üksik tõesti midagi ei maksa. Üksikut hinnatakse ainult niipalju, kui ta teenib ideed.

Ohver, enesesalgamine ei ole siis mitte sugugi alles "kristlik" leidus, kuigi teda selleks peetakse, vaid hästi vanem, nagu seda tuntakse antiikse riikluse mõtte nime all, kus üksik alistub täiesti riigi huvidele, mille seletamisest ta vaevalt osa võtab. Tegelikult olid suured kreeka mõttetargad isegi poliitika kibedad arvustajad, kuid ainult omavahel. Avalikult alistus Sokrateski "eeskujulikult" ülekohtusele riiklikule otsusele, oma teooria kohaselt.

Demokraatlik Ateena andis aristokraatse riigiteooria ja oli palju peenem kui aristokraatne Sparta. Kurioosne? Ja aristokraatne riigiteooria oli valituile kommunistlik, nii varanduse kui perekonnaelu suh-

tes. Kurioosne? Ja Roomas oli populus — rahvas ja plebs — orjad. Ristiusk oli alguses orjade usk. Aga kreeka idealismi aristokraatsus tõi tema madalast üles ja paganlik preestriaadel tegi usuasjade ajamise seisuse ning riigi asjaks.

Oluliselt tuleb alles ristiusega tegelikult kõige lihtsama inimese õigus nähtavale, seisusele ja rahvusele vaatamata. Sest juuda inimene oli valitud rahva liige, kreeka-romaa inimene oli orjast kõrge-
mal seisev kodanik. Alles kristlane oli inimene kui inimene vere ja klassi järele küsimata. Selle olulise vahe varjas ära kreeka mõtteteadus, mis andis kristliku dogmaatika ja tegi sellega kristluse salongiõimuliseks, kuna enne ei Kreekas ega Juudas polnud mingit usulist dogmaatikat. Just see dogmaatika, eesrinna kreeka aristokraatlike saadus, tegi ristiuse nii suureks ja üldiseks asjaks, et vastleitud inimese väärtus, just kõige madalamas kohas, uuesti varju jäi.

Kõik ajaloolised inimese õiguse puhangud, olgu renessansis, Prantsuse revolutsioonis, Goethe ja Nietzsche juures, on ainult juhuslikud ilma süsteemita, instinktiivsed erupsioonid, mis mitte loogiliselt ei toetu antiiksele alusele.

Humanismi nimetus on sellepärast eksitav, see ei tähenda mitte oluliselt inimese õigust, vaid inimese vastuolu esshatoloogilisele (viimsepäeva-) teokraatiale (jumala valitsusele). Sellega on mõistetav ka uue aja võitlus kiriku ja riigi vahel, kuid ainult osalisel. Riiklus ei näe kirikluses mitte eeskätt üksiku indiviidi kaitsjat, vaid võistlejat, riiki riigis, nagu kirik omasoodu näeb lahkuskudes kirikukest kirikus (ecclesiola in ecclesia). Need kompaktsed suurused võitlevad idealismi alusel üldsuse nimel. Kiriku positsioon on niipalju õnnelikum, et tema vähemalt põhimõtteliselt nõuab veendumust, mille tähtsam osa on usk kirikusse, kuna riik tunneb ainult võimu seaduse alusel. Kiriku esitamine paistab kirikule hädaohtlikum kui jumalalalgamine. Et isiku väärtus on ka kirikus üldsuse tahte alla säetud, näitab selgesti usukuulutajate suur saamatus, isegi "uskmatust" üksiku inimese hinge surematuse suhtes, nagu kinnitab Schleiermachi kuuluse süsteem, mis oli täitsa platonismi mõju all.

Nii on ka praeguse võimu alus riigis ja kirikus otse ajalooliselt ja süstemaatiliselt isiku eitamine idealismi mõttes. Isik on ainult üldsuse teener ja tööriist. Mõnes osas, nagu kohtus, poliitiseis, sõjaväes, ametkondades tundub see iseäranis selgesti, aga ka moodsas tööstuses ja ärielus. Ainult ettevõtte "huvide" teenimine on õigustatud ja sallitav. Inimene tuleb arvesse ainult kui mõistusega varustatud automaat, kelle tähtsam kvalifikatsioon on kohanevus vastavale mehhanismile. Mis üle selle, see on distsipliini vastane. Vabadus on veel puhas romantika — ainult puhkuseks täieliku tardumise või kiivnemise vastu, mis halvab mõistust, sellega automaadi väärtus. Vist ei eksi ma mitte, kui selles ühenduses väidan: Iga opositsioon, ka

kommunism ja sotsialism, olgugi nad oluliselt samal alusel, võivad ja haaravad ainult nii kaua, kui paistab, et nad võitlevad inimese õiguse eest. Selles mõttes on arusaadav, kui mõni haritlane aastate eest Kristust luges esimeseks sotsialistiks, ja siiski eksis.

Klassivõitlus jõudis aga surnud punktini. Sest ta ei leidnud ega tunnud üksiku inimese õigust ega väärtust. Ristiusust ütles ta enese ametlikult lahti, jäi sellega oma vastastega ühele pinnale. Marx oli ju ka Hegeli õpilane. Reaktsioon ja revolutsioon on üksteisega seotud korrelaadid, lahutamatud ühiste eelduste pärast.

Ei aita ka evolutsiooni säädmine revolutsiooni asemele. See viib jälle Hegeli juure tagasi ja lükkab lahenduse edasi.

Kui poliitika on teoreetiliselt ja praktiliselt isiku vastane ja ainult olude sunnil ei pääse isikust mööda, siis on loomulik, et ka majandus, mis on õieti poliitika tõeline sisu, käib sedasama rada. Tekib põnevus riigi- ja eramajanduse, ühistegevuse ja kapitalismi vahel, ilma et need vastuolu paarid kattuks. Sest ühistegevus ja riigimajandus tahavad küll mõlemad olla sotsiaalsed, aga erinevad siiski üksteisest. Ja eramajandus ei ole mitte kapitalistlik, küll aga on kapitalism osa eramajandusest. Ja kodanlik riigimajandus ei ole mitte loomult kapitalistlik.

See kooskõlastamatus on seletatav vastuoludega, millest oli alguses kõne. Pole sugugi mõnulev asjaarmastus, neid vastuolusid juurteni analüüsida. Olgugi väga teadvusetult või alateadlikult, nende nähete taga peituvad tendentsid, mis paisuvad kahjulikuks ainult mõttevigade pärast, mida ei märgata.

Idealism ei suuda rahuldada inimese õigustatud nõudeid, sest ta oma abstraktsioones tuleb välja kahvatule ideele. Olude sunnil aga surub ennast isik pääle. Praktiliselt on tema ignoreerimine võimatu. Nii koondub võimu küsimus ja võitlus tema pärast isikute kätte,

1) kes esindavad ideed.

2) kes panevad maksma enda materiaalse võimuga — majanduselus, eksitades sellega ideede esindajaid peidetud egoismile ja demagoogiale,

3) kes teadlikult suudavad esitada õiget seisukohta.

Need on puhtaimal kujul kolm äärmist võimalikku gruppi, kelle ümber keeb võitlus.

Esimene liik o h v e r d a b ennast ja teisi — kellele?

Teine liik k a s u t a b demagoogiliselt idealismi egoistlikult — milleks?

Kolmas liik on vähe tuntud, organiseerumata, siiski loomulikult kõige suurem, aga vähese teadvusega ja elab raasukestest esimese kahe grupi lauvalt, ilma et märkaks oma enese isiklikku eluõigust.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIAT MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 6, 7; 1990 (10–12); 1991 (1–12)) saate osta Tartust Ülikooli poest Lossi tänav 24. Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate Tartu Kommertsbanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 7 rubla (koos postikuluga) ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Kүүütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union.

Akadeemia is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1992: USD 68 (for institutions), USD 51 (for individuals).

Single issues USD 6.

Back issues for 1989 (3, 6, 7), 1990 (10-12), and 1991 USD 5.

Please transfer the payment to our account no. 99-42 149 169 with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling USD

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117.

CONTENTS

On freemasonry in the light of the Enlightenment	<i>Juri Lotman</i>	227
Ernst and Falk: Conversations for freemasons	<i>Gotthold Ephraim Lessing</i>	242
Pragmatism and philosophy. II	<i>Richard Rorty</i>	268
The Holy Cross	<i>Villem Ridala</i>	303
Before whom is the criminal guilty?: On the private and public character of medieval criminal law	<i>Jaan Sootak</i>	319
What is politics?	<i>Robert A. Dahl</i>	337
Belonging of Estonia to Baltoscandia	<i>Edgar Kant</i>	354
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. V		397
Review: The first step along the road of travel. Ene Grauberg, Kiira Kivinurk. <i>Inimene, ühiskond, maailm: Filosoofia ajaloo õpetamiseks XII klassis</i> . Tallinn: Eesti Opetajanduse Keskus, 1990.	<i>Eero Loone</i>	409
Editorial note. Summaries		415
The Revolt of the Masses. VII	<i>José Ortega y Gasset</i>	423

СОДЕРЖАНИЕ

Беседа о франкмасонстве при свете Просвещения	<i>Юрий Лотман</i>	227
Эрнст и Фальк: Беседы для франкмасонов	<i>Готхольд Эфраим Лессинг</i>	242
Прагматизм и философия. II	<i>Ричард Рорти</i>	268
Святой крест	<i>Виллем Ридала</i>	303
Перед кем виноват преступник?: О частном и публичном характере средневекового уголовного права	<i>Яан Соотак</i>	319
Что такое политика?	<i>Роберт А. Даль</i>	337
Принадлежность Эстонии к Балтоскандии	<i>Эдгар Кант</i>	354
Документы о «лесных братьях» и движении сопротивления в Эстонии. V		397
Рецензия: Первый шагок по дороге странствий. (Ene Grauberg, Kiira Kivinurk. <i>Inimene, ühiskond, maailm: Filosoofia ajaloo õpetamiseks XII klassis</i> . Tallinn: Eesti Opetajanduse Keskus, 1990.	<i>Ээро Лооне</i>	409
От редакции. Резюме		419
Восстание масс. VII	<i>Хосе Ортега-и-Гассет</i>	423

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind rbl. 8.—